૧૨. આ ચાર ભાગ બરાબર સાંગોપાંગ રીતે પ્ર
મુદ્દાસર જેમ બને તેમ સંક્ષેપમાં લખાય તો જરૂર સંક્ષિપ્ત
મહાશયોને જૈનધર્મ વિષે ખ્યાલ બાંધવાને અને તેનું રહસ્ય
વાને ઘણીજ સગવડ થાય. જૈનધર્મ અને તેના બંધારણ
મુદ્દાસર અને પરસ્પર એક બીજા સાથેના સંબંધોનો ખ્યાલ
અસ્તવ્યસ્ત મુદ્દાઓ ઉપરથી જેમ તેમ સાચા ખોટા અભિપ્રાયો
વાને કારણ ન મળે.

૧૩. આ મહાસૂત્ર વિષે જેટલું લખાય તેટલું ઓછું છે.
જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેની અગાધતા એટલી
લાગે છે કે છેવટે મુગ્ધ થઈ એ પરમ શ્રુતને–એ મહાદંડક
ભક્તિથી નમસ્કાર કર્યા સિવાય–શ્રદ્ધાભક્તિથી નમ્યા સિવાય
[illegible] તેમાં રહેલા અર્થગાંભીર્યનો સાક્ષાત્કાર શી રીતે કરવો!
[illegible] પડે છે. છેવટે ગમે તેટલા વિચારો
[illegible] અગમ્યના માટે શ્રદ્ધાથી નમવુંજ પડે છે. મને
[illegible] બુદ્ધિમાન વ્યક્તિઓની બુદ્ધિ શક્તિ આ સૂ
[illegible] કેમ ! એ વિષે તો શંકાજ લાગે છે.

૧૪. [illegible] આ પ્રકાશ નિકળ્યો છે, જે
[illegible] અનુભવ કર્યો છે, અને જે
[illegible] અંત કરણથી ભક્તિપૂર્વક વં

લી૦ યોજક

કોઈ પણ જાતના સંકોચ વગરનો નિર્ણય અત્યાર આગમચ હજારો વર્ષો પૂર્વે થયેલો હતો. અને તે એ કે, કોઈ એક વ્યક્તિનો, જાતિનો અથવા તો દેશનો ઉત્કર્ષ નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતનો સરખો ઉત્કર્ષ દર્શાવનાર સર્વની ઉપર સમભાવ, અપવાદ વગર પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવું અને '**आत्मौपम्येन सर्वत्र**' એ નિયમ ઉપર બીજાઓને પોતાના જેવા ગણીને વર્તન કરવું. સ્વાતંત્ર્ય, બંધુત્વ અને સમાનતા (લીબર્ટી, ફ્રેટરનીટી અને ઈક્વૉલીટી) એ ઘોષણા ૧૯ મી સદીમાં યુરોપમાં થઈ પણ પરિણામ કંઈ આવ્યું નહિ.

આજના વિશ્વયુદ્ધમાંથી મનુષ્યજાતને માટે આઝાદીનાં સ્થાયી તત્ત્વો ઊભાં થાય એમ આપણે આશા રાખીએ. જિસસ ક્રાઈસ્ટના અહિંસાત્મક શિક્ષણને તિલાંજલિ આપતાં યુરોપની અને યુરોપની પાછળ ઘસડાયેલી આખી માનવજાતની જે દુર્દશા થઈ છે, તેમાંથી હિન્દુસ્તાનની પ્રજા હંમેશને માટે બચે એવા હિન્દુસ્તાનના સંસ્કારો અને વિદ્યાકળા દર્શાવતું આ પુસ્તક ૧૫ વર્ષ ઉપર સંસ્થાએ છાપેલું હતું. તેને થોડા સુધારાવધારા સાથે આ સમયે પ્રજાની પાસે અમે રજૂ કરીએ છીએ. અમને આશા છે કે વિચારવંત સ્ત્રી-પુરુષો, માનવજાતના ભાવી ઉપર બધી રીતે સંબંધ ધરાવતા આ પ્રશ્નનો ગાઢ વિચાર કરશે.

મુંબઈ
તા. ૯-૮-૪૩

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલયના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સુબેદાર
પ્રમુખ

अध्यात्म-विद्या-प्रकाश-रश्मि १

(જૈન તત્ત્વજ્ઞાન)

૨

[ચરણાનુયોગ]

કરેમિ ભંતે !-સૂત્ર

અથવા

શ્રી દ્વાદશાઙ્ગોપનિષદ્

(શ્રી મહાવીરપ્રભુ જીવન રહસ્ય)

" सकलद्वादशाङ्गोपनिषद्भूतसामायिकसूत्रवद्०-"

શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય.

તત્ત્વાર્થ ટીકા ૧-૧.

યોજક.

પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખ.

લેખકની પ્રસ્તાવના

કેવા પ્રકારનું જીવન સારું કહી શકાય, તે વિષે દેશકાળ પ્રમાણે મતભેદ ચાલ્યા કરે છે. જે વખતે જે દેશમાં જેવી વિદ્યા આપવામાં આવે છે, તે વખતે તે દેશમાં તેવી કળા માણસના જીવનમાં આવે છે.

એશિયાની વિદ્યાકળા પહેલાં હતી તેવી હમણાં નથી અને યુરોપની વિદ્યાકળા પણ પહેલાં હતી તેવી હમણાં નથી. વળી યુરોપ, એશિયા અને બીજા ખંડોમાં રહેતા માણસોની કેળવણીમાં અને તેમના જીવનમાં હજુ ફેરફાર થયા કરે છે. કોઈ પણ દેશમાં મોટા ફેરફાર કોઈ તેજસ્વી, તપસ્વી કે જ્ઞાની માણસથી થાય છે. તે પોતાના તેજથી લોકોનાં મન વશ કરી તેમને નવા વિચાર આપી તેમનાં જીવન ફેરવે છે. આ સામાન્ય નિયમ હોવાથી હિંદમાં પણ મોટા ફેરફાર આવા જ માણસ કરી શક્યા છે અને કરી શકશે; તેથી બીજાનું ભલું કરવા ઇચ્છતા માણસે પોતે પહેલાં તેજસ્વી થવું જોઇએ.

હાલના વખતમાં માણસને સુધારવા માટે દરેક બાબતમાં માણસ ઉપર ધારા, ધોરણ, નિયમ વગેરે એટલા બધા વધી ગયા છે કે જાણે તેનાથી જ માણસની ઉન્નતિ થઈ શકવાની હોય! અમુક અંશે તેનાથી લાભ છે, પણ માણસનું માણસપણું તેટલામાં સમાઈ જતું નથી. માણસના રચેલ કાયદાથી માણસનું આખું જીવન બાંધી દેવું જોઇએ નહિ અને બાંધી શકાતું નથી. રજોગુણી અને તમોગુણી માણસોને વશ રાખવા માટે કાયદાની જરૂર છે, પણ સત્ત્વગુણી પોતે પોતાનો સ્વભાવ (કાયદા વગર) વશ રાખી શકે છે.

મનુષ્યના જીવનમાં, જીવનનો હેતુ કયે વખતે કેવો રહે છે તે ઉપર કાયદાનો આધાર છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાન મેળવવું એ જીવનનો હેતુ હોય છે, ત્યારે ગરીબાઈ અથવા અપરિગ્રહ એ ભૂષણ મનાય છે. જ્યારે અર્થપ્રાપ્તિ એ જીવનનો હેતુ મનાય છે, ત્યારે ગરીબ રહેવું એ નિર્માલ્ય જીવન મનાય છે. સ્ત્રીપુરુષોનો સંબંધ પણ દેશકાળ પ્રમાણે ફરતો રહે છે. તેનાં અનેક દષ્ટાંત મળી શકે છે.

મંગળ.

मंगलं भगवान् श्रीवीरः

એકત્રિસા સવૈયા.

(૧)

ભારતભૂમિમાં જ્યારે માગધ દેશ હતો સૌનો સરદાર,
આર્ય પ્રજાનું આર્યત્વ જ્યાં વહેતું'તું અસ્ખલિતજ ધાર,
પ્રજાજીવનના પણ મોખાનો કોઇ ન તેજોવધ કરનાર,
સુંદર સમયે જન્મ ધરે જે વીર નમું તે વાર હજાર.

(૨)

ધાર્મિક, સામાજિક જીવનનો રાજકિય પણ પૂર્ણ વિકાસ,
દેશ વિદેશનું કેન્દ્ર ગણાતું ગંગા-સાગર દ્વારા ખાસ,
વિજ્ઞાન, [illegible] સંસ્કૃતિની પ્રગતિમાં અર્પેલા નરનાર,
[illegible] વીર નમું તે વાર હજાર.

[illegible] કાળના જ્યાંથી [illegible],
[illegible] જીવનના [illegible] થાય,
[illegible] જનતને [illegible] કરનાર,
[illegible] નમું તે વાર હજાર.

[illegible] કે [illegible] વિકાસ,
[illegible] કે [illegible],
[illegible] કરનાર,
[illegible] નમું તે [illegible] હજાર.

આત્માનું જ્ઞાન, તેની શક્તિ, તેની વિશાળતા, તેનો આનંદ મળતાં નથી. કેમકે તે અનુભવ માટે મન અને બુદ્ધિનું કામ બંધ કરવું જોઇએ. જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર માનસિક શાંતિનો વખત હતો ત્યારે દિવ્ય જ્ઞાન અને દિવ્ય પ્રેમના અનુભવવાળા મહાત્માઓ પ્રમાણમાં વધારે દેખાતા હતા. હાલના વખતમાં પણ જે જે સ્ત્રીપુરુષો એવા શાંત વાતાવરણમાં રહે છે અથવા અંદરની શાંતિ રાખી શકે છે, તેમને એવા અનુભવ માટે અનુકૂળતા મળે છે.

એટલું ખરું છે કે, દેશ અને કાળ પ્રમાણે બાહ્ય નીતિ અને બાહ્યધર્મ ફરવા જોઇએ. બધા દેશમાં કાયમ નીતિ સારી રહે એવા કાયદા રચવા હોય તો જુદે પ્રકારે વિચાર કરવો જોઇએ.

જે જે ક્રિયાથી આત્મજ્ઞાન થાય; આત્માની શક્તિ, વિશાળતા, આનંદ મળે; તે બધી ગુણમય કહી શકાય. સમાજની બધી નીતિનો ખાસ હેતુ માણસને પૂર્ણ કરવાનો હોવો જોઇએ; પણ આત્મજ્ઞાન માટે સમાજના કેટલાક ચાલુ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવું પડે છે તે વખતે સમાજ તે કામને શું કહેશે? જે વખતે જે દેશની સમાજે જે ધર્મ રાખ્યા હોય તેને તે વખતે ભાંગવાં તે સમાજની દૃષ્ટિએ અનીતિ મનાય છે. તેથી સમાજે રચેલ ધર્મ સાચા છે કે નહિ, તેમના હેતુ શા છે, માણસના જીવનના બધા પ્રકારના પુરુષાર્થ માટે તે ઉપયોગી છે કે નહિ, તે બાબત વિચાર કરવો જોઇએ. પણ જ્ઞાની માણસના વિચાર કેટલીક વાર સમાજ સહન કરી શકતી નથી. આથી માણસના જીવનમાં ઘણી ફરજ અને વિરુદ્ધ ફરજ એક વખતે આવી પડે છે; છતાં આપણે જેમ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ ઇચ્છીએ છીએ, તેમ બીજાના આત્માનું પણ કલ્યાણ ઇચ્છી તે પ્રમાણે સમભાવ અને પ્રેમ રાખી વર્તવાથી ઘણી મુશ્કેલી ઓછી થાય છે. કેટલીક વાર બીજાનું ભલું કરવામાં પોતાને દુઃખ ભોગવવું પડે છે. તે વખતે દુઃખ ભોગવવામાં આનંદ આવવો જોઇએ. ઉત્તમ પુરુષના રસ્તા કાંટાવાળા હોય છે; તેથી જે સમાજના માણસો પોતે દુઃખ ભોગવી બીજાને સુખી કરવા ઇચ્છે છે, તે સમાજ ઉત્તમ કહી શકાય. પણ સુખ કોને

૧

તૈયારી.

શ્રી વર્ધમાનકુમાર પાંસુ ઢાળી ઉઠ્યા હતા, સ્વચ્છ જળથી મ્હોંપર પાણી છાંટી નિદ્રાની અસર ઉડાડતા હતા. તુરત શય્યાપાલિકાએ દૂધના ફીણ જેવો રૂમાલ ધર્યો, તે લેઈ મ્હોં લૂચ્છ્યું. ચામર ગ્રાહિણીએ ચામર હાથ લીધું. તામ્બુલ વાહિનીએ પાનનું બીડું હાથમાં મૂક્યું. કપૂરમિશ્રિત પાન વર્ધમાનકુમારે મ્હોંમાં મૂક્યું.

સદા શાંત અને ભવ્ય મુખમુદ્રાવાળા વર્ધમાનકુમાર આજે સ્હેજ વિચાર વ્યગ્ર જણાતા હતા. પલંગ છોડી ભદ્રાસન પર કેસરીની માફક શોભતા હતા.

સર્વ પરિજન હાજર હતો. સૌ સેવાના કાર્યમાં

માં ધનવાનને મળે છે. વળી ધનવાનના ધનની મદદથી ચાલતાં કેટલાંક ન્યૂસપેપરો ધનવાનની લૂંટને પુરુષાર્થનું નામ આપે છે.

હિંદમાં એવા સુધારાની જરૂર છે, કે જેથી હિંદમાં જેને આદર્શ જીવન્ કહેવાય છે તે સિદ્ધ થઈ શકે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર હિંદના જીવનના આદર્શ છે. દેશનું ધન દેશમાં રહે, એટલું જ નહિ પણ દેશનું ધન વધે એવા સુધારા કરવાથી અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ વ્યાવહારિક લાભ છે અને વ્યાવહારિક સુખ માટે તેની જરૂર છે. તે ઉપરાંત બીજો એક પારમાર્થિક લાભ પણ બહુ જરૂરનો હોવાથી કેળવણી એવા પ્રકારની જોઈએ કે જેથી ધર્મ અને મોક્ષ એ બે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય. આ કામ કંઈ ઈંગ્લેંડની વેપારી બુદ્ધિવાળી પાર્લામેન્ટના કમીશનના સભ્યો કરી શકે તેમ નથી. તેઓ પાર્લામેન્ટની સત્તાને આધીન છે અને પાર્લામેન્ટ અંગ્રેજ વેપારીઓની અને અંગ્રેજ મજૂરોની અસર નીચે રહે છે.

ધર્મ અને મોક્ષ જેવા ઉત્તમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે અને લોકોને સારાં દૃષ્ટાંત દેખાડવા માટે રાજ્યના અમલદારોમાં નીતિનું જોર આવવું જોઈએ. વેપારી રાજ્યને સ્થાને ધર્મનું રાજ્ય સ્થાપન થવું જોઈએ. કલેક્ટર એટલે પૈસા ઉઘરાવનારની જગ્યાએ નિઃસ્વાર્થી ઋષિ એટલે સત્યદ્રષ્ટા, અથવા મહાત્મા જેવા અમલદાર બેસવા જોઈએ.

વેપારી દૃષ્ટિવાળી યુરોપની પ્રજા અને આત્માર્થી દૃષ્ટિવાળી હિંદની પ્રજાના સંબંધથી અહીંની વિચારકળામાં ઘણી સેળભેળ થઈ છે. આવી સેળભેળવાળી વિચારકળામાં સામાન્ય માણસને સત્ય સૂઝતું નથી. તેના જીવનમાં કેટલીક વખત એક ફરજની સામે બીજી ફરજ પાળવી પડે છે. જેમ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું એ એક ફરજ છે. તેમ સમાજ અને દેશની સેવા કરવી એ પણ દરેક માણસની ફરજ છે અને પોતાના આત્માને ઓળખવો એ પણ દરેક માણસની જરૂરી ફરજ છે. ઘણી વખત એક ફરજ બજાવતાં બીજી તરફ બેદરકાર રહેવું પડે છે. આવાં ધર્મસંકટ બુદ્ધ, ચૈતન્ય, પ્રહ્લાદ, બલિરાજા, ભરત, નચિકેતા, વિભીષણ, ભર્તૃહરિ, મીરાંબાઈ, મહર્ષિ અરવિંદ, મહાત્મા ગાંધી વગેરે તેજસ્વી સ્ત્રી–પુરુષોને નડ્યાં હતાં.

ગુંથાઈ ગયા હતા. કંચુકીઓ હાથની સંજ્ઞાથી ને નાક પર આંગળી મૂકી ગડગડ, ને ગણગણાટ અટકાવી શાંતિ પાથરતા હતા. સૌ દ્વારપાલિકાઓ પોતપોતાના અધિકાર પર હાજર હતી.

વર્ધમાનકુમાર શાંતપણે બેઠા હતા. કેટલોક વખત એમ જ ગયો. "ચિત્તને આરામ અને આનંદ મળશે, ને નિદ્રાની સુસ્તી ઉડશે" એમ સમજી વીણાવાદકોએ વીણા હાથ ધરી. તેના સૂર મેળવવાની શરૂઆત કરતાંજ શ્રી વર્ધમાનકુમારે હાથની સંજ્ઞાથી અટકાવ્યા. એટલે તેઓએ પોતપોતાનો સાજ સભાનપૂર્વક સૌ સૌની જગ્યાએ મૂકી છાંડ્યો.

વળી થોડીક સુમસામ શાંતિ પ્રસરી રહી. સૌ પોતપોતાના કામના હતા. પણ ચિત્તમાં "હવે શું થાય છે ?" [illegible] આતુરતા સૌને થતી હતી. એમ દરેકના [illegible] [illegible] પણ [illegible] હતું.

[illegible]

[illegible] હતી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સુમનાઓ [illegible] [illegible] ગુંથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉભા રહી. [illegible] નો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ?

અને પ્રેમ વધવાં જોઇએ. તે કામ તેજસ્વી પુરુષો જ કરી શકે છે.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ રાજ્યનો હેતુ માણસને વિદ્યાકળા આપી તેનો સ્વભાવ સુધારવાનો હોવો જોઇએ. જે રાજ્યમાં પ્રજાને તાબે રાખવા ઘણા કાયદા બાંધવા પડે, તેનો રાજા રાજ્ય કરવાને લાયક નથી. જ્યાં આખી પ્રજાને રાજનીતિના વિચાર નિત્ય કરવા પડે છે, ત્યાં ઉત્તમ વિચારને જગ્યા મળતી નથી, ત્યાં જ્ઞાન અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં નથી, ત્યાં વિદ્યાકળામાં મોટી ખામી છે એમ જણાઈ આવે છે.

'સ્વરાજ્ય' એટલે શું? એનો બરાબર વિચાર કર્યા વગર સરકારના બધા કામ ઉપર માત્ર ટીકા કરવાથી, અથવા તેની હારથી ખુશી થવાથી, અથવા કોઇના કહેવાથી સરકારની સામે થવાથી, અથવા અંગ્રેજો આ દેશમાંથી ચાલ્યા જાય તો સારું એવું ઇચ્છવાથી, અથવા ન્યૂસપેપરોમાં જનસમાજને ઉશ્કેરે તેવી ઉતાવળથી લખેલી વાતો સાચી માનવાથી 'સ્વરાજ્ય' મળશે નહિ અને મળશે તો નભાવી શકાશે નહિ. રાજ્ય ભાંગવું સહેલું છે પણ રાજ્ય મેળવવું અને રાજ્ય ચલાવવું એ સહેલું કામ નથી.

ઇંગ્લૅંડમાં જેમ વેપારી બુદ્ધિવાળા માણસોની સત્તા ત્યાંની પાર્લામેન્ટ ઉપરથી દૂર કરવા માટે ત્યાંના મજૂરોએ બુદ્ધિપૂર્વક દલીલોથી ત્યાંની પ્રજાને ખાતરી કરી આપી કે, વેપારી બુદ્ધિના માણસોએ પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રજાનું જીવન બગાડયું છે અને મજૂરોમાં તેના પ્રમાણમાં નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિ હોવાથી તેઓ જગતમાં સમભાવ લાવી શકશે. તેવી જ રીતે આ દેશમાં અંગ્રેજી રાજ્યથી થયેલ નુકસાન પ્રજા આગળ મૂકવું જોઇએ; એટલું જ નહિ પણ જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ અને જુદા જુદા ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલ ભેદો દૂર કરવા જોઇએ અને એટલું મનોબળ જે માણસો બતાવી શકશે તથા નિઃસ્વાર્થપણે બધાના લાભનો વિચાર કરી શકશે, તે જ ખરું સ્વરાજ્ય સ્થાપી શકશે.

એક દેશી રાજ્યના દીવાનને મેં એક વખત પૂછયું કે, 'અહીં પ્રજાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્ય ચાલે એવી ધારાસભા કયારે દાખલ કરશો?' એટલે તે કહે કે, 'હજુ પ્રજામાં નિષ્પક્ષપાતી અને નિઃસ્વાર્થી માણસો

" જી! આપની આજ્ઞા પ્રમાણેજ–" કહી, ચાર–છ ડગલાં પાછે પગે ચાલી, પ્રણામ કરી, કલહંસક પવન વેગે ઓરડા બહાર જઈ રાજમહેલના બીજા ભાગ તરફ ચાલ્યો ગયો.

વળી શાંતિ પથરાઈ રહી, સૌ પ્રસંગની ગંભીરતા કળી ગયા હતા. માત્ર અનિમેષનયને શ્રીવર્ધમાનકુમારનું વ્યક્તિત્વ નિહાળી રહી, હવે " શું થાય છે ? " તેની આતુરનયને રાહ જોતા હતા. સૌની નજર ખુદ વર્ધમાનકુમાર પરજ હતી. તે વખતે વર્ધમાનકુમાર કંઇક બોલતા હતા કે કેવળ વિચાર કરતા હતા ? તે કંઇ કહી શકાતું નથી, પરંતુ દરેકને નીચે પ્રમાણે ભાસ થયો—

" હજુ, માતા–પિતાના સ્વર્ગગમનને બહુ દિવસો વિત્યા નથી. એટલે વડિલ બંધુનો શોક હજુ જોઇએ તેવો શમ્યો ન ગણાય. તોપણ જોઉં છું–શું થાય છે ? "

" અહા ! માતા–પિતાનું સ્વર્ગગમન !!! શું એઓનું વાત્સલ્ય ! પણ તે દિવસો તો વહી ગયા ! ! એ વ્હાલી માતા ! તમારા સ્નેહપાશેજ મને જકડ્યો હતો. કેવો સ્નેહ ! જાણે, અમૃતના સહસ્રસમુદ્રનું મંથન કરીને, તેમાંથી ઉનારી કાઢેલ માખણથી વિલેપન કરેલો હાથ અંગે અડતો હતો, ત્યારે મારા જેવાનું વજ્રસાર હૃદય પણ ક્ષણવાર આંચકો ખાઈ જતું હતું. માતુશ્રી ! માતુશ્રી ! મને યાદ છે–એ જ કમ્પર્શની નામબાણ અનરથી જ આપ મને

આ રીતે આર્થિક સમાનતા આવેલ છે; પણ મજૂરીના ધર્મ દાખલ કરવામાં માનસિક શાંતિ માટે જે વખત જોઇએ તે મળતો નથી, તેથી તે પ્રજા પાસે મોટા દેશ હોવા છતાં અસંતોષ રહે છે. રશિયાના તે સિદ્ધાંતોનું બધી રીતે અનુકરણ કરવામાં લાભ નથી.

જુદા જુદા સ્વભાવના માણસો જુદી જુદી રીતે ગરીબાઈ દૂર કરે છે. તેનાં થોડાંક દૃષ્ટાંત નીચે આપેલ છે.

૧–સ્વરાજ્ય મેળવી, ખોરાકના પદાર્થો પરદેશ જતા અટકાવવા અને તે સસ્તા થાય તેટલા પ્રમાણમાં અહીં ઉત્પન્ન કરવા. આ કામ રાજનીતિમાં કુશળ હોય તેવા માણસો કરી શકે છે.

૨–પરદેશથી જે વસ્તુઓ આવતી હોય તે અહીં બનાવવી. આમાં કેટલીક વસ્તુઓ થોડા માણસની મહેનતથી થઈ શકે છે અને કેટલીક માટે મોટી કંપનીઓ સ્થાપવી જોઇએ. વળી કેટલીક જાતના વેપાર માટે રાજ્યની મદદની જરૂર રહે છે અને કેટલીક જાતના વેપાર માત્ર બુદ્ધિબળથી થઈ શકે છે. અહીં જે વસ્તુઓ બને તે બીજા દેશોના જેવી જ સારી થવી જોઇએ અને લોકોએ પણ સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની ટેવ પાડવી જોઇએ.

૩–પૈસાદાર લોકો દેશના હાલના સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ સાદી રહેણીથી રહે અને વધારાનો પૈસો નવા હુન્નર–ઉદ્યોગમાં વાપરે તો મધ્યમ વર્ગના માણસોની ગરીબાઈ દૂર થાય તેમ છે. આ કામ નિઃસ્વાર્થી માણસ કરી શકે તેમ છે.

૪–ગામડાંઓમાં હજુ કેટલીક પડતર જમીન છે. તેમાંથી ખોરાકની અને જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે અને રેંટિયાથી પોતાનાં કપડાંનું ખર્ચ બચાવી શકાય તેમ છે. જેઓને ગામડાંનું સાદું જીવન ગમતું હોય તેઓ આ કામ કરી શકે છે.

૫–કોઈ વિદ્વાન માણસ આત્મજ્ઞાન તરફ વધારે લક્ષ આ[પે] અને પોતાની કામવાસના ઓછી કરી સંયમથી અને બ્રહ્મચર્યથી [રહે] તો કુટુંબ બહુ વધે નહિ અને ગરીબાઈ બહુ નડે નહિ. જ્યારે દેશ[માં] ગરીબાઈ હોય ત્યારે નવી ઉત્પન્ન થતી પ્રજા દુઃખી થાય છે અ[ને]

પરણાવી શક્યા હતા. “ બેટા ! આટલું માની જા ” એટલાજ માત્ર શબ્દો ઉચ્ચારી માતા ! મારી પીઠ પર તમે હાથ મૂક્યો હતો, તે વિસર્યો કેમ વિસરાય ? પરંતુ હા ! માતા ! તમારૂં સ્વર્ગગમન ! ઓ દેહ ! દેહ !! તારી ક્ષણભંગુરતા હું બરાબર પિછાણું છું. તેનું ઔષધ– ”

એકાએક કલહંસક પ્રવેશ કરી–ઘુંટણીએ પડી બે હાથ ઉંચા કરી–

“ જય જય ભર્તૃદારક ! ” .

“ કેમ ભાઈ ? શી હકીકત છે ? ”

“ જી, વડિલશ્રી મંત્રણા મંદિરમાં બિરાજે છે. મિત્રો તથા શ્રેષ્ઠી સાંમંતો પણ ત્યાંજ આવશે, એમ જણાય છે. પછી યથારુચિ આપની. ”

*

અહો ! જુઓ ! સામેજ શ્રી નંદિવર્ધનદેવ સપરિવાર બિરાજે છે ને. બાજુમાં છે, તે મંત્રિરાજ અને કેટલાક મિત્ર રાજકુમારો. હજુ બીજા પણ કેટલાક મિત્રો, સામંતો, સરદારો, ગૃહસ્થો તેમજ મુખ્ય મુખ્ય રાજકર્મચારિઓ આવતા જાય છે. ચાલો, આપણે પણ સર્વ સામાન્ય આસન પર જ બેસી જઇએ

ર. ચાલો

તે સારું પુસ્તક વાંચે છે તે દરેક વખતે તેને નવું નવું સમજાય તેવી જ રીતે જગતને નવી દૃષ્ટિએ જોતાં જોનારના હૃદયમાંથી અર્થ નીકળે છે. જોનારનું દૃષ્ટિબિન્દુ સમજ્યા વગર જગતમાં અર્થ નથી. એક ગામમાં બધા આંધળા અને બધા બહેરા તો તે ગામ કેવું છે એ નક્કી કરી શકાય નહિ. માણસ જેવી કરે છે તે ઉપરથી તેના સંસ્કારની ખબર પડે છે. જે અંદર તે બહાર આવે છે. તેથી ઊંચા સંસ્કારી જીવન માટે તેવું જીવન ય તેવી સમાજ જોઇએ. તે માટે સારાં માબાપ જોઇએ અને જે બાપ થવાનાં હોય તેના વિવાહથી માંડી ગર્ભાધાન સુધી અને જાત-કાર સુધી પણ બારીકીથી સંભાળ રાખવી જોઇએ. બી, જમીન વરસાદ બધું બરાબર હોય તો અનાજ સારું થાય છે, તેવી જ માણસના જન્મનું સમજવાનું છે.

તેથી જે માબાપ થવાનાં છે તેમનામાં સારા શરીરની જરૂરિયાત રાંત સારા સંસ્કારની વધારે જરૂર છે. હાલનાં માબાપ ભૂલમાં બાપ થઈ જાય છે, સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી માબાપ ાં નથી. કૃષ્ણ તથા રામ જેવા એક માણસથી જગતનું જેટલું ાણ થાય છે તેટલું કલ્યાણ અજ્ઞાની માણસોની બહુમતીથી થતું ી. તેથી રાજ્યકર્તા તરીકે બહુમતીની પાર્લામેન્ટ કરતાં એક ગુણ-ા, વિદ્યાવાન, નિઃસ્વાર્થી રાજા હોય તો પ્રજાનું જીવન વધારે સારું શકે છે. રાવણમાં હાલનાં રાજ્યો કરતાં વધારે શક્તિ હતી. છતાં રામની શક્તિ પાસે હારી ગયો. તેથી આ પૃથ્વી ઉપર વધારે ક્તિવાળાની જરૂર નથી પણ વધારે સદ્‌ગુણવાળાની જરૂર છે. દુર્ગુણ ખરા સુધારા માટે મોટું વિઘ્ન છે. સદ્‌ગુણીના આત્મામાંથી નવી ક્તિ નીકળે છે. તે સમજી ન શકાય તેવી અદ્‌ભુત કળા જીવનમાં ી શકે છે. તેથી જેણે પોતાનો દેશ સુધારવો હોય તેણે પોતાને ાં સુધારવો જોઇએ. હાલ સુધારા માટે જે કમિટીઓ અને ન્ફરન્સો ભરાય છે તેમાં વક્તા પોતાના સિવાય બીજા બધાને સુધા-ાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તેથી એનાં ભાષણોની અસર બીજા કોઈ થતી નથી. પૂર્ણ માણસ ગમે તેવા કઢંગા સંજોગોમાં પણ જીવન

*　　*　　*　　*

"માન્યવર સિંહાસનાધિષ્ઠિતભૂપાલોના સર્વે રાજપુત્રો! શ્રેષ્ઠીપુત્રો ! સામંતો અને ગૃહસ્થો ! આજની રાજસભા આસ્થાન મંડપમાં નહીં રાખતાં અર્હીજ–દેવશ્રીના એકાન્તાવાસની નજીક જ મંત્રણામંદિરમાં રાખવામાં આવી છે. આપ સર્વ જાણો છો, કે–રાજપિતા, શ્રી સિદ્ધાર્થ દેવ, તથા રાજમાતા વૈદેહીજી શ્રી ત્રિશલાદેવી : પ્રજાવાત્સલ્યની મૂર્તિમંત પ્રતિમાઓ જેવા એ. જેના નામોચ્ચારથીજ નહીં, પરંતુ સ્મરણમાત્રથી જ આપણા મસ્તક નમે છે, અને હૈયાં દ્રવે છે. તેઓના સ્વર્ગગમનને હજુ તો બહુ દહાડા વીત્યા યે નથી. અને અલ્પ સમયથીજ મૂર્ધાભિષિક્ત, પૂર્ણકળાવાન્ ચંદ્રસમાન છતાં શોક–રાહુથી ઘેરાયેલા. આ પિતૃભક્ત આપણા મહારાજા આયુષ્માન્ શ્રી નંદિવર્ધન દેવ.

હજુ તેઓશ્રીનો શોકાવેશ પણ બળવત્તર છે. તેથી આપ સર્વેને મારી વિનંતિ છે કે–વિનોદો, પ્રાસંગિક વાર્તાલાપ વિગેરે તે આપ સર્વ એવાંજ પસંદ કરશો; કે જેથી કરી, મહારાજશ્રીનો શોકરણકો કંઇક શાંત થાય.

મહારાજશ્રીની ઇચ્છાનો લેશમાત્ર ઈંગિત પરથી જાણીને, અત્રે પધારેલા ગાયક મંડળને પણ શોક દૂર કરે એવી કોઇ સુંદર વસ્તુનો આરંભ કરવાને વિનંતિ કરૂં છું."

મુખ્ય મંત્રિશ્રીની વિજ્ઞપ્તિ પરથી સંગીતાચાર્યોએ

લાભ થાય છે. ઘણું વાચન વાંચવા કરતાં સારા થોડા વાચનની વધારે આવૃત્તિની જરૂર છે. ઘણું ભણવા કરતાં સારું ભણવાની જરૂર છે. પ્રાચીન પુસ્તકો ટૂંકામાં સૂત્રરૂપે એટલા માટે લખેલાં છે કે જેથી વાંચનારા તેના પર વિચાર કરી શકે.

દેશી રાજાઓમાં સદ્‌ગુણ લાવવા માટે તેમને ગુરુકુળ અથવા ઋષિકુળમાં ભણવવા જોઇએ.

ચીનમાં ઘણાં વર્ષો સુધી એમ જ માનવામાં આવતું કે રાજા સદ્‌ગુણી હોય અને તેનો વંશ સદ્‌ગુણી હોય ત્યાં સુધી જ તે રાજા તરીકે માની શકાય અને તેનામાં સદ્‌ગુણનો નાશ થાય એટલે તેના વંશનો અંત આવ્યો એમ માની તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવતો હતો. આ દેશમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં એવો રિવાજ હતો એવું જણાય છે. જગતનું મૂળ આધ્યાત્મિક તત્ત્વમાં રહેલું છે તેથી જ્યાં તે પ્રગટ થતું નથી ત્યાં થોડી ભૂલથી પણ મોટાં રાજ્યો પડી ભાગે છે અને જ્યાં કોઈ થોડા પણ ઊંચા વિચાર આપી શકે છે અને પોતાના ચારિત્ર્યથી તે સિદ્ધ કરી બતાવે છે, ત્યાં પડતી દશામાં આવેલ દેશ પાછો સજીવન થાય છે.

જ્યાં સંજોગો સરખા રહેતા હોય ત્યાં સરખાં ધારાધોરણ કામ આપી શકે પણ એકદમ બદલાતા સંજોગોમાં, અંદરના આત્માના નાદથી કામ કરનાર માણસ સમાજને વધારે ઉપયોગી થઈ શકે છે. સદ્‌ગુણી દાક્તર પોતાની હાજરીથી દર્દીનું અર્ધું દરદ દૂર કરી શકે છે; તેમ એક ડાહ્યો, પવિત્ર અને આત્મજ્ઞાની માણસ, બીજો વાચાળ હોય તેના કરતાં, સમાજ ઉપર વધારે સારી અસર કરી શકે છે. ડાહ્યો માણસ ભાષણ વખતે પોતાની અંદરની ઊંચી દશાથી તેના સાંભળનારાઓમાં ઊંચી દશા જાગૃત કરી શકે છે. આત્મા આત્મા સાથે બોલી શકે છે. સુધારાની એ નવી અને સાચી રીત ઘણાને ખબર નથી.

ડાહ્યો માણસ જીવનનો ખરો હેતુ અને સાચો હેતુ હંમેશાં પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખે છે અને તે સમાજ પાસે, સમાજ સમજે તેવી રીતે તેને મૂકી શકે છે. સુધારાનો અર્થ એવો નથી કે બધા એક સાથે સુધરી જાય; પણ જીવનનો મુખ્ય હેતુ ન ભુલાય અને તે

…ઓના સૂર મેળવવા માંડ્યા.

…આ··જ રાજે અહો-ઋ··તુરાજ વસંત   આ··જ રાજે
અહો-ઋ··તુરાજ વસંત   વ··ને-વન
વન રાજી ખૂબ વિકસંત   વ··ને-વન
વન રાજી ખૂબ વિકસંત   મ··ધુકર
માલતી પુષ્પે ગુંજ—રવ કરતા વિરાજે
માલતી પુષ્પે ગુંજ—રવ કરતા વિરાજે
લતાઓ કુસુમ હાસ હસંત આ··જ રાજે
લતાઓ કુસુમ હાસ હસંત આ··જ રાજે
અહો-ઋ··તુરાજ વસંત આ··જ રાજે
અહો-ઋ··તુરાજ વસંત આ··જ રાજે 1

વા··યુ— મલ-
યાચલનો વહે ઉલસંત વા··યુ મલ-
યાચલનો વહે ઉલસંત ટ··હુકંતી
કોયલડીનો મધુ—ર પંચમ રાગ ગાજે
કોયલડીનો મધુ—ર પંચમ રાગ ગાજે
કેસુડાં રે કેસરી વિલસંત આ··જ રાજે
કેસુડા રે કેસરી વિલસંત આ··જ રાજે 2

અહો ઋતુરાજ વસંત વ·ને વન વન રાજી ખૂબ વિ
કસંત મધુકર માલતી પુષ્પે ગુંજનરવ કરતા વિરાજે
લતાઓ કુસુમ હાસ હસંત આજ રાજે

લાભ થાય છે. ઘણું વાચન વાંચવા કરતાં સારા થોડા વાચનની વધારે આવૃત્તિની જરૂર છે. ઘણું ભણવા કરતાં સારું ભણવાની જરૂર છે. પ્રાચીન પુસ્તકો ટૂંકામાં સુત્રરૂપે એટલા માટે લખેલાં છે કે જેથી વાંચનારા તેના પર વિચાર કરી શકે.

દેશી રાજાઓમાં સદ્ગુણ લાવવા માટે તેમને ગુરુકુળ અથવા ઋષિકુળમાં ભણવવા જોઇએ.

ચીનમાં ઘણાં વર્ષો સુધી એમ જ માનવામાં આવતું કે રાજા સદ્ગુણી હોય અને તેનો વંશ સદ્ગુણી હોય ત્યાં સુધી જ તે રાજા તરીકે માની શકાય અને તેનામાં સદ્ગુણનો નાશ થાય એટલે તેના વંશનો અંત આવ્યો એમ માની તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવતો હતો. આ દેશમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં એવો રિવાજ હતો એવું જણાય છે. જગતનું મૂળ આધ્યાત્મિક તત્ત્વમાં રહેલું છે તેથી જ્યાં તે પ્રગટ થતું નથી ત્યાં થોડી ભૂલથી પણ મોટાં રાજ્યો પડી ભાગે છે અને જ્યાં કોઈ થોડા પણ ઊંચા વિચાર આપી શકે છે અને પોતાના ચારિત્ર્યથી તે સિદ્ધ કરી બતાવે છે, ત્યાં પડતી દશામાં આવેલ દેશ પાછો સજીવન થાય છે.

જ્યાં સંજોગો સરખા રહેતા હોય ત્યાં સરખાં ધારાધોરણ કામ આવી શકે પણ એકદમ બદલાતા સંજોગોમાં, અંદરના આત્માના નાદથી કામ કરનાર માણસ સમાજને વધારે ઉપયોગી થઈ શકે છે. સદ્ગુણી દાક્તર પોતાની હાજરીથી દર્દીનું અર્ધું દરદ દૂર કરી શકે છે; તેમ એક ડાહ્યો, પવિત્ર અને આત્મજ્ઞાની માણસ, બીજો વાચાળ હોય તેના કરતાં, સમાજ ઉપર વધારે સારી અસર કરી શકે છે. ડાહ્યો માણસ ભાગ્યે જ બોલે પણ પોતાની અંદરની ઊંચી દશાથી તેના સાંભળનારાઓમાં ઊંચી દશા જાગૃત કરી શકે છે. આત્મા આત્મા સાથે બોલી શકે છે. સુધારાની એ નવી અને સાચી રીત ઘણાને ખબર નથી.

ડાહ્યો માણસ જીવનનો ખરો હેતુ અને સાચો હેતુ હંમેશાં પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખે છે અને તે સમાજ પાસે, સમાજ સમજે તેવી રીતે તેને મૂકી શકે છે. સુધારાનો અર્થ એવો નથી કે બધા એક સાથે સુધરી જાય; પણ જીવનનો મુખ્ય હેતુ ન ભુલાય અને તે

આ••જ રાજે આ……આ…આ…આ…•

આ••જ રાજે આ……આ…આ…આ…

આ••જ રાજે આ‥આ‥આ‥આ…આ…આ……

આ••જ રાજે આ‥આ‥આ‥આ…આ…આ……

આ••જ રાજે આ…આ…આ…આ…આ……

આ••જ રાજે આ…આ…આ…આ…આ……

આ••જ રાજે આ‥આ‥આ…આ‥આ…આ……

આ••જ રાજે આ‥આ‥આ…આ‥આ…આ……

આ••જ રાજે આ…આ…આ…આ…આ……

આ••જ રાજે આ…આ…આ …આ…———

મહારાજાએ હાથની સંજ્ઞાથી સંગીન ગાયકોને નિવાર્યા. એકાએક આલાપ ને વાદ્યોના સૂર બંધ પડ્યા.

નર્મ સચીવ–"મિત્ર! શું આ સંગીન પણ આપને આનંદ ન આપી શકશે ? હજુ આપ આમ શોકોદ્વિગ્ન કેમ

જુદા પ્રકારનું જીવન ગાળે છે. તેથી જે જુદા જીવનવાળો દેશ હોય. તે દેશ બીજા દેશના વિચાર સમજી શકતો નથી. સાચા વિચાર હોય, સાચી લાગણી હોય તો જ સાચું વર્તન રહી શકે છે. તે માટે ખોટા વિચાર અને ખોટી લાગણી બંધ કરવાં જોઇએ.

એક સારા સંસ્કારી માણસનું જીવન એવું હોય છે કે તેની હાજરીથી જ બીજાને સારી અસર થાય છે. હાલના કાળની એક મુશ્કેલી એ છે કે જેટલું સત્ય, વિચારથી સમજાય છે તેટલું ચારિત્ર્યમાં લાવી શકાતું નથી. તેનાં બે કારણો છે. એક તો જૂની ટેવ એકદમ જતી નથી અને બીજું એ ટેવ અંગ્રેજી સંસ્કારથી પડેલી હોવાથી તેમાં સ્વચ્છંદતા ખરુ આવી ગયેલ છે. અંગ્રેજી કેળવણી એ વેપારીઓની કેળવણી છે. વેપારીઓ સંયમ ઉપર ભાર દઈ શકતા નથી. તે પોતાના સુખનો જ વિચાર કરે છે અને પોતાની જવાબદારી સમજી શકતા નથી.

સામાન્ય માણસનું જીવન ઘણું અપૂર્ણ રહે છે. તેથી જીવનમાં દુઃખ અને ક્લેશનો અનુભવ ઘણી વાર થાય છે. એક તરફ જગત જાણે આપણા વિરોધમાં હોય તેવું લાગે છે અને બીજી તરફ પરમાત્મા જાણે કે કોઈ જગ્યાએ આપણાથી દૂર બેઠા હોય તેવું શરૂઆતમાં જણાય છે. એ બન્ને પ્રકારનો વિરોધ જ્ઞાન અને ભક્તિથી ઓછો થાય છે અને અંતે નિર્મૂળ થાય છે.

પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પણ માત્ર લોકોને મત આપવાનો અધિકાર મળવાથી લોકોમાં સદ્ગુણ આવી જતા નથી. સદ્ગુણી થવા માટે સતને જાણવું જોઇએ. તે જેણે જાણ્યું હોય તેની પાસેથી શીખી શકાય છે. જગતમાં સારા સંસ્કારવાળા માણસોની સંખ્યા હંમેશ ઓછી હોય છે. વળી તેમને માંદા મનવાળા માણસોના સંબંધમાં આવવું પડે છે. પ્રાચીન કાળમાં સારા સંસ્કારવાળાની એક જ્ઞાતિ બનાવી તેમને હલકા સંસ્કારવાળા માણસોથી દૂર રાખવામાં આવતા હતા અને હલકા સંસ્કારવાળાની પણ એક જ્ઞાતિ બનાવી તેમને દૂર રાખવામાં આવતા હતા. તેથી સંસ્કારની મેળમેળ થતી નહિ. થોડી વસ્તી હોય ત્યારે એવું બની શકે છે પણ વસ્તી વધે ત્યારે એ વ્યવસ્થા

માણસો સુખથી જીવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ સુખથી જીવી શકતા નથી અને સુખથી મરી શકતા નથી. જેઓ સંસારની બધી સગવડો કાયમ રાખીને આત્મજ્ઞાન લેવા ઇચ્છે છે તેઓ બાળકની માફક પોતાનાં રમકડાં છોડવા માગતા નથી.

જૂના સંસ્કારોનો નાશ વર્તમાન જ્ઞાન દ્વારા સ્વતઃ થાય છે. તેથી ભગવત્ પ્રેમીઓના સંસર્ગમાં રહેવાની ઉત્કંઠા રાખી હલકા સંસ્કારવાળા લોકથી પૃથક રહેવું જોઇએ. હરઘડીનું ચિંતન કેવળ એ નિત્ય સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને માટે જ હોવું જોઇએ. નિજ તથા અન્ય સર્વથી પૃથક સત્તાના જ્ઞાનનું વિસ્મરણ કરી પૂર્ણપ્રેમથી માત્ર પરમેશ્વરમાં પોતે લીન થઈ રહેવું તેને ભગવત્ દર્શન કહે છે. તે જ આર્યોના સંસ્કારનું મુખ્ય ફળ છે. એની અસર બહારના જીવન ઉપર થશે. તેથી પોતાનાં મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોનું માર્જન કરવું જોઇએ. જે પરમાત્મા કેવળ આશ્રયરૂપથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો જ્યાં સુધી યથાર્થ અધિકારરૂપે પોતાના વિચારથી નિર્ણય કરી ન લેવાય ત્યાં સુધી પૂર્વોપાર્જિત જ્ઞાનથી ચાલવું પડે છે; કારણ કે તે પણ વિચાર-સિદ્ધ છે. તેથી બુદ્ધિનો સદુપયોગ કરીને પૂર્વાપર ખોટા વિચારોનો પરિત્યાગ કરીને, કેવળ નિત્ય વર્તમાનરૂપ પરમાત્માના અવલંબનથી રહેવાનો નિશ્ચય તે જ વિશુદ્ધ પ્રેમ-પ્રકાશ છે. તે જ ખરું જીવન છે અને મરણનું મરણ છે.

સાધારણ લોકોના સંગથી ખોટી વાતો સાચી માની લેવાય છે, અજ્ઞાનથી કલ્પિત કર્તવ્ય આડંબરવાળું અને ક્ષણિક હોય છે. જે વખતે આપણી અંદર હર્ષ, શોક, રાગ, દ્વેષ વગેરે ઉત્પન્ન થાય તે વખતનું કર્તવ્યજ્ઞાન એ વાસ્તવમાં નિજ કર્તવ્ય થઈ શકતું નથી. જે દશામાં વ્યવહારનું ભેદજ્ઞાન રહેતું નથી તે દશામાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર રહે છે. યથાર્થ જ્ઞાન પ્રમાણે ચાલવામાં પડેલાં પરિશ્રમ અને કઠણાઈ માલૂમ પડશે પણ અંતે પરિશ્રમ સહજ થાય છે અને તેમાંથી આનંદની ધારાનો પ્રવાહ નીકળી જીવન ધન્ય અને કૃતકૃત્ય થાય છે.

માણસના જીવનમાં નકામા વિચારોનો વધારો એ મોટામાં મોટો દોષ છે. આવી દશામાં જીવનનો હેતુ જાણવાની ફુરસદ રહેતી

ભાલ અર્ધ ચંદ્ર માનું, પૂર્ણ ચંદ્ર મ્હોં જ છે.
અંગ અંગ દીપતા પ્રકાશનો જ હોજ છે.

વર્ધમાનકુમારે સભામાં પ્રવેશ કર્યો અને કવિએ વર્ણન આગળ ચલાવ્યું:—

. ૨

ધરતા પાય ધરણી પર કેસરી યાદ કરાવે.
ધીર લલિત આ ગમન પણ દ્વિરદપતિ સમરાવે.
કરી પ્રવેશ નિસ્તેજ સભામાં નવચેતનતા લાવે.
સુંદરતા રે! સારા જગની આ ને કેમ ધરાવે?

સૌ સભ્યો બાજુ સંભાળી સ્વસ્થ થઇ બેસવા લાગ્યા.

"જય વિજય હો પૂજ્ય આર્યનો"

"અહો વત્સ વર્ધમાન!! આવ, ભદ્ર! આવ." એકદમ મહારાજાએ સિંહાસન પરથી જ ભેટવા હાથ લાંબા કર્યા. ત્યાં તો શ્રી વર્ધમાન ચરણ તરફ જ ઢળ્યા. ને મહારાજ મસ્તક પર હાથ મુકી "દીર્ઘાયુષી હો" એમ બોલતા બોલતા ઉભા કરી બે હાથે ભેટી પડી બાજુમાં જ બેસાડવા લાગ્યા.

"અનુગ્રહ આપ વડિલનો" એમ કહી સિંહાસન પર બેસતાં બેસતાં આખી સભા પર એક પ્રસન્નતાભરી દૃષ્ટિ વિસ્તારી.

ી જરૂર છે એમ માનવું. ધીરે ધીરે આત્મા ઉપર
ા એટલે વિઘ્નો ઓછાં થશે અને અંદરથી સાચી
શે; અથવા જે વિઘ્ન દૂર કરવું હોય તેનું ચિત્ર મનમાં
ર મનથી ચોકડી મારવી.

બધામાં છે પણ બધા ભગવાનમાં રહેતા નથી તેથી
વળી જેઓનું મન ભગવાનમાં ટકતું નથી તે આપણને
વાતોમાં નાખીને આપણી અંદર ઉત્પન્ન થયેલ થોડો
પણ ભુલાવી દે છે અને કોનરાં ખાંડવા જેવી વાતો
ના રાખવી તો છાની રાખવી. હું જીવ છું, પાપી છું,
રાખવી નહિ. પણ હું આત્મા છું, અજર–અમર છું
રાખવી.

ી શરૂઆતમાં દ્વૈત એટલે બેપણું રહે છે પણ ભક્તિની
માં મસ્ત દશા રહે છે અને બેપણું મટી જાય છે. જે
ાનની ભક્તિમાં મટી ગયા છે તેઓ જ ખરા દરદી હતા.
યાર કરવા માટે જૂના જીવનનો નાશ થવો જોઈએ. જે
ખ આપી શકે તેવો છે તેનું કહેવું સાંભળવાની તૈયારી
જે મન ક્ષણિક ભાવમાં ભટકે છે તેનું કહેવું સાંભળવું નહિ.

ચિત્ત કારણની સ્થિર અવસ્થામાંથી ખસીને કાર્યમાં તદ્-
ત થતાં દ્રષ્ટાને પોતાના સ્વભાવનું અજ્ઞાન થઈ જાય છે તેથી
વિપરીત અવસ્થાએ દેખાય છે અને તેવું વિપરીતદર્શન એ
ાન–અવસ્થાની અપેક્ષાવાળું છે. તેથી પહેલાંના જ્ઞાનથી
ાનથી) માનેલી વસ્તુનું દર્શન કરે છે. એવા સાપેક્ષ કાર્યદર્શનને
ા નથી. કોઈ માણસનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તેની સ્ત્રીને
દુઃખ થાય છે પણ તેનું નાનું બાળક તે વખતે પણ હસતું
ોઈ માણસને બે સ્ત્રી હોય તેમાંથી જેના ઉપર તેને પ્રીતિ
રી જાય તો તે માણસ કહે છે કે, 'ભગવાને મારી સ્ત્રી
મારી નાખી!' અને મરનારની શોક કહે છે કે, 'ભગવાને બહુ
.' સંસારનાં બધા સુખદુઃખ સાપેક્ષ છે. માટે અહંકારની
ાચી માનવી નહિ. અજ્ઞાનદશા ઉપાધિ વધારે છે. જ્ઞાન-

મંત્રિરાજ વિગેરે સર્વ સભાસદોએ પણ “ જય વિજય શ્રી યુવરાજનો ” કહી શ્રી વર્ધમાનને જય વિજય શબ્દોથી વધાવ્યા.

“ અનુગ્રહ આપ સર્વ આર્યોનો. ”

દોહા.

પ્રથમ કવિ—અરે શું આ—

અશ્વિની કુમારો વળી, મદન સોમ ગણાય !
શારદા ને લક્ષ્મી કેરા હાસ્ય પ્રવાદ મનાય ! ૧

બીજો કવિ—નહીં, નહીં. એ તો—

રાજસિદ્ધારથ કેરા જાણે જશ પરતાપ જણાય !
ત્રિશલા માતા પ્રેમ ને વત્સલતા વખણાય ! ૨

“ પ્રિય વર્ધમાન ! શરીર સુખાકારી તો આનંદ-પ્રમોદમાં વૃદ્ધિ કરે તેવી જ છે ને ? ” પીઠ પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં શ્રી નંદીવર્ધન દેવે આરોગ્ય સુખવાર્તા વિષે પૂછ્યું.

“ શરીરસુખાકારી તો આપના હર્ષ–પ્રહર્ષમાં સર્વથા આનંદની વૃદ્ધિ કરે તેવી જ છે આર્ય ! ”

“ રાજકુમારોચિત વિવિધભોગવિલાસ સુખ તો અવ્યાબાધ પ્રવર્તે છે ને ? ”

“ તેમાં યે આપ પૂજ્યની કૃપા તો પરમ કોટિએ

હાલનું શિક્ષણ એવા પ્રકારનું છે કે માણસને એમ લાગે છે કે આપણે ધનવાન થઇએ, સ્ત્રી–પુત્ર વગેરે મળે અને બીજા આપણને સારા માણસ તરીકે ઓળખે તો આપણે ભાગ્યશાળી થયા. પણ જ્યાં ચિંતા, ભય, શોક, રોગ, રાગ, વિયોગ અને મૃત્યુ માથા ઉપર ભમે છે ત્યાં સુધી ભાગ્યશાળી શી રીતે રહી શકે ?

હાલના જુવાનો જૂના રિવાજો તોડવામાં મોટાઈ માને છે કારણ કે તે કામ સહેલું છે પણ નવું સારું જીવન કેમ ઘડવું એ સમજવામાં ખરી વિદ્યાની જરૂર છે. જુવાનોને પોતાના પ્રશ્નોના ખુલાસા જોઇએ છે પણ તે પ્રશ્નો સાચા છે કે નહિ તેની તપાસ થતી નથી. જૂનું બધું ખરાબ નથી અને નવું બધું સારું નથી, માટે સાચું સમજાવનાર મહાત્માની ખાસ જરૂર છે. ખરા સાધુઓ જિજ્ઞાસુઓનો આત્મભાવ જાગૃત કરે છે.

જેની પાસે સત્તા હોય, પૈસો હોય પણ તેનો સદુપયોગ કરતાં તેને ન આવડે તો તે તેના અનર્થનું કારણ બને છે. તેથી સત્તા અને પૈસા સાથે જવાબદારીનું ભાન થવું જોઇએ. તે માટે નીતિ જોઇએ અને નીતિ ટકાવવા માટે આત્મજ્ઞાન જોઇએ. સુધારાનો અંત લાવે એવો સુધારો હોય તો તે માત્ર આત્મજ્ઞાન છે; પણ જ્યારે અહંકાર ગ્રેડે છે ત્યારે આત્મજ્ઞાન અને આત્માનું સુખ જતું રહે છે. હાલની કેળવણીવાળા જડ વસ્તુ ઉપર પ્રેમ કરવામાં જીવતા માણસ ઉપર પ્રેમ કરવાનું ભૂલી ગયા છે. પશ્ચિમની વિદ્યાનો પાયો અને તેમની સમાજનો પાયો મજબૂત નથી. તેથી તેઓ બીકથી જીવે છે. તેઓ જેને સુધારો કહે છે તે એક પ્રકારનું જંગલીપણું છે. જો અજ્ઞાનભાવે વિચાર કરવાની ટેવ પડી જાય તો દેહનો અધ્યાસ વધી જાય છે અને જ્ઞાનદૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની ટેવ પડી જાય તો અનંત શક્તિ અને અખંડ આનંદ અનુભવમાં આવે છે. કેટલાક અજ્ઞાની માણસો બહારથી રાજા જેવા દેખાય છે પણ તે સ્ત્રી પાસે, સત્ય પાસે અને શરીર પાસે બકરી જેવા બની જાય છે.

જે જે મહાપુરુષોએ જગતમાં સારા ફેરફાર કર્યા છે તે બધા

પહોંચી ચૂકી છે. "

" કળા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, ચિત્ર, સંગીત, વિગેરે સુશિક્ષિતવિદગ્ધજનોચિત પ્રવૃત્તિઓમાં પણ પ્રાપ્તપરમ-પ્રકર્ષ આયુષ્માનને આગળ વધવામાં અને તેનો રસાસ્વાદ લેવામાં હાલ વિશેષ કયા કયા સાધનોની અપેક્ષા રહે છે? "

" સાધનસંપત્તિની વિપુલતા પણ આપના વાત્સલ્ય-યુક્ત હૃદયની સાથે જ અગાધ છે. એટલે મનથી પણ તેની ગણત્રી અગમ્ય છે. "

" તો–અન્ય કાર્યાન્તરોનો ત્યાગ કરી, શોકદાવાનળની અસહ્ય વેદના અનુભવતા આ દગ્ધહૃદયને સુધાવર્ષી મુખ-ચંદ્રની શીતળતાથી શાંત કરવાનો આયાસ, આજે કયા વિશિષ્ટ સુમહોજ્જ્વલ કાર્યને ઉદ્દેશીને આયુષ્માને સેવ્યો છે?"

" પ્રથમ તો–આપના મુખચંદ્રની ચંદ્રિકાના સદા યે અતૃપ્તપિપાસુ આ બે નયનચકોરોની, અને પરમ પૂજ્યોના ચરણારવિન્દ સ્પર્શમાં ટેવાઇ ગયેલા આ ક્ષુદ્ર દેહની લાલસાને વશ થઈ આપની સેવામાં હાજર થયો છું "

" હં. પણ બીજું ? "

" બીજું તો એ કે–એક અનુમતિ લેવા આવ્યો છું. "

" આયુષ્માનના દરેક કાર્યમાં અમારી અનુમતિ જ છે ને ? "

એ છે કે તેઓ તે ચાહના નથી. પણ ચમતકારો, સિદ્ધિઓ, પૈસો, સ્ત્રી, મોટાઈ વગેરે ચાહે છે. અવિદ્યાનો મહિમા એટલો વિચિત્ર છે કે એક ક્ષણમાં અનંત કલ્પના કરી બેસે છે અને વિદ્યાનો મહિમા એવો છે કે એક ક્ષણમાં તેનો નાશ થાય છે. એક ક્ષણમાં સ્વપ્નની માફક જાગ્રતમાં પણ દીર્ઘ કાલનો ભ્રમ થાય છે. પણ જ્ઞાનથી તેનો બાધ થાય છે, તે બાબત પાંચમા પ્રકરણમાં સમજાવવામાં આવેલ છે.

જેમ બે દિવસ માટે પરણાતું નથી તેમ આત્માનો ધર્મ એ બે દિવસનો ધર્મ નથી. માટે હંમેશાં સારા વિચારની ટેવ પાડવી જોઈએ. જે સારા વિચાર ટકી જાય છે તેની અસર આપણા જીવન ઉપર ઘણી થાય છે. પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે પણ જ્યાં ભક્તોનાં હૃદય તેને માટે તલસે છે ત્યાં તેનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ રહે છે. સાધારણ માણસો ભગવાનને ચાહતા નથી પણ ભગવાનથી બીએ છે. જેઓ અંદર શાંતિ ભોગવી શકતા નથી તે લોકસેવાથી પણ થોડા વખતમાં કંટાળી જાય છે. અંદર શાંતિ હોય તો સેવા વખતે જ સેવાનું ફળ મળે છે. સામાન્ય રીતે જે સેવા કરવાથી લોકો વખાણ કરે તેવી સેવા કરવાનું મન થાય છે. પણ જેને એમ લાગે છે કે સંસારમાં સાચું સુખ નથી તે સંસારનાં સુખ .વધારવા માટે સેવા કરશે નહિ. જો લોકસેવામાં એક વાર અહંકાર આવશે તો બીજી વાર પણ તેવી દશા થશે. અર્થ અને કામનું સુખ જુદા પ્રકારનું છે અને એક અખંડ બ્રહ્મનું સુખ પણ જુદા પ્રકારનું છે. જેવું સુખ જેને જોઈતું હોય તેણે તે પ્રકારે જીવન કરવું પડશે. તે માટે કેવો પુરુષાર્થ કરવો તેની વિગત બીજા પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલ છે.

એક વખત અમારે મોરબીથી વાંકાનેર મુસાફરી કરવાનો વખત આવ્યો હતો. તે વખતે થર્ડ ક્લાસમાં અમારી બાજુમાં એક માણસ "આર્યોના સંસ્કાર"ની બીજી આવૃત્તિ વાંચતો હતો. તે વાંચવામાં તેનું ચિત્ત એવું તલ્લીન થઈ ગયું હતું કે વાંકાનેર સ્ટેશન આવવાને ફક્ત દશ મિનિટ બાકી હતી ત્યારે તેણે અમને કહ્યું કે, "તમે આ પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય તો તમારે વાંચવા જેવું છે. મેં આ પુસ્તકની

" એ આપનો મહાન્ અનુગ્રહ. તોપણ ખાસ પ્રસંગમાં પુનઃ સ્પષ્ટ અનુમતિ લેવી જોઇએ. એ અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. "

" એવી તે શી ખાસ બાબત છે એ ? શું અપરિમેય-પરાક્રમી આયુષ્માન્ વિજીગીષુ વીરની માફક વિજય યાત્રાએ નિ-કળવા ઇચ્છે છે ? યદ્યપિ મનસ્વી રાજકુમારોને તો તે ઉચિત જ છે. પરંતુ હાલ વિજયયાત્રા માટે તો યથાયોગ્ય સમય નથી જ. તેનું બીજું પણ એક કારણ એ છે કે–આજુબાજુના તમામ રાજ્યો–જેવાં કે:–વૈશાલી, કૌશાંબી, શ્રાવસ્તી, ચંપા, ઉજ્જયિ-ની, મથુરા, રાજગૃહ વિગેરે–તેમાંના ઘણાખરા આપણા સગાં સંબંધીઓ અને ઇષ્ટમિત્રો છે. તેમ જ કેટલાક તો ભારે સમૃદ્ધ તથા સત્તાસંપન્ન છે. એટલે પુરેપુરી તૈયારી વિના તેઓની સામે બાથ ભીડવી હાલ તો ઉચિત નથી જ.

વળી જ્યાંથી આયુષ્માનના સમાચાર ઘણા જ મોડા મળે તેવા દૂરના પ્રદેશોમાં મોકલવાને અમારૂં શોકવિહ્વળ હૃદય હાલ શી રીતે હિમ્મત કરી શકે ?

તો પણ અમારા દિલમાં એક ઇચ્છા હમ્મેશ રહ્યા કરે છે જે–પ્રથમ તો પિતાશ્રીનું આ લગભગ સમૃદ્ધ રાજ્ય આયુષ્માને સંભાળવું, અને અંતર્ગત સંપૂર્ણ વ્યવ-સ્થા કરી દેવી, પછીથી ચક્રવર્તિલક્ષણલક્ષિત સર્વાંગસુંદર આયુ-ષ્માન્ જ્યારે અખિલ ભારતવર્ષમાં વિજયયાત્રા માટે ફરવા નીકળો, ત્યારે આયુષ્માનના પ્રતાપાગ્નિની આંચમાંથી

થી અહીંની સમાજમાં કેટલીક અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાં સાંચો રસ્તો માણસ શોધી શકે તેટલા માટે ત્રીજા પ્રકરણમાં સમાજ-વ્યવસ્થા વિષે લખેલ છે. ચોથા પ્રકરણમાં સ્વરાજ્યનો વિચાર વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી કરેલ છે. કારણ કે તે બાબતમાં ઘણા વિદ્વાનોની બુદ્ધિ પણ ગોટે ચઢે છે. હિંદનો મુખ્ય પુરુષાર્થ 'મોક્ષ'પ્રાપ્તિનો હોવાથી પાંચમા પ્રકરણમાં તે વિષે થોડા વિચાર આપેલા છે. મોક્ષપ્રકરણમાં ધર્મ અને સાયન્સની એકતા કરી છે; એટલું જ નહિ પણ ઉત્ક્રાન્તિવાદ(ઇવોલ્યુશન)ની ભૂલો બતાવી, આત્મજ્ઞાનમાં સાપેક્ષવાદ(રીલેટિવિટી)ની નવી શોધનો ઉપયોગ સમજાવેલ છે.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ લગભગ ૧૪ વર્ષ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયા પછી અમે સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરેલ છે. અમારા જીવનમાં ચારે આશ્રમનો અનુભવ થવાથી એ બધા આશ્રમના લાભ જોવાનો પ્રસંગ મળેલ છે. તેથી જો કે "આર્યોના સંસ્કાર"ની બીજી આવૃત્તિમાં જણાવેલ મુખ્ય મુદ્દાની બાબતોમાં ખાસ ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગી નથી છતાં કેટલીક બાબતો વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે કેટલુંક લખાણ વધારે દાખલ કરેલ છે અને છેલ્લું પ્રકરણ તથા પરિશિષ્ટ વધારે મૂકેલ છે.

જેને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર રુચિ છે તેનું મન અને તેના હાથ નવરા રહી શકતા નથી. તેથી ગયાં ૧૪ વર્ષમાં પાંચ-છ નવાં પુસ્તકો પણ લખીને ગુજરાતી પ્રજા પાસે મૂકી શકાયાં છે.

ભગવાનની કૃપા હશે તો હજુ પણ "હું કોણ?" ના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ સાપેક્ષવાદના નવા સિદ્ધાંત સહિત પ્રસિદ્ધ કરી જાહેરમાં મૂકવાનો વિચાર છે.

ચોટાઉદેપુર
જ્ઞાનસાધનઆશ્રમ
જન્માષ્ટમી, સં. ૧૯૯૯

સ્વામી માધવતીર્થ

પસાર થઈ, સુધાધવળ યશ–સાગરમાં સ્નાન કરતા જગતને જોઇ હર્ષ વડે પરમપુલકિતદેહે અપૂર્વ રસાસ્વાદમય એકાન્ત નિવૃત્તિ સુખ અમે અનુભવીએ તો કેવું સારૂં! તેમ છતાં અવન્ધ્ય-પ્રયત્નશીળ આયુષ્માનની કોઈ પણ પ્રકારની મનોવાગ્-છના પૂર્ણ થયેલી જ જોવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. કહો વારૂ! શી એ મનોવાગ્-છના છે આયુષ્માનની ?"

"નહીં, નહીં, રાજ્યની ધુરાને વહન કરવાને આપ જ સર્વથા સમર્થ અને યોગ્યજ છો. મારે માટે તો આપની ચરણ સેવા જ વધારે સુયોગ્ય છે. વિજયયાત્રાની તો મારે ઇચ્છા જ નથી. રાજ્યવ્યવસ્થા અને પ્રજાપાલનની યોગ્ય રાજનીતિમાં તો આ દેશના તમામ રાજકુમારો આજકાલ સિદ્ધહસ્ત જ છે. તેમાં વળી વિશેષ પ્રગતિ કરવા ઘણાખરા ઉત્સાહભેર મચેલા જ છે. તેથી હું વિશેષ શી પ્રગતિ કરવાનો હતો ?"

"તમામ રાજ્યો–એટલે આખા દેશની રાજ્ય-વ્યવસ્થા એકજ તંત્ર નીચે આવે, તેને શું આપ યુવરાજ યોગ્ય અને ઇચ્છવાયોગ્ય નથી ગણતા ?"

"જો કે હું યોગ્ય ગણું છું. તોપણ વિવિધતા છતાં મને તો આ દેશમાં એક જ તંત્ર જણાય છે–દાખલા તરીકે–આર્ય પ્રજા એક અખંડ પ્રજા છે. તેની સંસ્કૃતિ પણ પૂર્વાપરથી એક જ ચાલી આવે છે. વ્યવહારોની શાસ્ત્રીય ભાષા પણ

આર્યોના સંસ્કાર

અથવા હિંદની વિદ્યાકળા

૧ : વિદ્યાકળાની તુલના

હિંદની ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? એ પ્રશ્ન ઘણો ચર્ચાય છે. તેના સંતોષકારક ઉત્તર માટે "ઉન્નતિ" એટલે શું એ વિષે ચોક્કસ નિર્ણય થવો જોઇએ.

આ પૃથ્વી ઉપર જે પ્રવૃત્તિમય જીવન આજે સારું મનાય છે, તે એક વખત સારું મનાતું નહોતું; અને એક વખત નિવૃત્તિમય જીવન સારું મનાતું હતું તે આજે સારું મનાતું નથી.

અને આજની દૃષ્ટિથી જે જીવન સારું મનાય તે પ્રમાણે સુધારા કરીએ તે ભવિષ્યના જીવનવિકાસમાં કદાચ વિઘ્નરૂપ થાય. તેથી જીવન સુધારવામાં કેવી વિદ્યા, કેવી કળા ઉપયોગી થાય તે માટે સૂક્ષ્મ વિચારની જરૂર છે.

એક જ છે. સંસ્કૃતિનું ધ્યેય નિવૃત્તિ છે. તે સર્વ આર્યોને સમ્મત છે. દરેક પ્રદેશોમાં પ્રજાએ પોતામાંથી જ રાજા નીમેલ છે. અર્થાત્ આર્ય પ્રજાનું શાસન કરનાર અનાર્ય કે વિદેશી કોઇ વ્યક્તિ જ નથી. કોઇ કોઈ સ્થળે પ્રજાના અગ્રેસરો મળીને એકાદ મુખ્ય પુરુષની સલાહથી યે શાસન ચલાવે છે. જ્યાં રાજા તરીકે ખાસ એક વ્યક્તિના હાથમાં તંત્ર છે, તેનું ધ્યેય પણ પ્રજાને રીઝવવાનું અને પૂર્વજોની કીર્તિને અવિચળ કરવાનું, ને તે ખાતર જ જીવવાનું છે.

પ્રજાના હિતચિંતકો જ નહીં, પણ પ્રજાના હિતને માટે મથીમરનારા મહાજનોની ઇચ્છા વિરુદ્ધ રાજા કે રાજાને મદદ કરનાર અધિકારી વર્ગથી જઈ શકાતું જ નથી. પ્રજામાં ધાર્મિકતા, પવિત્રતા કેમ વધે ? તેની જ પેરવીમાં નાનાથી મોટા સૌ કર્મચારિઓ લાગેલા છે. દરેકની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ એક જ શુભ મહાપરિણામ તરફ વળી રહ્યું છે, તે ફરીથી કહેવાની જરૂર નથીજ.

દેશની સંપત્તિની ન્યાયસંપન્ન ઉત્પત્તિ અને વહેંચણી પણ પ્રજાકીય પવિત્રતાની પોષક કેમ બને તેને માટે જ અર્થચિંતકો સદા જાગૃત રહેતા જણાય છે. સજ્જનપુરુષોનું યથાર્થ પાલન થાય છે. જેમ જેમ દેશની સંપત્તિ વધતી જાય તેમ તેમ પ્રજા વિલાસ, ને મોજશોખમાં દોરાઈ ન જાય. પ્રજામાં વાસનાવૃદ્ધિનાં તત્વો દાખલ થાય, ને પ્રજા પતિત થઇ કદી નાશ ન પામે, તેને માટે

દશામાં છે અને એ વાત જે લોકો સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકતા નથી તે તરત માની લે છે. પણ પડતી કોને કહેવી, ચડતી કોને કહેવી, જુદા જુદા ટીકાકારો કેવી કેવી દૃષ્ટિથી વાત કરે છે, તેમાં કેટલી સાચી છે, કેટલી ખોટી છે, તે માટે સ્વતંત્ર વિચાર કરવો જોઇએ અને સાચું પ્રમાણ લઇને વિચાર કરવો જોઇએ.

મુંડક ઉપનિષદમાં એક એવી કથા છે કે, દેવોમાં પહેલાં બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. તેમણે સર્વ વિદ્યામાં ઉત્તમ એવી બ્રહ્મ-વિદ્યા પોતાના મોટા પુત્ર અથર્વને સંભળાવી. અથર્વે અંગિરને આપી. અંગિરે ભારદ્વાજને અને ભારદ્વાજે અંગિરસને આપી. અંગિરસ ઋષિ પાસે શૌનક મુનિ ગયા અને તેમને શિષ્યવૃત્તિથી પૂછયું કે, 'હે ભગવન્! શું જાણવાથી આ સર્વ જાણ્યું એમ લાગે?' અંગિરસે જવાબ આપ્યો કે, 'બે વિદ્યા જાણવા લાયક છે; એક પરા અને બીજી અપરા. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ, જ્યોતિષ વગેરેનો 'અપરા' વિદ્યામાં સમાવેશ થાય છે અને બીજી 'પરા' વિદ્યા કે જેથી અક્ષરનું જ્ઞાન થાય છે. અક્ષર તે જ કે જે આંખોથી જોઈ શકાતું નથી, હાથથી પકડી શકાતું નથી, જેને ગોત્ર નથી, જેને આપણા જેવી આંખો નથી, કાન નથી, હાથ નથી, પગ નથી; છતાં જે નિત્ય છે, વિશાળ છે, સર્વમાં વ્યાપક છે, સૂક્ષ્મ છે, અમર છે. તેમાંથી પ્રાણીમાત્ર ઉત્પન્ન થયા છે એમ ધીર પુરુષો સમજે છે. જેમ કરોળિયો પોતાની લાળ ઉત્પન્ન કરે છે અને વીંટાળી લે છે, જેમ પૃથ્વીમાં ઔષધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ પુરુષમાં વાળ, નખ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે અક્ષરથી

દરેક સંયમી વર્ગ જેવાં કે–બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, ઋષિઓ અને તપસ્વીઓ: સંયમમાં વધુ ને વધુ દૃઢ બની પ્રજાની સામે હમ્મેશ સંયમનો આદર્શ રાખ્યે જ જાય છે. એટલે એકંદર રીતે જોતાં સૌ આર્યો એક જ વાતની સિદ્ધિમાં લાગતા આવ્યા છે, અને આજે પણ તેમાં બરાબર દૃઢ ચિત્તે સૌ લાગી રહેલા છે.

તોપણ, એટલું તો ખરૂં છે કે–હજારો વર્ષથી પ્રયત્ન કરતી આ મહાપ્રજામાં એક જાતનો જાણે થાક લાગ્યો હોય તેવી સ્હેજ મંદતા આવી છે. આ વાત સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિહાળનારને જ જણાય તેમ છે. આ મંદતા ધીમે ધીમે લાંબે કાળે આ પ્રજાને ભેદી નાંખશે કે શું ? એમ મને લાગ્યા કરે છે. જ્યારે કોઈ પણ પ્રજામાં જાગૃતિ કમી થતી જાય છે, ત્યારે ધીમે ધીમે કલ્મષ પ્રવેશ કરે એ અનિવાર્ય છે. કોણ જાણે કેવાં યે ઉલટસુલટ વિતર્કો વિતરશે તેની તો આજથી શી કલ્પના જ કરી શકાય? તોપણ વચ્ચે વચ્ચે એવા પુરુષો પાકયા જ કરશે કે જેઓ કંઇક ટેકો મૂકીને સંસ્કૃતિને ધરી રાખશે. હજુ એવું અનેક પ્રકારનું ઓજસ્ આ પ્રજામાં હું જોઉં છું. મંત્રીશ્વરજી ! સામ્રાજ્ય હોય, અરાજ્ય હોય, કે નાના નાના રાજ્યો હોય, પણ આબાદી અને સુખનો આધાર માનવ પ્રજાના મનોરાજ્ય ઉપર જ છે. પ્રજાનું મનોરાજ્ય જેટલું પવિત્ર અને ઉદાત્ત તેટલું જ વ્યક્તિગત અને સમાજગત સુખ, સુધારો

હાસ ભણ્યા અને તેની આપેલ દૃષ્ટિએ હવે હિંદના ઉદ્ધાર-નો પ્રશ્ન વિચારવા લાગ્યો છે.

અંગ્રેજી વિદ્યામાં જેટલું તત્ત્વ મનબુદ્ધિને સમજાય, આંખથી દેખાય, કાનથી સંભળાય, નાકથી સૂંઘાય, ચામડીથી સ્પર્શ થાય, જેનો સ્વાદ જીભથી જાણી શકાય, તેટલું જ સાચું મનાય છે. એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય એ તેના વ્યવહારમાં કલ્પનામાત્ર છે. યુરોપની વિદ્યાકળાના સંસ્કાર આપણામાં એટલા બધા દાખલ થઈ ગયા છે કે આપણે યુરોપિ-યનના જેવી વિદ્યા અને કળા દાખલ કરીએ તો જ જગતમાં સંસ્કારી દેશ તરીકે ઓળખાઈ શકીએ, એમ ઘણાને લાગે છે.

પશ્ચિમની વિદ્યાકળાની દૃષ્ટિએ આપણે હજુ જંગલી દેશ-માં છીએ અને તેના જેવા નહિ થઈએ ત્યાં સુધી જંગલી જ રહેવાના એમ મનાય છે. તેથી ત્યાંની અને આપણી વિદ્યાકળા-ની તુલના કરવી જોઈએ. યુરોપને વ્યાવહારિક સત્ય જોઈએ છીએ. જે સત્ય, જે ધર્મ વ્યવહારમાં કામ લાગે, જેનાથી ધન વધે, વેપાર વધે, શરીર સારું રહે, ચોખ્ખાં ઘર રખાય, ઉત્તમ કપડાં પહેરાય, વહાણો લઈ પરદેશ જવાય, જ્યાં નવા સંઘ બંધાય ને નવા દેશો જિતાય તેવો ધર્મ યુરોપને જોઈએ છીએ. આ ધર્મની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાન હાલ પાછળ કહી શકાય; કારણ કે હિંદને કોઈ દેશ જીતવાની ઇચ્છા થઈ નથી. વળી યુરોપની દૃષ્ટિએ હિંદના ભગવાં વસ્ત્રધારી સાધુઓ વિચિત્ર રૂપે જોવામાં આવે છે; તેઓ એમ માને છે કે, શરીરે ભસ્મ ચોળી, આખો દિવસ ગાંજો પી, ગંજાજીને કાંઠે પગ ઉપર પગ ચઢાવી બેઠા રહેવાથી દેશને શો ફાયદો છે? જેની વિદ્યાએ પોતાને પરાધીન

કે વિકાસ ખરા ગણવા. એટલે મને અત્યારે સામ્રાજ્ય મેળવવા મથવાની અગત્યતા તો જણાતી'જ નથી. અથવા તે કામને માટે, અનેક આર્યકુમારો પ્રયત્ન સેવી રહ્યા છે. તેમાંથી કોઈ પણ વખતે કદાચ એ પ્રયત્ન સિદ્ધ થઈ જાય. ધારો કે–સામ્રાજ્યની જરૂરિયાત હોય, તોપણ મારી તે તરફ વૃત્તિ જ નથી–ઉદાસિનતા જ છે. મારા ચિત્તનું વલણ એ તરફ તો બિલકુલ નથી જ, એ આપ ખચિત માનશોજી. પ્રજાની માનસિક ઉજ્વળતામાં ઓર પ્રકાશ આણવાની જેટલી અગત્યતા છે, તેટલી અગત્યતા બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિની મને જણાતી જ નથી.

વળી, મંત્રીશ્વરજી ? આ આર્ય પ્રજા : કે જેના સાધનો સાંગોપાંગ મજબૂત અને વિસ્તૃત છે, તેણે કદી કોઇના સ્વાતંત્ર્ય પર અયોગ્ય હુમલો કર્યો હોય એવું જાણ્યામાં નથી. વ્યક્તિગત તેવો કોઇ અયોગ્ય પ્રયત્ન થયો હોય છતાં તેને સમસ્ત પ્રજાનો ન ગણી શકાય, એ મારો ઉપરના કથનનો આશય છે.

છતાં જ્યારે જ્યારે પોતાની ઉપર [illegible] થયા છે, ત્યારે ત્યારે તેને પાછા વાળવા; અને [illegible] મર્યાદાપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે; અને તે [illegible] સાધનોથી. સામ, દામ, દંડ [illegible] યોગ પણ આં[illegible]

જ્યાં કૉલેજોમાંથી પાસ થઈ આવેલા વિદ્યાર્થીઓ કહે છે કે, 'મને નોકરી આપો અથવા મોત આપો,' જ્યાં સાસુ વહુ ઉપર જુલમ ગુજારતી હોય અને તે જ વહુ સાસુ થયા પછી તેવો જ જુલમ ચાલુ રાખતી હોય, જ્યાં વિધવાઓ અનેક પ્રકારે દુરાચાર કરી આપઘાત કરે છે અને બાળહત્યા કરે છે, જ્યાં વિધવાઓ ફરીથી પરણી ન શકે અને તેના તરફ સૌ તિરસ્કારથી જુએ, જ્યાં અનેક સ્ત્રીઓ પડદામાં જીવન ગાળે છે અને દુનિયાનું સૌંદર્ય પણ જોઈ શકતી નથી, જ્યાં કન્યાઓ જન્મે ત્યારથી અપશુકન મનાય અને તે પૂરી કેળવણી પામે નહિ, જ્યાં બ્રાહ્મણો ખોટાં શાસ્ત્રોના ખોટા અર્થ કરી લોકોને છેતરે, જ્યાં શૂદ્રોથી એક કૂવે પાણી પણ ન ભરાય, તેને અડાય નહિ, જ્યાં કેળવાયેલા માણસો ગરીબ માણસની દરકાર કરતા નથી, જ્યાં અનેક ભાષાઓ, નાતજાતના અનેક ભેદ, જ્યાં મોટી વસ્તી અજ્ઞાન ખેડૂતવર્ગની, જ્યાં પશુઓની પૂરી સંભાળ લેવાતી નથી;જ્યાં હિંદુમુસલમાન સંપથી રહી શકે નહિ, જ્યાં શહેરોની ગલીઓ ગંદી અને ગામડાનાં માટીનાં ઘરો ભાગ્યે જ સ્વચ્છ દેખાય, જ્યાં આવી ગંદી રહેણીકરણીથી અનેક રોગ ફેલાય, જે દેશ પૃથ્વીની મોટી મનુષ્યજાતિથી ભરેલો છે, તે આવી દશામાં રહે તો આખી પૃથ્વીનાં માણસોને મોટા ભયરૂપ છે. તે દેશ બીજાને પણ બગાડશે અને ન સુધરે તો જલદી મરે તે વધારે સારું છે.' હિંદની સંસ્કૃતિ ઉપર આવા અનેક આક્ષેપો બીજા દેશના લોકો મૂકે છે.

અંગ્રેજી કેળવણીથી તૈયાર થયેલ જુવાનોને આ પ્રશ્નો-

કર્યો છે. પાડોશીને સુધારી લેવા તે પણ સ્વરક્ષાજ છે. કદી તેનું પડાવી લેવા પ્રયત્ન કર્યોજ નથી. તેઓનું પણ કલ્યાણજ ઇછયું છે.

હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આ મહા પ્રજાની બરાબરી કરી શકે એવી એક પણ પ્રજા આ ભૂપૃષ્ઠ પર અત્યારે વિદ્યમાન નથી. તેની આ અગાધ અને મહાશક્તિના પ્રવાહનો દુરુપયોગ થઇ જગતની બીજી પ્રજાને કચરવામાં નથી વ્હેતો, તેનું માત્ર એકજ કારણ છે; અને તે એ કે– સાથેજ આધ્યાત્મિક આદર્શ આ પ્રજાના જીવનમાં વણાયેલો છે. અર્થાત્ પ્રજાને ઉપયોગી જીવન–વ્યવહારોની સમસ્ત વ્યવસ્થામાં રોકાઇ ગયેલી શક્તિ ઉપરાંત વધી પડતા સામર્થ્યના પ્રવાહનો દુરુપયોગ ન થતાં આ પવિત્ર અધ્યાત્મ માર્ગે એ પ્રવાહ વહે છે. જો એકજ એ માત્રા દૂરદેશીપણાથી પૂર્વના મહાપુરુષોએ ન ગોઠવી હોતે તો આર્યોના આર્યત્વની કશી કિંમત ન્હોતી; તેમાંજ આર્યત્વ સમાયેલું છે એમ મારૂં માનવું છે; અને જ્યાંસુધી આર્યોમાં યથાસ્થાને શુદ્ધ સ્વરૂપે આધ્યાત્મિક બળની વીર્યવતી માત્રા ચમકતી રહેશે, ત્યાંસુધી તે જગત્પૂજ્ય પ્રજા સદાને માટે વિજયવતી જ છે, એમ દરેક મહાપુરુષોનું માનવું છે. આ માત્રાની જો સ્થાનભ્રષ્ટતા, વિકૃત સ્વરૂપ કે નાશ થાય ત્યારેજ આ આર્ય પ્રજાની પણ સાથેજ સ્થાનભ્રષ્ટતા, વિકૃત સ્વરૂપ કે નાશ માની લેવો. ભારતના આર્ય ચક્રવર્તિ ભૂપતિનું

જ્યારે આત્મજ્ઞાન તરફ વધારે લક્ષ રહે છે ત્યારે બહારના જીવનનો વિકાસ મંદ રહે છે; અને જ્યારે બહારના જીવનમાં રસ રહે છે ત્યારે આત્મજ્ઞાન મંદ રહે છે. આવી રચનામાં વિદ્યા અને કળા બન્ને સારાં રાખવાં એટલે કે અંદરનું અને બહારનું જીવન બન્ને બરાબર રાખવાં અને બે પુરુષાર્થથી તૈયાર થયેલ યુરોપની પ્રજાના હુમલાની સામે થવું એ કામ સહેલું નથી.

હાલના વખતમાં જે દેશ પૈસાદાર હોય તે સુધરેલો મનાય છે. પૈસો બીજા દેશોને લૂંટીને ભેગો કર્યો હોય તોપણ બધા ગુણ સોનામાં સમાઈ જાય છે. પૈસો મેળવવો તે એક પુરુષાર્થ છે, પણ તેટલામાં જ મનુષ્યજીવન સમાપ્ત કરવું હોય તો બીજા પ્રકારનું જંગલીપણું ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહિ. એવી રીતે કેળવાયેલ પ્રજા અધર્મથી પૈસો પેદા કરે છે, આખી પૃથ્વીને ભયરૂપ થાય છે અને માણસના ઉત્તમ સ્વભાવને વિકાસ પામવાને વખત આપતી નથી.

યુરોપના હૃદયને પૂછો. તેણે જે પુરુષાર્થ કર્યો છે તેનાથી તેને સંતોષ થયેલ છે? અથવા તેના પુરુષાર્થમાં કાંઈ ખામી છે? અથવા તેને કોઈ નવો પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર લાગે છે? તેના મજૂરોનાં જીવન જુઓ, સ્ત્રીઓનાં જીવન જુઓ, કારભારીઓનાં કારસ્તાન જુઓ. ત્યાં રાજ્યતંત્ર પણ એવું બનાવ્યું કે ઑસ્ટ્રિયાના કુંવરનું સર્વિયામાં ખૂન થાય તેમાં ઇંગ્લૅંડ, જર્મની અને બધા દેશો ભયંકર લડાઈ જાહેર કરે, અને તેમાં કરોડો માણસનો જીવ જાય. હાલ પણ ૨૫ વર્ષને અંતરે ફરી ડાન્ઝીક બંદર લેવાના નાના

ચક્રવર્તિપણું પણ છેવટે એમાંજ પરિ
પોતપોતાના અધિકાર ઉપર રહેવા .
એક સૂત્રણા ઉત્પન્ન કરીને તે, આ
સેવા કરે છે, ને સાથે સાથે આંતરૂ
પ્રજાની શક્તિ બચાવી દઇને આધ્યાત્મિ
સબળ કરી દે છે. આ રીતે છેવટે ચક્રવ:
મહારાજ્ય–ધર્મરાજ્યનોજ એક ભક્ત "

આર્ય સંસ્કૃતિની એક ખુબી એ :
અને કામ એ ત્રિવર્ગની અને તેના અંગ.
ધનોની એવી રચના કરી છે કે–તમામ મ.
હોય છે; અને તેથીજ વ્યવહારનાં
પણ ધર્મજ ગણાય છે. અર્થ અને ક.
પણ ત્યારેજ ગણાય છે કે, ધા
જીવન સુવ્યવસ્થિત હોય તો. ધાર્મિક જી
વ્યવસ્થિત હોય કે અર્થ અને કામ સુ
સામાન્ય પ્રજાજીવનની અપેક્ષાએ, ત્રણેની સુ
ઉન્નતિ, બાકીની અવનતિ. તેથી ધર્મ રાજ્ય
મન મુખ્ય વસ્તુ છે; અને તેની વ્યવસ્થામાં
વ્યવસ્થાઓનો સમાવેશ છે. તેથી ધર્મ રાજ્ય
સુવ્યવસ્થિત રહે તે માટેજ પ્રયત્ન કરવો એ પ્રામ
તદ્યોગ્ય તત્વોનો પ્રકાશ કરવો, અને તેમાં ે
લાવવી એજ સર્વ કર્તવ્યોનો સારાંશ છે. "

પણ વર્તમાનકાળમાં તો વિદ્યાકળામાં એટલી ભેળસેળ થઈ ગઈ છે કે સાચું જીવન કોને કહેવું તે સમજવું જ મુશ્કેલ થઈ પડયું છે.

કયું જીવન સાચું, કઈ વિદ્યા સારી; એ સમજવા પહેલાં માણસનો સ્વભાવ સમજવાની પહેલી જરૂર છે. માણસના સ્વભાવમાં કુદરતી વાસના રહેલી હોય છે; તેની તૃપ્તિ માટે સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેની જરૂર છે અને તે માટે 'કામ' નામનો પુરુષાર્થ સાધવાની કુદરતી વૃત્તિ હોય છે; એટલે પથ્થર જેવું આળસુ જીવન ગાળવા કરતાં કુટુંબનું સુખ ભોગવી ચંચળ જીવન કરવું એ વધારે સારું છે. બીજું તે જીવન સુખકારક થાય તેટલા માટે અર્થ એટલે ધનપ્રાપ્તિની પણ માણસને જરૂર રહે છે; તેથી તે પુરુષાર્થ પણ જરૂરનો છે. તેથી આંખ, કાન, જીભ, નાક વગેરે ઇન્દ્રિયોને સંતોષ આપી શકાય છે. પણ શરીર અને ઇન્દ્રિયો કરતાં માણસને માટે એક મોટું સુખકારક સાધન મન છે અને તેના સંતોષ માટે 'ધર્મ' નામનો ત્રીજો પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર છે. બીજા પ્રત્યે પોતાની ફરજ બજાવવી, ચિત્તશુદ્ધિ કરવી, બીજાનું કલ્યાણ કરવું વગેરે સારા ભાવથી મનને સંતોષ થાય છે. તે સુખ, કામ અને અર્થથી વધારે સારું છે, એમ ધાર્મિક મનુષ્યને લાગે છે. તેથી ધર્મથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય એવી વિદ્યા આ દેશમાં આગળના વખતમાં આપવામાં આવી હતી.

આ ત્રણ પુરુષાર્થનાં ફળ—શરીર, પ્રાણ અને મનને સુખ આપે છે પણ તે સુખ કાયમ રહેતું નથી; તેથી તે ઉપરાંત કોઈ સારો પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ. મનુષ્યની અંદર

આ વાત સાંભળી રાજગૃહના રાજકુમાર શ્રેણીકે ઉજ્જયનીના રાજકુમાર પ્રદ્યોતની સામે નજર કરી. બન્ને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થયા હતા ! ! શ્રેણીકે પૂછયું—

" શું આપ પ્રસન્નમુખકુમારશ્રી ! ચક્રવર્તિ થવાની બિલકુલ ઈચ્છા જ નથી રાખતા ? તો પછી આપ આપના જીવનમાં શો પુરુષાર્થ કરીને અનેક શુભ કાર્યસૂચક લક્ષણો, ગુણો અને સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવા ધારો છો ? અથવા શું એ ગુણો એમ ને એમ વ્યર્થ ગુમાવવા ધાર્યા છે ? જો આપ મહાન્ સમ્રાટ્ બનવા ન ચાહતા હો, તો કોઈ કળા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વિગેરેમાં કંઈ ને કંઇ અપૂર્વ પ્રગતિ કરો. અને પૂર્વ પુરુષોએ સ્થાપેલી આ વ્યવહાર મર્યાદાઓમાં અને તેના કોઇ પણ અંગપ્રત્યંગમાં પ્રગતિ કરી નવું તેજ–નવો પ્રકાશ–નવો વિકાસ લાવો. આપને કંઇ પણ દુર્ઘટ હોય એમ અમને તો ભાસતું જ નથી. "

" પ્રિય મિત્ર શ્રેણિક ! કળા અને વિજ્ઞાનના સર્વ અંગો પ્રજાજનોની જરૂરીઆત અને યોગ્ય રુચિ પ્રમાણે અત્યારે ખીલી રહ્યાં છે. અનેક મહાનુભાવોએ પોતાના જીવન સર્વસ્વનો પ્રવાહ તે તે દિશામાં વહેવડાવી દીધો છે. હું ચોક્કસ ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે–અત્યારનો આ શાંત છતાં જુસ્સાદાર ઉત્સાહનો પ્રવાહ નજીકનાજ ભવિષ્યમાં અનેક મહાન મહાન કળાકોવિદો, શાસ્ત્રપ્રણેતાઓ, ધુરંધર ધર્મો-

ોનાં શરીરની સંભાળ રાખવી; સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી; મને હરવાફરવાની યોગ્ય છૂટ આપવી; મા અને સ્ત્રી ાસે તરફ સમભાવ રાખવો; બાળવિધવાઓને પરણાવવી મથવા વિધવાઓ તરફ તિરસ્કારની નજર ન રાખવી; શૂદ્રો તરફ દયાભાવ રાખવો અને તેમને પણ તેમનું જીવન સુધા-ર્વા વિદ્યા આપવી; એ ખાસ જરૂરનું છે. નબળા શરીરવાળા અને અજ્ઞાની માણસો વિચાર કરી શકતા નથી. સ્ત્રીઓને પડદામાં રહેવું પડે છે તેનું ખરું કારણ પુરુષોની ખોટી દૃષ્ટિ છે. સ્ત્રીઓએ વધારે હિંમત રાખવી જોઈએ અને પુરુષોએ તેમના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોવું જોઇએ. સ્ત્રી જગતની શક્તિ-નો અંશ છે અને તેને પડદામાં રહેવું પડે તો જીવનમાં ખરી શક્તિ આવશે નહિ. જીવનમાં કળા લાવવી જોઇએ. પુરુષો પણ સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા હોવાથી, સ્ત્રીઓના જીવ-નમાં સૌંદર્યની જરૂર છે. તેથી જ સ્ત્રીઓને સારાં કપડાં, ઘરેણાં, દેખાવ વગેરે પુરુષો કરતાં વધારે ગમે છે. જ્યાં સ્વચ્છ-તા, સુઘડતા અને નિર્ભયતા હોય છે, ત્યાં પ્રભુ વસે છે. આ બાબતો જરૂરી છે. પણ તે છતાં યુરોપની પેઠે માત્ર બહાર-નું જીવન સુધારવામાં જ મનુષ્યજીવન પૂરું કરવામાં આવે, તો અંતર્જ્ઞાનને વિકાસ પામવાની જગ્યા રહેતી નથી, તેને માટે પૂરતો વખત પણ રહેતો નથી. મન નિરંતર બહારની વસ્તુઓના વિચારમાં ભમ્યા કરે, આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ હોય જ નહિ એમ માની માણસ બેદરકાર રહે, તો તે પણ બીજી જાતનો સુધરેલ પશુ જ બને. કળા જરૂરની છે તેમ વિદ્યા પણ જરૂરની છે; એટલું જ નહિ પણ જો એમ માનીએ કે, શરીર કરતાં આત્મા વધારે ઉપયોગી છે, તો કળા કરતાં

પરદેશો, મહાન મહાન સુન્દરીઓ અને રાજ્યવિસ્તારો ઉત્પન્ન કરી દેશે.

ધન ધાન્યની વિપુલ સંપત્તિ, સુંદર આરોગ્ય, દીર્ઘ આયુષ્ય, સુદૃઢ બાંધાના પશુ અને માનવો, સુસંગઠિત સમાજો–મંડળો, સુવ્યવસ્થિત રાજ્યો, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા બુદ્ધિપુંગવો, અને તત્ત્વાન્વેષી આચાર્યો: આ વિપુલ સામગ્રીના જોરથી, અવકાશ અને સાધનોની બિનડખલ અનુકૂળતાને લીધે બુદ્ધિ વૈભવી અનેક નર–નારીઓ ધીમે ધીમે પણ પૂર્ણ મક્કમતાથી એવા તો આગળ ધપી રહ્યા છે કે–આજની આ તૈયારી સેંકડો નહીં, પરંતુ હજારો વર્ષ સુધી આર્ય સંસ્કૃતિનો, અને પ્રજાના વ્યક્તિત્વનો દીપક નિઃસંશય દીપતો રાખશેજ. તો પછી મિત્ર ! તમારો શું એવોજ અભિપ્રાય છે કે–મારે પણ એજ વિષયોમાં ગતાનુગતિકતા જ કર્યે જવી ? ”

“ વાહ ! વાહ !! ધન્ય કુમાર ! ધન્ય !! ” આ ઉદ્ગાર એકાએક સભાજનોના મુખમાંથી સરી પડ્યો.

“ પ્રિય વર્ધમાન ! કઇ અગમ્ય સાધનાના મનોરથો તમારા ચિત્તને આટલું દર્પણ જેવું અવદાત બનાવી રહ્યા છે ? બહુ વિચારને અંતે પણ તે લેશમાત્ર અમે કળી શક્યા નથી. તમારી વિશદાક્ષરી મધુર વાણી દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ જાણવા ઉતાવળું મન તલપી રહ્યું છે. ” મહારાજ નંદિવર્ધને આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો.

કરવાની રીત બહુ સારી છે. પણ ચોખ્ખાઈના વિષયમાં બધી રીતે યુરોપની નકલ કરવામાં ફાયદો નથી. જે ગરમ પાટલૂનો યુરોપિયનો પહેરે છે તે ઘણા દિવસ સુધી ધોવાતાં નથી. હિંદુઓનાં ધોતિયાં રોજ ધોવાય છે. યુરોપિયનના જમવામાં વપરાતા કાંટા-ચમચા દરેક માણસના મોઢામાં જાય છે. વળી જમ્યા પછી તેઓ મોઢું પણ ધોતા નથી અને હમેશાં નાહવાની રીત પણ તેઓ આ દેશના માણસો પાસેથી શીખ્યા હોય તેમ લાગે છે. કુદરતી હાજતે જતાં પાણીને બદલે કાગળનો ઉપયોગ અહીંની દૃષ્ટિએ સુઘડ લાગતો નથી અને મડદાને બાળવા કરતાં દાટવામાં પણ તેમની રીત સારી લાગતી નથી. નાકમાંથી ખરાબ પદાર્થ નીકળે તે રૂમાલમાં લઈ તે રૂમાલ તેઓ ખિસ્સામાં મૂકે છે અને અહીંના કેટલાક માણસોએ પણ તે રીત સ્વીકારી છે. વગર વિચારે તેઓના સંસ્કાર સ્વીકારવાથી જીવન કઢંગું થશે અને અહીંની સારી રૂઢિઓ નષ્ટ થશે.

જ્યારે વેપારી સંસ્કારનું જોર હોય છે ત્યારે ફુરસદનો વખત પણ વધારે પૈસો મેળવવામાં વપરાય છે, સારાં પુસ્તકોનું વાચન કે આત્મવિચાર સૂઝતો નથી. ફુરસદને વખતે શું કરવું તે ઘણા માણસોને સૂઝતું નથી; તેથી વર્તમાનપત્રો હાથમાં લઈ તેમાંથી ઉપયોગી અને બિન-ઉપયોગી બાબતો ઉપર મનને દોડાવે છે. પોતાની ટૂંકી જિંદગીમાં શો પુરુષાર્થ કરવાનો છે તેનો સાચો વિચાર સૂઝતો નથી અને જિંદગીના અંતે પણ તે જ દશા રહે છે.

મનમાં અશાંતિ ચાલુ હોય છે. પોતાની પાસે હોય તે

શ્રી વર્ધમાનકુમારે ક્ષણ વાર મૌન ધર્યું. ચક્ષુઓ બંધ કરી પ્રણિધાનભરી એક દ્રષ્ટિ અંતરમાં ફેંકી. ચક્ષુઓ ઉઘાડી, આશ્ચર્યચકિત સ્તંભિત જેવા ઉત્સુક સભાજનો તરફ એક દષ્ટિ ફેંકી, અને બીજી, વડિલ ભ્રાતાની ઉદ્વિગ્ન મુખમુદ્રા તરફ પણ વિનય નમ્ર, દૃઢતાસૂચક, દયામય, પ્રસન્નતાભરી અને ગંભીર દૃષ્ટિ ફેંકી. ફરી મૌન ધારણ કર્યું, અને પછી ધીમે ધીમે નીચેના અક્ષરો મુખમાંથી સેરવ્યા.

" આર્ય ! માતા–પિતાના સ્વર્ગગમન સાથેજ મારા નિશ્ચયનો અવધિ આવી પહોંચ્યો છે. "

" શી બાબતનો નિશ્ચય ? વ્હાલા ! "

" સર્વસ્વના પરિત્યાગનો– "

એકાએક દેવશ્રી નંદીવર્ધનની આંખમાંથી અશ્રુ-પ્રવાહ ચાલ્યો. એકાએક મૂર્છિત જેવા થઈ ગયા.

" શાંત થાઓ ! મહારાજ ! શાંત થાઓ. " શ્રી વર્ધમાનકુમારે સ્વહસ્તેજ ઉત્તરીય પલ્લવથી વાયુ વીંજ્યો.

થોડી વારે ચેનના વળી એટલે એકાએક કુમારશ્રીને મહારાજ ભેટી પડ્યા. મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં માત્ર મહાકષ્ટે નીચેના—

" કુમાર! શો આ દાઝ્યા ઉપર ડામ ! ! " એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે સભાજનોની પણ આંખમાં ઝાકળનાં બિંદુઓ ફૂટ્યાં.

જીવન ધર્મથી ઘડાયેલ, બધાં માણસો ઈશ્વરને માટે જ જીવે, ધર્મ અને મોક્ષ માટે બહારનું જીવન ત્યાગ કરવાને તૈયાર, અર્થ અને કામ માટે બેદરકાર, ભગવો રંગ; સાદું જીવન, અને અંદર જ્યોતિર્મય આત્માનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરી, સિદ્ધ ભાગવત, યોગી અને મુક્ત થવામાં જ માન લેવાય. આ જીવન યુરોપને વિલક્ષણ લાગ્યું, સમજાયું નહિ; પણ પોતાના સ્વાર્થ માટે અનુકૂળ લાગ્યું.

મનુષ્યજીવનનું સાફલ્ય સમજવામાં હિંદે બિલકુલ ભૂલ કરી નથી. આત્માનો અનુભવ મુશ્કેલ છે. કરોડો જન્મની મહેનત પછી મળે છે, પણ છતાં જરૂરનો છે. તે બાબત સમજવી, તે પ્રમાણે જીવન ગોઠવવું, તે પ્રમાણે સમાજની વ્યવસ્થા કરવી એ હિંદની વિદ્યાકળાનો મહિમા છે. તે વ્યવસ્થાનો ઇતિહાસ રામાયણ અને મહાભારતમાંથી મળી આવે છે.

છતાં એવી વ્યવસ્થામાં કોઈ કોઈ ખામી જણાય એ સ્વાભાવિક છે. આત્મપ્રાપ્તિમાં એક જ જાતની વ્યવસ્થા પૂરતી નથી. બધા કાળમાં તે વ્યવસ્થા સારી રહે તે પણ બનવું મુશ્કેલ છે. એવો એકે દેશ નથી કે જેની વિદ્યાકળા ખામી વગરની હોય, કે જે બધા કાળમાં ખામી વગરની રહી શકે અને આત્મપ્રાપ્તિમાં સહાયભૂત થાય. હિંદમાં તે માટે ઘણો વિચાર થયેલો અને આખરે સમાજ ઠીક રાખવા માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ અને વ્યક્તિના સંસ્કાર માટે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમ; અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ નક્કી થયા.

પદેશકો, મહાન મહાન મુત્સદ્દીઓ અને રાજાધિરાજાઓ ઉત્પન્ન કરી દેશે.

ધન ધાન્યની વિપુલ સંપત્તિ, સુંદર આરોગ્ય, દીર્ઘ આયુષ્ય, સુદૃઢ બાંધાના પશુ અને માનવો, સુસંગઠિત સમાજો-મંડળો, સુવ્યવસ્થિત રાજ્યો, દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા મુનિપુંગવો, અને તત્વાન્વેષી આચાર્યો : આ વિપુલ સામગ્રીના જોરથી, અવકાશ અને સાધનોની બિનડખલ અનુકૂળતાને લીધે બુદ્ધિ વૈભવી અનેક નર-નારીઓ ધીમે ધીમે પણ પૂર્ણ મક્કમતાથી એવા તો આગળ ધપી રહ્યા છે કે— આજની આ તૈયારી સેંકડો નહીં, પરંતુ હજારો વર્ષ સુધી આર્ય સંસ્કૃતિનો, અને પ્રજાના વ્યક્તિત્વનો દીપક નિ:સંશય દીપતો રાખશેજ. તો પછી મિત્ર ! તમારો શું એવોજ અભિપ્રાય છે કે-મારે પણ એજ વિષયોમાં ગતાનુગતિકતા જ કર્યે જવી ? ”

“ વાહ ! વાહ !! ધન્ય કુમાર ! ધન્ય ! ! ” આ ઉદ્ગાર એકાએક સભાજનોના મુખમાંથી સરી પડ્યો.

“ પ્રિય વર્ધમાન ! કઇ અગમ્ય સાધનાના મનોરથો તમારા ચિત્તને આટલું દર્પણ જેવું અવદાત બનાવી રહ્યા છે ? બહુ વિચારને અંતે પણ તે લેશમાત્ર અમે કળી શકયા નથી. તમારી વિશદાક્ષરી મધુર વાણી દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ જાણવા ઉતાવળું મન તલ્પી રહ્યું છે. ” મહારાજ નંદિવર્ધને આશ્ચર્યથી પ્રશ્ન કર્યો.

મનુષ્યના સ્વભાવ પ્રમાણે તેના જુદા જુદા માર્ગ થયા છે. તેમાં એક માણસ બીજાને હરકત કરે તો તે માણસ પોતાનો જીવ આપવા તૈયાર થાય છે. બીજાને પણ પોતાના ધર્મની તેટલી જરૂર છે, એમ સમજીને બીજાને હરકત કરવી ન જોઇએ, એટલી સમજણ પણ ન રહી એ યુરોપની વિદ્યાકળાનું પરિણામ છે. યુરોપની વિદ્યામાં ધર્મ પ્રત્યે માન નથી અને એ વિદ્યા શીખેલા લોકો એ માન ભૂલી ગયા છે. મંદિરો કે મસ્જિદો મોક્ષ આપે તેમ નથી, પણ મોક્ષ તરફ લઈ જવાનાં સાધન છે. તે દૃષ્ટિએ બન્ને સરખાં ઉપયોગી છે.

ધર્મનું ઝનૂન હોય, અભિમાન હોય તેથી વિદ્યાકળાની ખામી જણાતી નથી. ઊલટું તેથી તેનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. યુરોપમાં જેમ વેપારની અભિવૃદ્ધિમાં જે માણસ અભિમાન લે તે વિદ્વાન ગણાય છે, તેમ હિંદમાં ધર્મમાં અભિમાન લેનાર વિદ્વાન મનાય છે અને જો હિંદની વિદ્યાકળા હિંદમાં અપાતી હોત તો હિંદુ એમ માનત કે, મસ્જિદમાં મુસલમાન જે બંદગી કરે છે તે મારા પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે અને તેથી તેને અડચણ ન આવે તેમ મારે વર્તવું જોઇએ. મુસલમાન એમ માનત કે, મંદિરમાં જે ઘંટાનાદ થાય છે તે ખુદાને પોકારવાની બાંગ છે. ગાય ખુદાની કામધેનુ છે અને તેથી ગાય પગે લાગવાને યોગ્ય છે. વળી ગાય તરફથી દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી અને બળતણ માટે છાણ મળે છે એ કાંઈ ઓછો લાભ નથી. આવી જાતના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની જરૂર છે.

હિંદનો ધર્મ તે જ ઈશ્વરને માને છે, કે જેને કાળ નથી,

૨

તુલના.

" અહો ! પરિચારકો અને પરિચારિકાઓ ! સાવધાન જુઓ, ચોઘડીયાં સંભળાય છે. મંત્રણા મંદિરની સભા વિસર્જન થઈ જણાય છે. કુમારશ્રી હમણાંજ પધાર્યા સમજો. સાંધ્ય કૃત્યોચિત સર્વ સેવા સામગ્રીની તૈયારીમાં લાગી જાઓ " વૃદ્ધ કંચુકીએ આજ્ઞા ફરમાવી. તાલીમબદ્ધ પરિચારકગણ પોતપોતાને કામે લાગી ગયો.

* * * * *

" પધારિયે કુમારશ્રી ! આ સર્વ સામગ્રીથી સજ્જ

અને જીવનનો હેતુ ભુલાવા લાગ્યો. આપણે કયાં છીએ અને કયાં જવાનું છે તે યુરોપનાં ચશ્માંથી જોવામાં આવે છે અને તેથી આપણને તેના જેવા થવાનું મન થાય છે. શિવાજી કરતાં ક્રોમ્વેલ સારો લાગે છે. શંકરાચાર્ય કરતાં લ્યુથર ઉત્તમ જણાય છે. સીતા અને દ્રૌપદી કરતાં કલીઓપેટ્રામાં ગુણ વધારે લાગે છે.

યુરોપની નજરે રામ અને સીતાનું જીવન નકામું લાગે છે. રામે કોઈ જાતનો વેપાર કર્યો નહિ; સાવકી માને ખુશ કરવા અને પિતાનું વચન પાળવા ભરતખંડનું રાજ્ય છોડી દીધું; પણ હિંદની દૃષ્ટિએ તે ઈશ્વરનો અવતાર હતા. તે દૃષ્ટિએ સ્વચ્છંદી જીવન કરતાં સંયમી જીવન સારું ગણાય છે. તે હજી યુરોપને શીખવાનું છે. રામચંદ્રજી વનવાસ ગયા ત્યારપછી જ્યારે ભરત પોતાના મામાને ત્યાંથી પાછા આવ્યા અને રામચંદ્રજીને અરણ્યમાં મળવા ગયા, ત્યારે ભરતજીએ રામચંદ્રજીને કહ્યું કે, 'મારે ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ કાંઈ જોઈતું નથી. હું તો જન્મોજન્મ શ્રીરામચંદ્રજીમાં પ્રીતિ રહે તે જ માગું છું.' ઉત્તરે શ્રીરામચંદ્રજીની આજ્ઞા મળ્યા પછી ભરતજીએ રાજ્ય કર્યું. જે વિદ્યાથી ધર્મને ખાતર હિંદનું રાજ્ય છોડનાર મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયા અને અર્થને ખાતર પોતાનાથી ઓછી બુદ્ધિવાળા મતદારોના મત માગતા ભિખારી જેવી સ્થિતિના પારાસભાના સભાસદો જે વિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયા, તેની તુલના સહજે કરી શકાય તેમ છે.

યુરોપની કળાથી તૈયાર થયેલાં ચિત્રો અને પૂતળાં જુઓ અને હિંદની કળાથી થયેલ મૂર્તિઓ જુઓ. યુરોપનાં

આપણા રાજમ્હેલની ચિત્રશાળા." આગળ આગળ ચાલતા કલહંસકે નિવેદન કર્યું.

"જય જય ભદ્ર ! ચિરંનંદ !" પરિચારકોએ જયઘોષ કર્યો.

શ્રી વર્ધમાનકુમારે ઈષદ્ હાસ્યથી સર્વની સંભવના કરી પ્રસન્નતા બતાવી.

"પ્રફુલ્લક ! અસીમ ગામ્ભીર્યના સાગર અને સમયોચિત સર્વ વ્યવહારમાં કુશળ કુમારશ્રીની મનોદશા કળવી મહા મુશ્કેલ છે; પરંતુ કહે કે ન કહે–આજે હમ્મેશ કરતાં કંઈક પરિવર્તન અવશ્ય જણાય છે. મધ્યાહ્ન સમયે પણ એવાંજ કંઈક ચિહ્નો જણાયા હતા. ખરૂં કે નહીં ?" પ્રિયંવદકે પ્રફુલ્લકના કાનમાં ધીમે ધીમે આટલા અક્ષર કહ્યા ન કહ્યા, તે પહેલાં તો શ્રી વર્ધમાનકુમાર ભદ્રાસન પર બિરાજી ચૂકયા હતા.

* * * * *

ત્યાર પછી સર્વ સાંધ્ય કૃત્યોથી નિયમ પ્રમાણે પરવારી, સર્વ પરિજનોને એકઠા કરવાની કલહંસકને આજ્ઞા કરી.

કલહંસકે સંજ્ઞા કરી, કે એકાએક સૌ પોતપોતાના કામકાજ છોડી કરી એકઠા થઈ ગયા ! !

"શું છે ? શું હશે ? આજે વળી આ શું ? શું

હતી, તો આટલી પરાધીનતા શા માટે? એ વાત સાચી છે કે, યુરોપના જેવું ઉદ્યોગી જીવન, કારખાનાના ધુમાડા, પાર્લામેન્ટના સ્વાર્થી ઠરાવ વગેરે હિંદમાં થયેલ નથી, પણ તે દષ્ટિએ હિંદને જોવાનું નથી. યુરોપમાં અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ મનાતા હોવાથી મૂડીવાળા અને મજૂરીવાળાની બે જ્ઞાતિ બંધાયેલ છે. હિંદમાં અર્થ, કામ, ધર્મ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થ મનાતા હોવાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર જ્ઞાતિ બંધાયેલ છે. અર્થ અને કામ કરતાં ધર્મ અને મોક્ષ ઉત્તમ હોય, તો હિંદની વિદ્યાકળા યુરોપ કરતાં ઉત્તમ માની શકાય. મનુષ્યની અંદર રાજસિક અને તામસિક વૃત્તિ સારી ગણાય તો યુરોપને સંસ્કારી દેશ કહેવો જોઇએ અને સાત્ત્વિક અને ધાર્મિક વૃત્તિ સારી ગણાય તો હિંદને સંસ્કારી દેશ ગણવો જોઇએ. જે દેશની વિદ્યાકળા મનુષ્યના સારા સ્વભાવને ખીલવે, તે દેશ ઉત્તમ કહેવાય.

હિંદી રાજ્યતંત્રમાં ઋષિને ખાસ જગ્યા હતી. તેની સલાહને માન અપાતું. ધર્મ, નીતિ અને રાજ્યના કાયદા તેની સલાહથી બંધાતા. હવે તે કામ યુરોપની પદ્ધતિ પ્રમાણે લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ કરે છે. તેઓ યુરોપના જેવું રાજ્યતંત્ર માગે છે અને યુરોપની માફક અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એવા કાયદા બાંધે છે. ઇંજિલ્લાઓમાં ઋષિની જગ્યાએ 'કલેકટર', એટલે 'પૈસા ભેગા કરનાર' દાખલ થયેલ છે.

મહાત્મા સાદું જીવન માગે છે કે જે જીવન ધર્મ અને

થશે ? કોણ જાણે શું યે થશે ? ચાલોને, જોઇએ તો ખરા, શું થાય છે ? જે થવાનું હશે તે થશે. શું વળી થઇ જશે ? ” આમ પરસ્પર છાના છાના ગણગણતા, એક બીજાના મ્હોં સામું જોતા જોતા છેવટે 'શ્રી વર્ધમાન-કુમાર શું કહેવાના છે ? ' તે સાંભળવાને ઉત્સુક ચિત્તે શાંત-પણે વિનય નમ્ર ચ્હેરે સૌ ઉભા રહ્યા.

“ કલહંસક વિગેરે સર્વ પરિજન ગણ ! પરિજન શબ્દ મારી દૃષ્ટિમાં વ્યવહાર માત્ર જ છે. મેં કદી કોઇને વસ્તુતઃ પરિજન માન્યા જ નથી. સર્વ સત્ત્વોમાં સદા જાગતી સમનતાબુદ્ધિ એમ શી રીતે માનવા જ દે ? તોપણ આજ સુધીનો આપણો બાહ્ય વ્યવહાર સેવ્ય-સેવક તરીકેનો રહેતો આવ્યો છે. તેમાંથી પણ આજથી તમને સર્વને મુક્ત કરૂં છું. એટલે કે—ન હું સેવ્ય, ન તમે સેવકો— ” ત્યાં તો એકાએક—

“ નયનામૃત કુમારશ્રી ! અમે પણ નથી જાણ્યું કે-સેવ્ય તથા સેવક એટલે શું ? કડકડતી ઠંડીમાં અગ્નિની માફક આપના સહવાસની હુંફમાં રહી માત્ર આત્માને કૃતાર્થ કરીએ છીએ. ચંદ્રની ચંદ્રિકા જોઇ કુમુદની માફક પ્રફૂલ રહીએ છીએ. આપની અમૃતમય પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી સદા છંટકાતા અમે અન્ય સર્વ ભાવોને ભૂલી, કેવળ આપમાં જ તન્મય બની રહીએ છીએ.

આપશ્રીજ અમે નદા નનાથતા, નનંધુના, નનુખાભાત

છે તે અને 'વિષ્ણુસહસ્રનામ'માં વિષ્ણુનાં જે નામો આપવામાં આવેલ છે તે લગભગ સમાન છે. આવી હકીકત લોકો પાસે મૂકી લોકોમાં સમભાવ લાવવો જોઈએ.

સમાજસેવા કરવી એ પહેલી ફરજ છે, એમ માની અંધકારમાં ભમતા સમાજને વધારે વિષયો આપી સમાજને વધારે અંધારામાં નાખવો જોઈએ નહિ. અંધારામાં ભમતા સમાજને વધારે 'અજવાળા'ની જરૂર છે, જ્ઞાનની જરૂર છે, માત્ર શરીરસેવાની જરૂર નથી. પ્રકાશ હશે તો સૌ પોતાને જોઈતું હશે તે શોધી લેશે.

અંગ્રેજ સરકારે દશ રૂપિયાની નોટની પાછળ છાપ્યું હતું કે 'હેવન્સ લાઈટ, અવર ગાઇડ' એટલે આત્માનો પ્રકાશ અમને માર્ગ બતાવશે. એ વાક્ય પણ દશ રૂપિયાની નવી નોટમાંથી કાઢી નાખ્યું છે.

પ્રાચીનકાળમાં એશિયાના મહાત્માઓએ જગતને સ્વર્ગનો પ્રકાશ આપ્યો હતો અને તેથી યુરોપની દૃષ્ટિ એશિયા તરફ વળી છે. તેથી જ કદાચ ઈંગ્લૅંડ અને હિંદનો સંબંધ કુદરતે કરી આપેલ છે; કારણ કે એશિયાનું એશિયા હિંદ છે.

યુરોપની વિદ્યાકળામાંથી પણ ઘણું શીખવાનું છે; પણ વગર વિચારે તે સ્વીકારવાથી તેના સારા ભાગ સાથે તેનો ખરાબ ભાગ પણ આવી જાય છે અને અહીંના જીવનને વધારે બગાડે છે. રજોગુણની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે તમોગુણ સુધરે છે, પણ સત્ત્વગુણ દબાઈ જાય છે અને તે દબાઈ જવાથી આત્મજ્ઞાન મંદ થાય છે.

અનુભવિએ છીએ ! પરંતુ, નાથ ! શો અપરાધ ? શેણે આમ એકાએક પરિત્યાગ ? " સર્વેની વતી કલહંસકે આમ વિનવ્યું, ને જવાબની આશાએ અંજલિ જોડી કુમારશ્રીના મુખ–ચંદ્ર સામે ચકોરની માફક દૃષ્ટિ સમર્પીને ઉભો રહ્યો.

" નહિં, નહિં, કલહંસક ! તમારો જ માત્ર પરિત્યાગ કરવાનો છે, એમ ન સમજજો, પણ સર્વસ્વનો પરિત્યાગ મને ઇષ્ટ છે.

અથવા, પ્રેમની ક્ષેત્ર મર્યાદાનો વિસ્તારજ માત્ર કરવા ઇચ્છું છું, એમ કહું તોપણ ચાલે. આજે કુટુંબ કબીલો અને. પરિજનોમાં જ જે પ્રેમ મર્યાદિત થઇ રહ્યો છે, તેને સમસ્ત પ્રાણિ વર્ગ સાથે બંધુભાવ અનુભવવા ને નિરવધિ–વિશ્વ-વ્યાપિ બનાવવા ઈચ્છું છું.

પરંતુ, કલહંસક ! આ અમારા મનોરથો હજુ વડિલ બંધુશ્રીના અનુરોધથી માત્ર મનોરથો જ છે. તોપણ આવતી કાલથીજ વનમાં પ્રસ્થિતને યોગ્ય જીવનનો અનુભવ લેવાને એકાંત સેવવાની શરૂઆત કરવાનો અમે ત્યાંસુધી દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે, કે જ્યાંસુધી અમારા મનોરથોને અતિપ્રતિબંધકપણે વડિલ બંધુશ્રીની મનોવૃત્તિનું વલણ ન રહે. "

" શું અમારી સ્વામિની યશોમતી દેવીનો, અને પ્રિય-પુત્રી પ્રિયદર્શના સુદ્ધાંનો પરિત્યાગ કુમારશ્રીને સુશકય છે ? "

" અમારો પ્રયત્ન તે પરિત્યાગને પણ તદ્દન સુશકય

માનવાનું નથી; પણ માણસનું જીવન તેનાથી વધારે સંયમી, સરળ, ઉત્તમ ભાવના આપે તેવું થાય તેમ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીને કરવા જોઈએ.

જાપાને યુરોપની નકલ કરી છે અને કેટલીક કળામાં તો તે યુરોપથી પણ આગળ વધી ગયું છે, પણ તેથી ત્યાં આત્મવિદ્યા કેટલી મંદ થઈ ગઈ છે તે પણ સમજવું જોઈએ. બહારનું જીવન કળાવાન કરવું અને તે જ સાથે અંદરનો વિકાસ બિલકુલ અટકે નહિ એ કામ સહેલું નથી. જે વખતે જે જગ્યાએ વૃત્તિ અને પ્રાણ બહાર જાય છે, તે વખતે તે જગ્યાએ તે અંદર જઈ શકતા નથી અને જ્યારે અંદર જાય છે ત્યારે બહાર જઈ શકતા નથી. બન્ને બાબત ધ્યાનમાં રાખીને હિંદની વિદ્યાકળા પ્રમાણે સમાજવ્યવસ્થા થઈ હતી અને થોડીક ખામી છતાં તેનાથી જીવન ઠીક ચાલતું હતું. પણ છેલ્લાં સો વર્ષથી થયેલ સાયન્સની નવી શોધોથી પશ્ચિમના લોકોને મળેલ નવી શક્તિથી થયેલ હુમલા સામે હિંદની કળા ટકી શકી નહિ; કારણ કે હિંદની કળાનો હેતુ વિદ્યાનો વિકાસ કરવાનો હતો, લડાયક સ્વભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો નહોતો. હિંદમાં 'અહિંસા' એ પરમ ધર્મ મનાય છે. અહિંસક વૃત્તિથી સાત્ત્વિક ગુણ વધે છે, તેનાથી જ્ઞાન વધે છે. જેઓને આત્મજ્ઞાનની જિજ્ઞાસા છે, તે તો સમજે છે કે, જે વસ્તુ આ પૃથ્વી ઉપર ક્યાંય મળે તેમ નથી, તે હિંદમાં મળે તેમ છે. તે હિંદની અધ્યાત્મવિદ્યા છે, તે હિંદનું ધન છે. તે દૃષ્ટિએ હિંદ હજુ પણ સંસ્કારી દેશ છે, સુધરેલ છે અને બીજાને સુધારી શકે તેમ છે.

કરી મૂકે તેવો જ છે. મંદારિકે ! તું તેઓને આ અમારી પ્રવૃત્તિ સંભાળપૂર્વક વિવેકથી નિવેદન કરી શકે છે. ”

“ સ્વામિન્ ! શો આ ઉત્પાત ? ” કહી મંદારિકા ચાલી ગઈ.

“ આ ઉત્પાત નથી મંદારિકે ! પરંતુ અમારા જીવનની એ તો સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે. ”

“ એ સ્વાભાવિક સ્થિતિ માણવાને કુમારશ્રી ! અમારૂં યે મન તલસે છે; નહીં કે પ્રાણાંતે પણ આપનો સહચાર છોડવાને. ”

“ કલહંસક ! બાપુ ! અતિ વિકટ માર્ગ છે એ. અતિ સમર્થ પુરુષોનાં યે હૃદયો, એ કંપાવી નાંખે છે.

આ મ્હેલવાસી રાજકુટુંબીજનોનો સહચાર એજ હજુ તમારે યોગ્ય કર્તવ્ય છે, ને હમ્મેશની માફક હજુ પણ તેજ બજાવ્યે જાઓ. ”

“ આપનું એકાન્ત નિવાસસ્થાન પણ આ જ મ્હેલ રહેશે કે ? ” આશ્વાસન પામી કલહંસકે પૂછ્યું.

“ નહીં, નહીં. આને એકાન્ત સ્થાન કેમ કહી શકાય ? અમારો એકાન્ત વાસ તો રાજગઢના અંત પ્રાંત ભાગના વિરલ જન પ્રચારવાળા કોઈ મકાનમાંજ નક્કી કરી લેવામાં આવશે. જ્યા કોઈ પરિજનની પણ અપેક્ષા નહિ રહે ”

ાહ છોડવા જ પડશે. આ વાત પશ્ચિમના મહાત્મા જેકબ
હમી, એડવર્ડ કાર્પેન્ટર, વૉલ્ટ વીટમૅન વગેરે પણ સારી રીતે
મજી શકયા છે. છતાં આવા મુશ્કેલ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં
ૂલો થવાનો સંભવ રહે છે. પ્રાચીનકાળમાં ઋષિમુનિઓ ભૂલો
ુધારી રસ્તો બતાવતા. સંસારી લોકો પોતાની ટેવો ધીરે
ધીરે સુધારી શકે અને સમજી શકે તેવી વિદ્યા તેમને મળે
તે માટે પુરાણો રચાયાં છે. અધિકાર પ્રમાણે આત્મવિકાસને
માટે જગ્યા કરેલી છે. આત્મવિકાસ તરફ મુખ્ય દૃષ્ટિ રાખવી
એ જરૂરનું છે કે નહિ તે સુધારકોએ વિચારવાનું છે.

એક વખત હિંદના નાયબ વજીરે પાર્લામેન્ટમાં જણાવ્યું હતું કે, 'હિંદના લોકો આ જીવન ક્ષણિક માની તે સુધારવા તરફ બેદરકાર રહે છે. સરકારની સત્તા તેમના રીતરિવાજ ઉપર ચાલતી નથી. યુરોપના રીતરિવાજ ઉપર યુરોપની સત્તા ચાલે છે તેથી તે પ્રજાનું જીવન સરકાર સુધારી શકે છે. પણ હિંદમાં તેવું નથી.'

યુરોપની સરકારે ત્યાંની પ્રજાનું જીવન કેવું બનાવ્યું છે તે હવે અજાણ્યું રહ્યું નથી. ત્યાંની પ્રજા હવે કોઈ નવો માર્ગ શોધે છે તે વિષે શંકા નથી. ધર્મ એ ઢોંગ છે, આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી, મોક્ષનો વિચાર નકામો છે-એ કહેવું સહેલું છે, પણ માણસ પોતે છે તેટલો જ રહી શકતો નથી. યુરોપની વિદ્યાકળાથી મનુષ્યત્વ પૂરતું ખીલતું નથી. માણસનું માણસપણું બૂટ અને ટોપીની વચ્ચે સમાઈ જતું નથી.

હિંદમાં મહાત્માઓ જ હતા એમ નથી. હિંદમાં સારા કવિઓ, વેપારીઓ, રાજ્યકર્તાઓ, યોદ્ધાઓ, વીરો વગેરે થયા

" તો પછી અમારે અહીં રહી શું કરવું ? "

" તમારે રાજકુટુંબ અને રાજમાન્ય આપ્તજનો જે ઇચ્છે તે કરવું. અમારી તો માત્ર દૂરથીજ સંભાવના કરવી."

" છતાં આપની કંઇક તો અમારે સેવા કરવી જ જોઇશે. માત્ર તેનો પ્રકાર જણાવવાની આપ કૃપા કરશો. "

" અમારો જીવન ક્રમજ જુદી જાતનો હશે. જેમાં સહાયક વર્ગની કશી અગત્ય જ નહીં રહેવાની. સ્વયમેવ સ્વામી અને સ્વયમેવ સેવક, અર્થાત્ પ્રવૃત્તિઓનોજ સંકોચ રહેવાનો. આવશ્યક પ્રવૃત્તિ પણ સ્વયં જ કરી લેવાની. કલ્પ્ય આહાર અને પ્રાશુક જલાદિનો યોગ્ય યોગ જાતે જ મેળવી લેવાનો રહેશે. વખતનો ઘણો ભાગ મૌન અને ધ્યાનાવસ્થામાંજ વીતશે, એટલે વિનોદાદિકને અવકાશ પણ કયાં રહ્યો ? કોણ કોનો પરિજન ? પરિજન બુદ્ધિજ વિલય પામ્યા પછી પરિજનની શી જરૂર ? કલહંસક ! "

" સ્વામિન્ ! શું સાંભળીએ છીએ; અને આ બધું શું થઇ રહ્યું છે ? તેમાંનું કશું અમે કળી શકતાજ નથી. શું કરીએ ? કયાં જઇએ ? કોને કહીએ ? સર્વથા નિરૂપાય બની હતાશ થઇ જઇએ છીએ.

આપની આજ્ઞા અમૃત સિંચન તુલ્ય જણાય છે. ત્યારે આપના સહવાસનો ત્યાગ બીજું મૃત્યુ લાગે છે. નાથ ! અમે અનાથો કોને શરણે જઇશું ? આપના મનોરથો સાં-

લોકોના મનમાં અશાંતિ રહ્યા કરે છે. તેથી જ લડાઈના સાધન માટે અખૂટ ધન વાપરવું પડે છે. જેમ અર્થપ્રાપ્તિ અને કામતૃપ્તિ એ પુરુષાર્થ છે, તેમ ધર્મવૃત્તિ અને મોક્ષસિદ્ધિ એ પણ પુરુષાર્થ છે. મનુષ્ય પોતાના આત્માનો અનુભવ ન કરે, ત્યાં સુધી મનુષ્યજીવન નકામું જ સમજવાનું છે. પણ બધા મનુષ્યના સ્વભાવ સરખા હોતા નથી, બધાને અનુકૂળ સંજોગો મળતા નથી; તેથી મળેલ સંજોગો સુધારવામાં જ વિદ્યાકળાની મહત્તા છે. બહારનું જીવન સુધરે ને અંદરનું પણ સુધરે એમ રહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં એવા પ્રકારનું જીવન જે મનુષ્ય ગાળી શકે તે જ ખરો પુરુષાર્થી કહી શકાય. મુશ્કેલી-ના પ્રસંગોમાંથી નવા રસ્તા કાઢી શકે તે જ ખરી વિદ્યાનું ફળ છે. તે વખતે જ જીવનમાં કળા દેખાય છે. કળા એટલે જીવનમાં નવીનતા લાવવી, આત્માનો વિકાસ કરવો અને આટલું કામ જે વિદ્યાથી થાય તે જ સારી કહી શકાય. પશ્ચિમમાંથી તે માટે મળે તે લેવું, હિંદમાંથી જે સારું હોય તે ગ્રહણ કરવું અને બન્નેની અસરથી વિદ્યાવાન અને કળાવાન થઈ પોતાનું જીવન બીજાને દૃષ્ટાંતરૂપ થાય તેમ રહેવું જોઈએ. તેમાં જ હિંદની ઉન્નતિ સમાયેલ છે.

ખરી કળા ભોક્તાનો આત્મા જાગ્રત કરી આપે છે અને ખરો ભોક્તા કળામાં પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ શકે છે. કળા ગમે તેવી સારી હોય તોપણ ભોક્તા વિના કળાની કાંઈ કિંમત નથી. પુરુષ વગર પ્રકૃતિની કાંઈ કિંમત નથી. પણ સંસારના સુખમાં પુરુષ ભોક્તા મટીને ભોગ્ય બની જાય છે અને કામ અને ક્રોધ તેના ભોક્તા બને છે.

ભણી અમારાં મુખ નિર્વાક્ થઇ ગયાં છે, પરંતુ માનસિક રણરણાટ હજારો પોકારો ઉઠાવી રહ્યો છે !

આપના ઉદ્ધારક ચરણોને વળગી પડીએ ? કે એ ચરણોમાં બાળકની માફક આળોટી પડીએ ? કે આપના મુખ–ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાનું ચકોરની માફક સામે બેસીને પાનજ કર્યા કરીએ ? શું કરીએ ? કશું સુજતું નથી. આટલી હદ સુધી અમૃત પીરસી હવે એકાએક— ”

“ કલહંસક ! ખેદ પામવાની કશી જરૂર નથી. જગત્‌માં સંયોગ–વિયોગ અનિવાર્ય છે. આવા પ્રસંગોમાં મનોવૃત્તિનું સમતોલપણું જ ફાયદાકારક છે. તેથી તેનો જ આશ્રય લેવાની મારી સલાહ છે; અને સર્વ પરિજન વર્ગને છેવટે એટલું જ કહેવાનું છે કે—

ગમે તેવા ઉલટસુલટ જીવનના પ્રસંગોમાં મનોવૃત્તિનું સમતોલપણું ન તજવું અમે પણ કદી કોઇના પ્રત્યે સ્વામિત્વના અભિમાનથી, પ્રમાદથી કે બીજા કોઇ પણ કારણથી મનનું સમતોલપણું ખોઇ બેઠા હોઇએ; અને કદી કોઇના મન રૂપી સ્વચ્છ આકાશમાં કલુષતાની કાળી વાદળી છાઇ હોય, તેને વરસાવી વિખેરી નાખજો. ”

“ અહો ! સ્વામિન ! સૂર્યમાંથી અંધકારનો વરસાદ કેવો ? ચંદ્રમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? ”

તેથી કેવા પ્રકારની કળાથી કેવા પ્રકારની ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, તે તરફ ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જે વસ્તુ સારી હોય તે ગમે છે એવો નિયમ નથી, પણ જે ગમે છે તે સારી લાગે છે. તેથી આપણને જે વસ્તુ ગમે તે નિત્ય રહે તેવી હોય, તો જ ખરું સુખ મળે છે અને ટકે છે.

ખરો ભોક્તા કળામાં પોતાના આત્માને જોઈ શકે છે અને ખોટો ભોક્તા કળા પાસે પશુ જેવો બની જાય છે. જ્યારે આપણો આત્મા બહારની વસ્તુઓમાં, બીજાનાં શરીરોમાં રહેલો દેખાય ત્યારે ખરું સુખ અને સૌંદર્ય મળે છે. બાળકને માની અંદર, મિત્રને મિત્રની અંદર, વેપારીને ગ્રાહકની અંદર, સ્ત્રીને પુરુષની અંદર અને પુરુષને સ્ત્રીની અંદર કાંઈક અંશે એકતાનો અનુભવ થાય છે; જાણે કે બે શરીરમાં એક આત્મા હોય તેવું જણાય છે અને તેથી ઘણા માણસોને કુટુંબનું સુખ બહુ ગમે છે, પણ ત્યાં માત્ર પ્રેમની શરૂઆત છે અને પ્રેમની ભુલવણી છે.

ખરી કળાનાં મુખ્ય ત્રણ લક્ષણ છેઃ એકસૂરતા, અખંડપણું અને સુખ. તેથી ભોક્તામાં પણ એ ત્રણ હોવાં જોઈએ. જ્યારે ભોક્તામાં અખંડપણું વગેરે ન હોય ત્યારે તે બહારના જગતને પોતાનું કરી શકતો નથી. તેથી જે જીવન આપણું લાગતું નથી તે વારંવાર આપણા વિરોધમાં રહે છે. જ્યારે બધા આપણા આત્મારૂપ લાગે અને આપણે તે પ્રમાણે વર્તીએ, ત્યારે જ આપણા વિરોધમાં કોઈ રહેતું નથી. તે જ ખરી કળા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે ખરી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. બધા સાથે એકતા કરવાની વિદ્યા સુરૂપ અને

(સવૈયા-એકત્રીસા)

દિવસે ઉશ્કર્યા જન સાગરને નિદ્રા દેવી શાંત કરે;
ચંદ્રિકાની ઝભઝૂબર્ડું આ વિશ્વ-નિવાસ એકાંત બને;
માત્ર સુધાકર ગગને ચડિયો, સ્વતંત્રપણે જ વિહાર કરે;
ચંદ્રકવાણું અંબર ધરતી નિશા વધૂ પણ સાથ ફરે.

" અહો ! શું શયન વેળા થવા આવી ? ચાલો. સૌ પોતપોતાના કામમાંથી પરવારીને સુઈ જાઓ. " કલહંસકે આજ્ઞા કરી.

" અરે ! આજે ઉંઘવાની તો વાતજ કેવી ? " એમ બોલતા બોલતા, સૌ પોતપોતાનું કામ કરીને ચાલ્યા જવા લાગ્યા. શય્યાપાલિકાઓએ શયનીય સ્થાનની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરીને ' અહો ! દેવી યશોમતી યે પધાર્યા. ' એમ બોલતી બોલતી પોતપોતાને સ્થાને ચાલી ગઈ.

" કેમ પ્રફુલ્લક ! આજ સાંજનું મારૂં અનુમાન બરાબર હતું કે નહીં ? "

" બરાબર હતું ભાઈ ! " પ્રફુલ્લકે જવાબ આપ્યો, અને બન્ને વાતો કરતા કરતા ધીમે ધીમે ચાલતા થયા.

*   *   *   *   *

" જય ! જય ! આર્યપુત્ર ! " બોલતા દેવીએ વિલાસભવનમાં પગ મૂકયો.

માટે જગતમાં ધાર્મિક પુરુષો વધવા જોઈએ અને તે વધે તેટલા માટે અધાર્મિકનો નાશ પણ થવો જોઈએ. જ્યારે ચોર વધે છે, ત્યારે ધનવાન શાંતિથી રહી શકતા નથી. જ્યારે અજ્ઞાની વધે છે, ત્યારે જ્ઞાની માણસો શાંતિથી રહી શકતા નથી.

ભવિષ્યમાં જે પ્રજામાં નીતિ, સાધુતા અને સત્ય હશે તેને બીજી પ્રજા માન આપશે, માત્ર પૈસાવાળાને માન મળશે નહિ. ધનમાં શક્તિ છે પણ વિદ્યામાં તેથી વધુ શક્તિ છે.

વિદ્યા એ એવી આકર્ષક વસ્તુ છે કે તે હાડકાંને જીવતાં કરે છે, પણ વિદ્યાનું તત્ત્વ બરાબર ન સમજાય તો જીવતાંને હાડકાં જેવા કરે છે. સાચી વિદ્યા એ એકતા કરનાર તત્ત્વ છે. જ્યારે જીવને ખોટી વિદ્યા મળે છે, ત્યારે તે અસતની ઉપાસના કરે છે. તે સુખ મૃગજળના જેવું છે.

જ્યારે જ્યારે કોઈ નવું સુખ, નવી શક્તિ, નવું સૌન્દર્ય આપણા અનુભવમાં આવે છે, ત્યારે વિદ્યાના એક અંગનો સ્પર્શ થાય છે, પણ જ્યાં સુધી આત્મવિદ્યાથી ઈશ્વરે માણસમાં મૂકેલ પ્રેમ આખા જગત સાથે એકતા નહિ કરે, ત્યાં સુધી જીવનને પૂરો સંતોષ થશે નહિ. અવિદ્યાનો મહિમા એટલો વિચિત્ર છે કે એક ક્ષણમાં અજ્ઞાની માણસ અનંત સૃષ્ટિની કલ્પના કરી બેસે છે અને વિદ્યાનો મહિમા એટલો મોટો છે કે એક ક્ષણમાં બધાને એકરૂપ બનાવી દે છે. જેમ માણસ દીવીના દરમાં સમાઈ શકતો નથી, તેમ બ્રહ્મજ્ઞાની માણસના શરીરમાં સમાઈ શકતા નથી.

એક ૪૫ વરસના કુંવારા અંગ્રેજને કોઈએ પૂછ્યું કે, "તમે હજુ કેમ પરણ્યા નથી?" એટલે તેણે જવાબ આ

" દેવીને સ્વાગત. " કહી શ્રી વર્ધમાનકુમારે હાથ લંબાવ્યો. એટલે બાજુએ સામે પડેલા ભદ્રાસન પર દેવીએ આસન લીધું.

હસ્ત સંજ્ઞાથી આજ્ઞા થતાં અવદાતિકા પણ લગભગ રાણીની સામે જ ભોંય પર બેઠી.

ક્ષણવારે શાંત મૌન વિસ્તરી રહ્યું.

થોડી વારે અવદાતિકા બોલી—

" સ્વામિન્ ! દેવી અત્યન્ત અસ્વસ્થ દશામાં છે. અંતઃપુરમાં ચર્ચાતી આપના સર્વસ્વ ત્યાગની વાત સાંભળી, હારી જતા હૈયાને ' મહારાજ નંદીવર્ધન દેવના અનુરોધથી આપે વિલંબ કર્યો છે. ' એટલા આશ્વાસન માત્રથી જ ધારી રાખ્યું છે. "

" હા અવદાતિકા, અમારા સર્વસ્વ પરિત્યાગ અને પ્રવ્રજ્યા સ્વીકારને હજુ વિલંબ છે. છતાં ત્યાગી યોગ્ય જીવનની શરૂઆત તો અમે આવતી કાલથી જ કરવાના છીએ. આ સમાચાર પણ મંદારિકા દ્વારા દેવીને પહોંચ્યા જ હશે. "

" આર્યપુત્ર ! કમલિનીવને શી આ વ–જ્ર–પ્ર–હા–ર–ની ચે–ષ્ટા–આ— ? " બોલતા બોલતા દેવીને અસ્વસ્થતા જણાવા લાગી.

અવદાતિકાએ ઉભા થઈ વસ્ત્રાંચળથી પવન નાંખ્યો.

તે માટે આપણે ભૂતકાળમાં કેવા હતા, હાલ કેવા છીએ અને ભવિષ્યમાં કેવા થવાનું છે, તે બરાબર સમજવું જોઈએ. ભૂતકાળના ઋષિઓ તરફથી મળેલ આત્મવિદ્યામાં શ્રદ્ધા જોઈએ, પણ સમાજની રૂઢિઓથી કરોડો લોકોને અસ્પર્શ્ય માની તેમના જીવન તરફ બેદરકાર રહેવાની ભૂતકાળની ભૂલ ફરીથી કરવી જોઇએ નહિ. અસ્પર્શ્ય લોકોને અસ્પર્શ્ય માનવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, સારા સંસ્કારવાળી જ્ઞાતિઓ ખરાબ સંગમાં આવે નહિ. પણ હાલના કાળમાં વર્ણાશ્રમ ધર્મની પદ્ધતિ તૂટી ગઈ છે. સારા સંસ્કારવાળી જ્ઞાતિઓમાંથી ઘણા દુરાચારી નીકળે છે અને અસ્પર્શ્ય ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં ઘણા સદાચારી નીકળે છે. તેથી હાલના કાળમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે જેમણે સારા સંસ્કારનું પાલન કરી આત્મજ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેમણે કામી કે ક્રોધી કે વિષયી માણસોનો સંગ કરવો ન જોઇએ. વર્તમાનકાળમાં યુરોપના સાયન્સથી થયેલ જે શોધો આત્મજ્ઞાન તરફ વાળે તે સ્વીકારવી; પણ વર્તમાનકાળમાં ચારે તરફ ફેલાતી વેપારી બુદ્ધિ સમાજના જીવનમાં દાખલ થાય નહિ તેની સંભાળ રાખવી જોઇએ. વળી અહીંના સારા સંસ્કારની અસર બીજા દેશો ઉપર પાડવી હોય તો બીજા દેશો પણ કેવા હતા, હાલ કેવા છે અને કેવા થવા પ્રયત્ન કરે છે તે પણ સમજવું જોઇએ.

માણસની ફરજ છે કે પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે ધન કમાવું. તેમાં ઘણા તો નીતિ કે અનીતિનો વિચાર કરતા નથી. જેમને નીતિ, ધર્મ અને આત્માનું સુખ જોઈએ છે, તેઓને ભટ્ટ કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે. અને જ્યારે

" હર્ષસ્થાને શો આ દેવીનો ખેદાવેશ ? શું આ ઉચિત છે દેવિ ! ઉત્કૃષ્ટ આર્યત્વવતી આર્ય બાળાને ? જગતમાં આર્યત્વના વિશ્વવ્યાપી વિજય માટે થતા ઉજ્જવળ પ્રયત્નોમાં વિજયી અને પ્રખર આર્યો સાથે પ્રાણને તૃણ સમાન પણ ન ગણતી આર્યરમણીઓની તેજસ્વિતાને દેવિ ! તમે યાદ કરો. " શ્રીવર્ધમાનકુમારે ગંભીર અને ઉત્સાહપ્રેરક તેજસ્વી વાણી દ્વારા સ્વસ્થચિત્તે દેવીના ખેદાવેશની હવા ઉડાડવા માંડી.

" આર્યપુત્ર ! આપની સાથે રહીને તો હું કંઇ પણ કરવાને તૈયાર જ છું. શી આજ્ઞા છે આપની ? "

" આ આજ્ઞા માગવામાં દેવીનો મુખ્ય શો આશય છે ? તે પ્રશ્ન રહે છે.

કોઇ પણ સાહસ ખેડવું, એ આશય મુખ્ય છે કે, ગમે તે જોખમ ખેડીને અમારો સહવાસ ન છોડવો, એ ? પ્રથમ પક્ષ જો મુખ્ય હોય, તો પ્રતિબંધ ન કરતાં તેમાં ઉત્તેજન આપવા જ અમારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

જો બીજો પક્ષ મુખ્ય હોય, તો અમે સલાહ આપીએ છીએ કે એ સાહસ દેવીએ હાલ ન ખેડવું. જે માર્ગે અમારે જવાનું છે, તે અતિવિકટ અને મહાસાત્વિક પુરુષોને પણ દુઃસાધ્ય છે. તે માર્ગમાં અમારી સાથે આવતાં લાંબો વખત

નડે છે. બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ઇચ્છાવાળાએ સંગમાં બહુ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. બને ત્યાં સુધી તેણે સ્ત્રીઓનો સંગ અને સ્ત્રીઓના સંગીનો સંગ કરવો ન જોઈએ. જેમ પાયખાનામાં રહીને ફૂલની સુગંધી ન મળે, તેમ માયાના સુખમાં રહીને આત્માનો આનંદ મળી શકે નહિ. પૈસા ઓછા થવાથી જે દુઃખ થાય છે, તે કરતાં વધારે દુઃખ આત્માને ભૂલવાથી થવું જોઈએ. અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે પહેલાં વ્યવહાર શુદ્ધ કરવો જોઈએ. વ્યવહારમાં જે સંયમ અને નીતિ રાખી શકે છે, તેમને આત્મસાક્ષાત્કાર માટે યોગ્ય બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારના સુખમાં જે વૃત્તિ જાય છે, તે વૃત્તિ આત્મા તરફ વળી શકતી નથી. સમાજસેવા કરતાં કરતાં પણ ઘણીવાર અનાત્મભાવ વધી જાય છે અને લોકોના વખાણની અસરથી તે ભૂલની તરત ખબર પડતી નથી. હાલના કેટલાક માણસો તો જાણે આ પૃથ્વીમાં નવા પ્રાણી થઈને આવ્યા હોય તેવું લાગે છે. તેઓને જીવનના લક્ષ્યની ખબર પડતી નથી. એક પણ ખોટી ઇચ્છા મનને નિર્બળ કરી નાખે છે. જે માણસ પોતાના મનનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ છે, તે જ બીજાને એ કામ શીખવી શકે તો તેનો ઉપયોગ જેવોતેવો નથી. પ્રાચીન કાળમાં નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવાવાળા અને તે પ્રમાણે રહેવાવાળા સમાજમાં ઘણા હતા તેથી હાલની માફક કોર્ટની, વકીલોની અને પોલીસોની જરૂર પડતી નહોતી. માણસના જીવનનું કેટલુંક આયુષ્ય રાત્રે નિદ્રામાં, કેટલુંક નાની ઉંમરે બાલક્રીડામાં, કુમાર અવસ્થાએ અભ્યાસમાં, જુવાનીમાં વિષયભોગમાં, વૃદ્ધાવસ્થામાં રોજગી, ચિંતાથી, દીકરાના અને તેના દીકરાના વિવાદ કરવામાં, નાના નાના બાળકોની કાલી કાલી

ટકી રહેવું ભારે મુશ્કેલ છે. એટલું જ નહીં, પણ ઉલટ પક્ષે વિચાર કરતા, અમારા માર્ગમાં વિઘ્નભૂત થઇ પડવાનો વિશેષ સંભવ રહે છે. "

" આપના સહવાસથી પ્રથમપક્ષની અમારી તૈયારી સુદૃઢ થશે; અને આપને, આપના પ્રયત્નોમાં આગળ વધવામાં વ્યવહારૂ અનુકુળતાઓ કરી આપવી, એ પણ અમારૂં મુખ્ય કામ રહેશે. "

" પ્રથમપક્ષનો દેવીનો તૈયારીની ભાવનાને અમે પ્રશંસીએ છીએ, પરંતુ હાલ તેને મુલતવી રાખવી, એમ અમારી સલાહ છે. યોગ્ય અવસર આવ્યે, એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના દેવીએ એ માર્ગનું અવલંબન જરૂર કરવું. આજે યોગ્ય અવસર નથી. પહેલા અમે માર્ગ તૈયાર કરીએ, પછી દેવીએ તે માર્ગે ચાલવું "

" અમે પણ સાથે સાથે જ અમારો માર્ગ તૈયાર કરવાની શરૂઆત કરીએ તો શું ખોટું ? આર્યપુત્ર ! "

" કશું ખોટું નથી. પરંતુ દેવિ ! આ માર્ગ વ્યક્તિગત તૈયારીનો છે. તેમા કોઈ કોઇને સહાય ન કરી શકે. વ્યક્તિની જેટલી પૂર્વ તૈયારી અને ઉત્કટ સ્વતંત્ર પ્રયત્ન, તેટલા પુરતું જ તે આનન્દ લઇ શકે છે. સમુદ્ર ભર્યો હોય, છતાં જેવડું પાત્ર, તેટલું જ પાણી ભરી શકાય, એ સીધી વાત છે.

એટલે અમે તમને મદદ ન કરી શકીએ, તમે

પણું ટકી શકશે. નહિ તો અનાર્યપણું–અનાડીપણું દાખલ થશે, ધર્મની ગ્લાનિ થશે ને તે દૂર કરવા કલ્કીને આવવું પડશે.

કલ્કીને માટે શક્તિવાન ઘોડાની જરૂર પડશે. હાલ હવાઈ વિમાન જેવી યાંત્રિક શોધોની શક્તિ 'હોર્સ પાવર'થી મપાય છે. અમેરિકામાં એક એવી ટ્રેનની શોધ થઈ છે કે તેમાં બેસીને ટ્રેનને કહીએ કે 'ચાલ' એટલે ચાલવા માંડે છે અને કહીએ કે 'ઊભી રહે' એટલે ઊભી રહે છે. ને વીજળીની શક્તિથી ચાલે છે; પણ કલ્કીની શક્તિ–ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં ઇજિપ્તમાં મોઝીઝે આત્મબળથી ઇજિપ્સનું લશ્કર સ્થિર કર્યું હતું તેમ–આત્મબળથી જીવતાં લશ્કરોની ગતિ કુંઠિત કરશે. જ્યારે કલ્કીનું આત્મબળ કામ કરશે ત્યારે લશ્કર ઉપર કાટ ચડશે. આર્યોના સંસ્કારમાં કલ્કીનું ગુપ્ત આત્મબળ રહેલું છે. તે જાગ્રત કરવાથી હિંદની વિદ્યાકળાનો મહિમા પ્રગટ થશે. તે બળને વેદના વખતમાં 'અશ્વ' કહેતા હતા. તે ઘોડા ઉપર બેસીને કલ્કી આવશે. વ્યક્તિમાં–સમષ્ટિમાં જ્યારે એવું દુઃખ આવે છે કે તે ભગવાન વિના કોઈ દૂર કરી શકે નહિ ત્યારે અવતાર થાય છે. હિરણ્યાક્ષ, હિરણ્યકશિપુ, રાવણ, દુર્વાસા, કંસ કે શિશુપાલ જેવી વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે સમાજનું જીવન એટલું બગડે છે કે અવતાર સિવાય તે સુધરી શકતું નથી. આવા અવતારની શક્યતા વસુદેવ અને દેવકીજી જેવાં દરેક સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષોના આત્મામાં હતી, છે અને રહેશે. તે શક્યતા પ્રગટ થાય ત્યારે આર્યોના સંસ્કારનું તેજ માનવજાતિને મળી શકે અને ત્યારે જ ખરો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કર્યો કહી શકાય.

અમને સહાય ન કરો. એમ તટસ્થતા જાળવવામાં આવે, છતાં જો બન્નેની સમાન યોગ્યતા ન હોય, તો આગળ જતાં અંતર વધતું જ જાય; અને છેવટે સાથ તો છોડવો જ પડે દેવિ ! ”

“ અમે સ્ત્રીજાત કશું નજ કરી શકીએ. અમારામાં કશી યોગ્યતા જ નથી. એવો શું આપનો અભિપ્રાય છે ?”

“ નહીં નહીં દેવિ, સર્વ પ્રાણીઓમાં અનંત શક્તિનો ભંડાર ભર્યો છે, તેથી સર્વમાં સર્વ જાતની યોગ્યતા હોય છે; પરંતુ તેની ખીલવટ ક્રમે થઇ શકે છે. તમારી ખીલવટ ઘણે અંશે ચોક્કસ થઇ છે; પરંતુ એ વિકટ માર્ગમાં અત્યારે પ્રવેશ કરવા જેટલી ખીલવટ ન ગણી શકાય. જ્યારે તદ્યોગ્ય ખીલવટ થશે, ત્યારે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના, અને અમારા સહવાસની પરવા કર્યા વિના જ દેવિ આ માર્ગે વેગબંધ તમે આગળ વધશો જ વધશો. એ પણ ક્ષણ જરૂર આવશે. ”

“ ત્યાંસુધી નાની મોટી વ્યવહારૂ અનુકુળતાઓ કરી આપી, આપનો માર્ગ વધારે સરળ બનાવી અમારી યોગ્યતા કેળવવાનું સદ્ભાગ્ય ઇચ્છીએ છીએ. ”

“ દેવિ ! એવી અનુકુળતાઓની એ માર્ગમાં કશી કિંમત નથી, એટલું જ નહીં, પણ તેનો ત્યાગઃ એ જ એ માર્ગની સાધનાનું સ્વયંસિદ્ધ સાધન છે.

માની બેસે છે. આ માયા છે; તેથી જ દેખાતું જગત પૂર્ણ લાગતું નથી. દરેક ક્રિયા અલ્પ, અપૂર્ણ હોય છે; છતાં તે દરેકની અંદર અંતર્યામી તેનો સ્વભાવ ચલાવતા હોય છે. તે અંતર્યામીનો સ્વભાવ જે વખતે અનુભવમાં ન આવે તે વખતે કોઈ ક્રિયામાં પૂર્ણ સુખ મળતું નથી. તેથી તેમાં રહેલું અગમ્ય તત્ત્વ શોધવાની જરૂર પડે છે. તે શોધમાં દરેક ક્રિયામાં કામ કરતાં નવાં તત્ત્વો મળે છે અને ખબર પડે છે કે, જેમ આપણે સંજોગોને અધીન છીએ, તેમ સંજોગો પણ આપણા ઉપર આધાર રાખે છે. નવાં તત્ત્વો શોધવાં, સંજોગો ફેરવવા, પોતાની નવી શક્તિઓ ખીલવવી, તેમાં સાહસ અને જોખમ રહેલું જ છે. તે જોખમ ખેડ્યા વગર જીવનો જીવભાવ પૂરો ખીલતો નથી. જીવને જીવભાવ મૂકવો ગમતો નથી; તેથી નવો ભાવ પ્રાપ્ત કરતાં દુઃખ થાય છે, આખું જગત પ્રભુની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલતું હોવાથી જીવની ઈચ્છાને વારંવાર આઘાત પહોંચે છે. આવા સંજોગોમાં જીવ-નો અલ્પ સ્વભાવ વારંવાર હારી જાય છે. પણ હારની દરકાર કર્યા વગર પોતાનો સ્વભાવ દુઃખ ખમીને પણ તે જીવ સુધારે તો દરેક સંજોગ જીતવાની શક્તિ પણ જીવમાં રહેલ અંતર્યામી તેનામાં પ્રગટ કરે છે. તે વખતે ખબર પડે છે કે, જ્યાં સુધી જીવભાવ પ્રભુની ઈચ્છાને તાબે ન રહે ત્યાં સુધી તે સુખી થઈ શકતો નથી. પ્રભુ તેનો અંતરાત્મા છે. તેના તરફ બેદરકારી રાખવાથી સુખ મળે નહિ. માત્ર જીવરૂપે એટલે અલ્પ સ્વભાવે જીવવાથી જીવનો કાંઈ ઉપયોગ નથી.

જીવભાવ ઓગાળવામાં અને પ્રભુભાવ પ્રગટ થવા દેવામાં

અમારા માર્ગમાં અનુકૂળતા જ કરવા જો દેવી ઇચ્છતાં હોય, તો હાલ અમારા સહવાસની જ વાત છોડી દેવી. એટલો સંયમ કેળવવાથી યે અમારા માર્ગમાં દેવીકૃત–અનુકૂળતા જરૂર થાય છે.

આર્ય પ્રજાની મહાન્ મહાનસાધનાઓમાં આર્ય રમણીઓનો અસાધારણ ફાળો છે, એ ક્યાં દેવીથી અજાણ્યું છે ?

એક આર્ય રમણી તરીકે તમને હું કહું છું, કે દેવિ ! વિચાર કરો. જગત્કલ્યાણીની આ આર્ય પ્રજાની મહાન સાધનાઓમાં આગળ વધવા, વ્યક્તિગત ફાળામાંથી આજે એક પણ આર્ય પુંગવ અને આર્ય બાળા પાછી પાની કરે તેમ છે ? જો નથી, તો આ મુખ્ય ધ્યેયની તુલનામાં કૌટુંબિક પ્રેમ કે જીવનની વ્યાવહારિક જરૂરીયાતોનો શો હિસાબ છે ?

પ્રસિદ્ધઆર્યકુલોત્પન્ને દેવિ ! તમારૂં ધ્યેય એ નથી, એમ કોણ કહી શકે તેમ છે ?

એ ધ્યેયને જીવનસર્વસ્વ ગણનાર આર્ય રમણીઓમાંના એક ' ઓ ' દેવિ ! આવા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, એ હર્ષનો વિષય છે કે ખેદનો ? આવા પ્રસંગને વધાવી લેવો જોઇએ કે જતો કરવો જોઇએ ? અમારી સાધના એવી જ કોઇ ભવ્ય સાધના હોય, તો આ પ્રસંગને હસતે મ્હોંએ વધાવી લેવાના. અને તે ખાતર બીજા પણ જે જે સંજોગો આવી પડે તેને સ્વીકારી લેવાના. દેવિ ! તમારી જ સ્વાર્થસિદ્ધિ

દરેક માણસને સ્વાર્થ પસંદ છે. પણ સ્વાર્થ શામાં છે, તેનો ઘણા વિચાર કરતા નથી. જીવના અલ્પજ્ઞાનથી જે સ્વાર્થ મનાય છે, તે બીજા માણસના સ્વાર્થની આડે આવે છે. કેટલીકવાર બીજાનું બૂરું કરવાથી પોતાનો સ્વાર્થ સધાય છે, પણ જ્યારે જીવમાં ધાર્મિક બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રભુતા તરફ તેનું મન વળે છે, ત્યારે તે બીજાના સ્વાર્થને અગાડ્યા વગર પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરી શકે છે. તેથી એકંદરે સમાજજીવન ઉત્તમ થાય છે અને વિધાકળાના ખરા નમૂના પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિએ પડે છે.

પણ મને જેવી લાગણી થાય છે તેવી બીજાને કેમ થતી નથી? અને બીજાને થાય છે તેવી મને કેમ થતી નથી? તેનું ખરું કારણ પોતાની માની લીધેલી ભાવના છે. આપણી પોતાની લાગણીનું આપણે ઉત્પન્ન કરેલ બંધન જ બીજાની લાગણી જાણવામાં આડું આવે છે. આપણે પોતાનો માનેલો સ્વાર્થ, પોતે માનેલું તે જ સાચું, બીજાનું ખોટું, આવી વૃત્તિથી બીજા માણસોથી આપણે આપણને દૂર કરીએ છીએ. એટલું તો કૂતરા પણ સમજી શકે છે કે, પોતાના ધણી ઉપર કોઈ હુમલો કરે ત્યારે પોતે ધણીના દુશ્મનને-હુમલો કરનારને કરડે છે. તે વખતે તે પોતાના સુખદુઃખનો વિચાર કરતો નથી. પોતાની લાગણીમાં એટલે પોતાના શરીરના સુખમાં જ મન રાખીએ તો સમભાવ થઈ શકતો નથી. આવી લાગણી ખોટો ભાવ પ્રગટ કરે છે, મન-ની પાછળ રહેલ આત્માની અનંત શક્તિઓ દાબી દે છે, તેથી પોતાની પ્રભુતા પ્રગટ થતી નથી. બીજાને મદદ થાય

છે–તમારી જ સાધના છે. નહીં કે અમારી અનુકુળતા ખાતર એ કષ્ટ સહન છે. ” શ્રી વર્ધમાનકુમારે આબાદ-સફળ અને વાસ્તવિક આ છેવટની દલિલ, એવી તો સચોટતાથી આગળ કરી, કે દેવીના અંતરમાં પ્રકાશ પડ્યો. ખેદાવેશનો અંધકાર એકાએક નાસવા લાગ્યો. મ્હોં પર પ્રસન્નતાનો અરુણોદય પ્રકાશવા લાગ્યો.

“ સર્વશક્તિસંપન્ન ! આર્યપુત્ર ! આપની સામે વાણીના વિલાસમાં અમારા શા ભાર ? પરંતુ ત્યાગ શબ્દ-માત્રના શ્રવણ ક્ષણથી જ ઝણઝણી ઉઠેલી રોમરાજીમાંનું એક પણ રોમ હજુ રણરણાટનો આવેગ ઓછો કરવા તૈયાર જ નથી. ”

“ દેવિ ! આ કેવળ વાણીવિલાસ નથી. વાણીના વિલાસ માત્રથી હું તમને આંજી નાંખવા નથી માગતો, વાસ્તવિક વિચાર કરવાને તમારે માટે માર્ગ ખુલ્લો કરૂં છું.

પરંતુ દેવિ ! હું જાણું છું, એ તમારો સ્નેહાવેગ છે; પ્રેમપરવશતા છે. પરંતુ કર્તવ્યપાલન ખાતર સ્નેહનો ભોગ આપવાને પ્રસંગે જરા યે પાછી પાની ન કરવી, એ પ્રત્યેક માનવનો નહીં, પણ પ્રત્યેક પ્રાણીનો વાસ્તવિક ધર્મ છે. આ ધર્મ ન બજાવી જાણનારના જીવનમાં શો સારાંશ હોઈ શકે ?

દેવિ ! સર્વસ્વ પરિત્યાગને માટે આ ક્ષણેજ અમારી સર્વથા તૈયારી હોવા છતાંયે વડિલ બંધુશ્રીના આગ્રહથી કંઇક

તે વખતે ભેદદૃષ્ટિ મંદ પડે છે અને અંતે નાશ થાય છે. કાર્યસિદ્ધિ અમુક રીતે જ થવી જોઈએ એવો નિયમ નથી. એક મકાન બાંધવામાં અનેક માણસો અનેક રીતે ઉપયોગી થાય છે; તેથી અમુક પ્રકારનું જ એટલે તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે મકાન થવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. મકાનનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ માણસના સ્વભાવ સાથે સરખાવી શકાય નહિ; તેવી જ રીતે જગતની વિવિધ ક્રિયાઓમાં અનેક માણસ અનેક રીતે કામ કરી શકે છે અને એકબીજાના કામની એકબીજા ઉપર અસર થાય છે.

પણ આપણે બીજા માણસ સાથે એક ન હોઈએ તો આપણે આપણી સાથે પણ શા માટે એક થઈને રહેવું જોઈએ? આપણો ભૂતકાળનો સ્વભાવ આપણા વર્તમાનકાળના સ્વભાવ કરતાં ઘણો જુદો અને દૂર હોય તેમ લાગી શકે અને આપણા વર્તમાનકાળનો સ્વભાવ બીજા માણસના વર્તમાનકાળના સ્વભાવ સાથે વધારે અનુકૂળ અને નજીક પણ લાગી શકે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જેમ આપણું આગલું અને પાછલું જીવન આપણું કરીએ છીએ, તેમ બીજાનું જીવન પણ આપણું કહેવું જોઈએ અથવા બન્નેને આપણાથી ભિન્ન માનવા જોઈએ. પણ ભિન્નતા ક્ષણિક સ્વભાવનું પરિણામ છે. એકતા સમસ્ત અને નિત્ય સ્વભાવનું પરિણામ છે. આત્મભાવે જુદા થઈ શકતા નથી. આ અનુભવ ન થવાનું કારણ આપણે આપણો સ્વભાવ પૂરો જાણતા નથી એ જ છે.

આપણા અજ્ઞાનનું કારણ શું? આપણી દૃષ્ટિ શા માટે બંધાય છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ પરિમિત મનને સંતોષ

વિલંબ કર્યો છે. ત્યાંસુધી હું પણ મારી પ્રત્યેક ક્ષણનો ઉપયોગ એકાન્તાવાસમાં કરી મારી ભવિષ્યની સાધનાની પૂર્વ સાધનામાં લાગવાનો છું. આ મહેલ અને સર્વ વૈભવ સામગ્રીનો તો ત્યાગ થશે જ, છતાં રાજકુળનો ત્યાગ હાલ તુરત તો નહીં જ કરવામાં આવે, એટલે હવેથી તમારો કલ્પ એ રહેશે કે–અમારી સંભાવના દૂરથી જ કરવી, નહીં કે નિકટ સંસર્ગથી. કર્તવ્યમાં વધતા જતા અમારા ઉત્સાહ બળથી જ શરીરની આરોગ્ય વાર્તા અનુમાનથી જાણી લેવી, નહીં કે પરિજન મોકલીને. અમારા આહારાદિકને માટે વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિનો પણ દેવીએ ત્યાગ જ કરવો. કારણ કે–કલ્પ્ય એવાં તે, અમે અમારી–બાહ્ય દૃષ્ટિથી અનિયમિત છતાં નિયમિત–જરૂરયાત પ્રસંગે જાતેજ મેળવી લેઇશું ”

“ સ્વામિન ! આપની શરણાગતવત્સલ્યના કેમ ભલાશે ? ”

“ નહીં નહીં દેવિ ! હજુ તમારો આ સ્નેહાવેશ છે. હૃદયના ઉંડાણમાં વિવેક પ્રદીપ પ્રદીપ્ત કરો. તત્ત્વ અને પરિણામનો વિચાર કરો. ”

“ આપના અનુગ્રહથી આર્યપુત્ર ! ગુશક્ય છે એ અમારે. ”

“ અવદાતિકે ! દેવીની સંભાવના કર. અમે ઉપરની અગાશી પર જવા ઇચ્છીએ છીએ. ”

કવિ સાથે સંબંધ હોય છે, પણ કોઈક જ કવિને બરાબર સમજી શકે છે. જે તે સમજી શકે છે તે કવિના હૃદયમાં રહેલી નવીનતા પણ પ્રગટ કરી શકે છે અને કવિનો મહિમા વધારે છે. નવીનતાને માટે હંમેશાં દરેકમાં જગ્યા રહે છે. જેમ શૃંગારમાં સ્થાયી ભાવ શૃંગારને વધારે છે, વિદ્યામાં સર્વોત્તમભાવ વિદ્યાનો વિકાસ કરે છે, તેમ કળામાં નવીનતા કળાનો મહિમા વધારે છે.

જેમ જેમ જીવને પોતાના આખા સ્વભાવની ખબર પડે છે, તેમ તેમ તે દરેક સંજોગમાં નવીનતા જોઈ શકે છે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નવીનતા લાવી શકે છે. દરેક સંજોગમાં નવાં દૃષ્ટિબિંદુ હોય છે. પોતાને મળેલી વિદ્યાથી અને પોતાની જીવનકળાથી દરેક જીવ દરેક સંજોગને નવું રૂપ આપી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જગતમાં નવીનતા લાવવા માટે જીવ ઉત્પન્ન થવા જ જોઈએ.

પણ માત્ર વિચારથી નવીનતા આવતી નથી. વિચારથી આચાર ઉત્પન્ન થાય છે; પણ વિચાર ઉપર મનોબળ જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ મનોબળથી ઉપરના ક્ષેત્રમાં રહેલ આત્માની અનંત શક્તિઓને કામ કરવા પોતામાં જગ્યા આપવી જોઈએ. અમુક સંજોગો ઊભા થાય, તેમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ દેખાય; છતાં બધી મુશ્કેલીઓમાંથી રસ્તો કાઢી વ્યવસ્થિત કામ કરવાની શક્તિ આવવી જોઈએ. તેને માત્ર બહારના દેખાવ ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ નહિ. જગત એક છે, એક જ શક્તિથી ચાલે છે. ઉત્તમ જીવના પુરુષાર્થદ્વારા તેની એકતા નભે છે. જે માણસ તે નવીનતા જોઈ શકે છે તે ખરો

" પધારિયે, સ્વામિન્ ! આ રસ્તે. "

*   *   *   *   *

" અહા ! આ ક્ષત્રિયકુંડગ્રામ, પેલું ભારતવર્ષ, આ જ્યોતિષ્ચક્ર અને પેલું સમસ્ત જગત્,–જે સદા ગતિશીળ છે !

આ રાત્રિ ! જેમાં પ્રાણીઓ નિદ્રાધીન છે !

આ વિધુ ! ચંદ્રમા ! ઔષધિપતિ ! સર્વત્ર સુધા વર્ષાવી રહ્યો છે !

પરંતુ, અરે ! હા ! આ કાળ સર્વનો કોળીયો કરી રહ્યો છે ! !

અહા ! સર્વ અશરણ છે !

અરે આ ચીસો કોની ? શું મને કોઇ બોલાવે છે ? !

હા. અશરણ જગત્ શરણ માટે બોલાવે છે.

બસ, તૈયાર જ છું.

અરે ! આ ધમ્ધમાટ કોનો ?

વિસ્તૃત રાજ્યસંપત્તિનો.

શા માટે ?

રાજ્ય કરવા લલચાવે છે.

બસ, નહીં જોઇએ.

પણ આ કરુણાક્રંદનો શો અર્થ ?

કવિ સાથે સંબંધ હોય છે, પણ કોઈક જ કવિને બરાબર સમજી શકે છે. જે તે સમજી શકે છે તે કવિના હૃદયમાં રહેલી નવીનતા પણ પ્રગટ કરી શકે છે અને કવિનો મહિમા વધારે છે. નવીનતાને માટે હંમેશાં દરેકમાં જગ્યા રહે છે. જેમ શૃંગારમાં સ્થાયી ભાવ શૃંગારને વધારે છે, વિદ્યામાં સર્વોત્તમભાવ વિદ્યાનો વિકાસ કરે છે, તેમ કળામાં નવીનતા કળાનો મહિમા વધારે છે.

જેમ જેમ જીવને પોતાના આખા સ્વભાવની ખબર પડે છે, તેમ તેમ તે દરેક સંજોગમાં નવીનતા જોઈ શકે છે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નવીનતા લાવી શકે છે. દરેક સંજોગમાં નવાં દૃષ્ટિબિંદુ હોય છે. પોતાને મળેલી વિદ્યાથી અને પોતાની જીવનકળાથી દરેક જીવ દરેક સંજોગ-ને નવું રૂપ આપી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જગતમાં નવીનતા લાવવા માટે જીવ ઉત્પન્ન થવા જ જોઈએ.

પણ માત્ર વિચારથી નવીનતા આવતી નથી. વિચારથી આચાર ઉત્પન્ન થાય છે; પણ વિચાર ઉપર મનોબળ જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ મનોબળથી ઉપરના ક્ષેત્રમાં રહેલ આત્મા-ની અનંત શક્તિઓને કામ કરવા પોતામાં જગ્યા આપવી જોઈએ. અમુક સંજોગો ઊભા થાય, તેમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ દેખાય; છતાં બધી મુશ્કેલીઓમાંથી રસ્તો કાઢી વ્યવસ્થિત કામ કરવાની શક્તિ આવવી જોઈએ. તેને માત્ર બહારના દેખાવ ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ નહિ. જગત એક છે, એક જ શક્તિથી ચાલે છે. ઉત્તમ જીવના પુરુષાર્થદ્વારા તેની એકતા નભે છે. જે માણસ તે નવીનતા જોઈ શકે છે તે ખરો

એ તો કુટુંબીજનોના વિલાપો છે.

શા માટે ?

તમારો વિયોગ અસહ્ય થાય છે, તેથી.

એ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

આટલો શોરબકોર શો ?

મોહરાજના સૈન્યની તમારા પર ચ્હડાઇ છે.

ઠીક છે, જોઈ લેવાશે.

હું કોણ ?

શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન, પરમાત્મા, જગત્પ્રકાશ, જ્યોતિ-સ્વરૂપ ! અનન્ત બળ–વીર્યશાળી, અચ્છેદ્ય, અભેદ્ય, ચૈતન્ય-સ્વરૂપ છું.

ત્યારે આ શું ? શરીર !

તેને શો સંબંધ ?

તેનો અંતિમ–ત્યાગ, એજ મારી સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે.

તે શી રીતે સાધ્ય થાય ? પરમત્યાગથી.

પરંતુ, હા ! વડીલ બંધુનો અનુરોધ આડે આવે છે !!

પણ સ્વજનને અનુરોધ શો ?

લોકસ્થિતિનું યે પાલન તો થવું જોઇએ ને ? અસ્તુ

શું કરવું ?

આત્મભાવ રહેલો હોય છે. જે જીવમાં આત્માની વિશાળતા આવી હોય તે તે રસ્તો તરત જોઈ શકે છે. દરેક સંજોગમાં આત્મા છે. તે સંજોગ આત્મભાવ શોધે છે અને તેથી મહાત્માઓની અસરને તરત તાબે થાય છે. પણ મહાત્માનું મન પ્રભુ જેટલું વિશાળ રહેવું જોઈએ, કારણ કે તે સંજોગોને પણ તેના દ્વારા પ્રભુરૂપ બનવું છે. તેવો ભાવ ન હોય તો સંજોગ તાબે થશે નહિ. જડ જગત જીવદ્વારા ચેતન થાય છે; એ સિદ્ધાંત સમજી જીવની વિશાળતામાં જગત પહેલાં સમાવી દેવું જોઈએ. દરેક મહાન બનાવ જીવોથી બન્યો છે અને દરેક જીવમાં પૂર્ણ શક્તિ ગુપ્તપણે કામ કરે છે, પણ જે જીવ તે શક્તિ પ્રગટ કરી શકે છે, તે જગતમાં મહાન ફેરફાર કરી શકે છે અને મુશ્કેલીમાં નવા રસ્તા કાઢી શકે છે.

દરેક સંજોગમાં માણસની પોતાની માન્યતા રહેલી હોય છે, તે માન્યતા કાઢી લઈએ તો સંજોગોમાં ઘણું નવું જોવામાં આવે છે. તેના દેખાવ ઉપરાંત તેમાં ઘણું નવું જીવન રહેલું હોય છે; તે સમજી શકાય તો સંજોગો ફેરવવાની શક્તિ આવે છે. સંજોગને વશ કરવામાં કાળની અને માણસની શક્તિની જરૂર છે. જે સંજોગ કોઈ વખતે વશ ન થાય તે ઉપર વધારે વખત ધ્યાન આપવાથી વશ થાય છે. તેમજ માણસની સામાન્ય શક્તિથી જે સંજોગોનું માપ થાય છે, તે જ વિશેષ શક્તિથી વધારે સારા કરી શકાય છે. કેટલાક માણસ વેપારમાં અને નોકરીમાં બીજા માણસની નિષ્ફળતા જોઈ નિરાશ થાય છે, પણ જ્યાં કેટલાક માણસ નિષ્ફળ થયા હોય ત્યાં બધા માણસ નિષ્ફળ થાય તેવો સંભવ નથી. કેટ-

બસ, એ જ ! આ સમયક્ષણથી માંડીને ત્યાગીયોગ્ય અવસ્થામાંજ રહેવું. પેલા અંતપ્રાંત શાંત અને એકાંત નિર્જન નિવાસ સ્થળમાં નિવાસ કરવો. મૌનસ્થ, ધ્યાનસ્થ અને સ્થાનસ્થ રહેવું. સર્વ પરિચયનાં પ્રસંગોનો પરિત્યાગ કરવો. વડિલ બંધુની સમ્મતિના પ્રસંગની રાહ જોવી. તક મળ્યે કાર્ય સાધવા બહાર પડી જવું. બસ, એ જ નિશ્ચ–"

" કુમારશ્રી ! પ્રાતઃકાળ સમય નજીક આવી રહ્યો છે. નિદ્રા વેળા વીતી રહી છે. ક્ષણવાર આપ પર્યંકે પધારશો ? ઉન્નિદ્રતાથી વ્યાકુળ દેવી પણ નિદ્રાસુખ અનુભવવા શયનીય તરફ જાય. "

" અવદાતિકે ! શું દેવી હજુ પણ પર્યાકુળ સ્થિતિમાં છે ? અમારા કાર્યક્રમ સાથે હવે દેવીના કાર્યક્રમનો શો મેળ બેસવાનો છે ? જા. કહે-" દેવી ! નિદ્રાધીન થાઓ. હું પણ ક્ષણવાર નિદ્રા અનુભવું છું. "

" તેજ પ્રમાણે નિવેદન કરૂં છું, સ્વામિન્ ! ! જય જય ! કુમાર ! "

* * * * *

થોડીવાર પછી મંગળપાઠકોએ પ્રાતઃમાંગલિક ગાયું–

ભૈરવી.

જાગો રે !—
નિદ્રા ત્યાગો ખોલો દ્વાર.

પુરુષાર્થ જન્મે છે. પણ માત્ર અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થથી પરિમિતપણું મટતું નથી. ધર્મમાં પણ જીવભાવ રહે છે. માત્ર મોક્ષમાં જ જીવભાવ મટે છે. ધર્મની કેટલીક રૂઢિઓ, અર્થ અને કામ માણસના બનાવટી વ્યવહારથી નભે છે. તે માત્ર ટૂંકા સમયના દેખાવ છે, તેથી ખરો આત્મભાવ જાગતો નથી. ઊલટું તે પુરુષાર્થમાં આત્માની અનંત શક્તિઓને ટૂંકા ક્ષેત્રમાં કામ કરવું પડતું હોવાથી દુઃખ થાય છે. તેની ઇચ્છા પ્રભુની ઇચ્છાને આડી આવે છે. પ્રભુની ઇચ્છા તરત સમજાતી નથી અને અશાંતિ અને વિક્ષેપ ચાલ્યા કરે છે. જગતને સુધારવાની ઇચ્છા થાય છે અને તે ઇચ્છાની સામે આપણી ટૂંકી ઇચ્છા સંબંધ બાંધે છે. જગત આપણી ખાંધ ઉપર બેઠું નથી. આપણી જવાબદારી રહે છે, પણ તે પહેલાં 'આપણે કોણ?' તે નક્કી કરવું જોઇએ. કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે આપણો પૂરો સ્વભાવ જોવો જોઇએ. આપણામાં રહેલ પ્રભુ તરફ ધ્યાન રાખવું જોઇએ. તેની પ્રભુતા આપણા કામમાં પ્રગટ થવી જોઇએ. વિદ્યા, કળા અને સૌન્દર્યના રસથી આપણો સ્વભાવ મોટો થાય છે અને આપણને મોટા કરે છે. આ ફળની આશાથી જ મનુષ્યનું ટૂંકું જીવન નભી શકે છે. માણસના માનેલા ધર્મ અને કામકાજ સાચા મનાતા હોત તો જીવન કલેશમય થાત અને પુરુષાર્થને જગ્યા ન રહેત. જીવ પ્રભુનો અંશ છે, તેથી જીવના હૃદયમાં પ્રભુની પ્રભુતાના ધબકારા વાગતા રહે છે. પોતાના અહંકારી લક્ષ સિદ્ધ થવા માટે પોતાની દૃષ્ટિ ન સુધારવાથી અસંતોષ થાય છે.

કરેમિ ભંતે!-સૂત્ર

જાગો રે—

અરુણનો ઉદય થયો
ભુવનમાં,
ભાનુ ઉદયને કાજ.

જાગો રે— ૧

પૂર્વે ચળકાટ થયો
ગગનમાં,
ફુરે પ્રકાશની ધાર.

જાગો રે— ૨

પદ્મ વિકસે કુમુદ
સંકોચાયે,
નાસી ફુરે અંધકાર.

જાગો રે— ૩

પંખી કલરવ કરે
વન વિષે,
ગુંજ કરે છે ઝંકાર

જાગો રે— ૪

જાગો રે ! જાગો તેજને
જગતમાં
[illegible]

જાગો રે— ૫

એ કેવા પ્રકારની રાજનીતિ અને કુશળતા કહી શકાય ? અને હાલ ફક્ત ડાન્ઝીક બંદરના નિમિત્તે બધા દેશો લડાઈમાં ઊતરેલ છે,તે તેમની અંદર કેટલા રાગદ્વેષ હતા તે બતાવી આપે છે.

જે દેશમાં ધર્મ અને મોક્ષ પુરુષાર્થરૂપે મનાય છે, તેમાં આવા પ્રસંગ બનતા નથી; કારણ કે ત્યાં શિક્ષણ જ એવા પ્રકારનું હોય છે કે કોઈની જમીન અન્યાયથી લેવાય નહિ. ત્યાં પ્રભુ તરફ દૃષ્ટિ રહે છે, નીતિનું જોર રહે છે; કારણ કે મોક્ષ એટલે પોતાની માનેલી હદમાંથી છૂટવું અને તેથી કોઈ પોતાના ખાસ હકનો વિચાર કરતા નથી, ત્યાં ઉત્તમ પુરુષ પોતાના સુખનો વિચાર કરતા નથી. તે પોતા ઉપર મોટી જવાબદારી લે છે, દુઃખ ખમે છે, ધર્મથી અર્થ અને કામ સિદ્ધ કરે છે; તેનું ફળ તે તેનો આત્મવિકાસ છે, તે જ તેનો પુરુષાર્થ છે. જે સુખ બીજા માણસ માગે છે, તે સુખ આત્માર્થી માણસ માગતો નથી. તે એમ જ માને છે કે, જેટલો પોતે ભોગ આપે તેટલો તેનો વિકાસ વધારે થાય છે. પૈસો ગુણ પ્રમાણે મળતો નથી. ઘણી વખત પૈસાદાર માણસ કરતાં ગુણવાન માણસ જગતનું વધારે ભલું કરી શકે છે; ગુણવાન ગુણવિકાસમાં જ લાભ દેખે છે, તે જગતના કાયદાથી બંધાતો નથી; છતાં દુઃખ ખમવામાં, આત્મભોગ આપવામાં વધે છે. જગતમાં અનંત શક્તિઓ કામ કરી રહી છે, તેને માણસના ટૂંકા મનથી બાંધેલ કાયદામાં બાંધી શકાય નહિ. માણસ જગતમાં જે જુએ છે તે કરતાં જગતમાં ઘણાં વધારે તત્ત્વો રહેલાં હોય છે અને તે વધારે સમજવા માટે નવું જીવન ધરવું જોઈએ, જૂના રસ છોડવાનું

3

પ્રતિજ્ઞા અને પ્રસ્થાન.

ભાઈ ! હવે જરા ઉતાવળા ચાલો.

કેમ ? વખત થવા આવ્યો છે કે શું ?

હા, હા. જુઓને, સૂર્ય કેટલો ચડ્યો છે ? મોડા પહોંચીશું તો જોવાની મઝા નહીં રહે.

હાં હાં, ચાલો, ત્યારે જલ્દી ચાલીયે.

જુઓ ! પેલું દેખાય તે ક્ષત્રિયકુંડ નગર. હવે ઘણું દૂર નથી હો !

• • • • •

ગતિ આપવા માટે તે જરૂરનાં હોવાથી જગતમાંથી તદ્દન નિર્મૂળ થતાં નથી. આપણા જીવનના સંજોગો, એ અપૂર્ણતા અને પૂર્ણતા વચ્ચેની ખેંચતાણ છે અને પૂર્ણતા મેળવવી જરૂરની હોવાથી ખેંચતાણનું દુઃખ અને વિરહ ભોગવવાં પડે છે.

ઇચ્છા પૂરી થવામાં સુખ મળે છે, પણ તે વખતે કેવા પ્રકારની ઇચ્છા રહેલ છે અને કેવા પ્રકારનું સુખ હોય છે તે સમજવું જોઈએ. ઇચ્છા ફરતી જાય છે તેની સાથે સુખનો પ્રકાર પણ ફરતો જાય છે. ભગવદ્‌ભાવ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા જુદા પ્રકારની હોય છે અને તે પૂરી થતાં તેનું સુખ પણ જુદા પ્રકારનું હોય છે. મોક્ષ એટલે છૂટવાની ઇચ્છા, એ ચોથો પુરુષાર્થ છે; અને એ પુરુષાર્થનું ફળ પણ બીજા ત્રણ પુરુષાર્થના ફળ કરતાં જુદા પ્રકારનું હોય છે. મોક્ષમાં સર્વ જીવનની એકસૂરતા અથવા સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સુખથી સર્વાત્મભાવ પ્રાપ્ત ન થાય તે ખરું સુખ નથી. દુઃખથી તે ભાવ આવતો હોય તો તે દુઃખમાં લાભ છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં માણસ જેને સારુંનરસું કહે છે, તે સર્વથા સત્ય નથી. ઇચ્છા, ટેવ, વિચાર, હેતુ વગેરેથી જીવન બંધાય છે અને વિકાસ પામે છે; તેથી સુખદુઃખની અને સારાનરસાની લાગણીઓ મપાય છે. પણ આવી ટેવ સૌની સરખી હોતી નથી; માણસની દૃષ્ટિએ સારુંનરસું નક્કી થઈ શકતું નથી. માણસ અપૂર્ણ છે, તેને પૂર્ણ થવામાં જે કામ આવે તે સારું એટલું જ કહી શકાય. તેને જે કંઈ આડું આવે તે ખરાબ સમજવું. માણસ જેને સારું માને છે તેટલા સારાથી તેને સંતોષ થશે નહિ, કારણ કે તેનાથી તેની અપૂર્ણતા

આપણે દરવાજે તો આવીજ પહોંચ્યા. વાહ ! દિશાઓ તો જાણે ખુશ ખુશ થઇ આપણી સામે મ્હોં મલકાવી રહી છે ! આ પ્રાતઃકાળનો દિવ્યપરિમલવાળો પવન ઝાડોને ધીમે ધીમે ગલગલીયાં કરી આનંદમાં નચાવે છે. સૂર્યમંડળને પણ જાણે આજનો દિવસ અહીંજ ગાળવાનું મન થતું હોય તેમ ધીમે ધીમે ચંક્રમણ કરી રહ્યું છે ! ! વાહ ! શી કુદરતની પ્રસન્નતા ! ! ! શી નિસર્ગ-સુંદરતા ! ! !

અહા ! લોકોની ચપળતા તો જુઓ ! ઝપાટાબંધ જાય છે, ને આવે છે. જાણે કેટલી બધી તૈયારીઓમાં ગુંથાઈ ગયા હોય તેમ જણાય છે ! શહેરને તો શણગારીને જુદું જ બનાવી દીધું છે ! કે જાણે આ પ્રથમનું ક્ષત્રિયકુંડ જ ન હોય. દેશ દેશાંતરના રાજા મહારાજાઓ, ને કુમારોના રસાલાઓથી શહેર ચીકાર ભરાઇ ગયું લાગે છે.

ભાઈ ! આપણે આ દરવાજે થોડીવાર વિસામો લેઇએ.

ભલે, લેઇએ. એ કે વ્હેલા ઉઠી દૂરને ગામડેથી ઉતાવળા ઉતાવળા આવ્યા છીએ; છતાં કેટલો પંથ કાપ્યો, તે જણાયું જ નથી. તોપણ બેસો.

• • •

સાંભળ્યું, સાંભળ્યું, તુરીઓ વાગ્યાં અને દુર્નાદ. "જય જય" શબ્દ સાંભળ્યો કે ?

છે. એવું કોઈ અસત્ય નથી કે જે ફરી શકે નહિ અને ફરવાથી સત્ય થઈ શકે નહિ. સત્ય ખોટી જગ્યાએ દેખાય તે જ અસત્ય કહેવાય છે. ખૂની માણસની ખૂન કરવાની વૃત્તિ ખરાબ કહી શકાય, પણ તેની હિંમત વખાણી શકાય. તે જ હિંમત યોગ્ય માર્ગે વળી હોય, તો તે ઘણું સારું કામ કરી શકે. પૂર્ણ દૃષ્ટિમાં સારો ભાગ તરત દેખાય છે.

પણ સુધરેલું જગત કોને કહેવું? તે પહેલાં સ્પષ્ટ સમજવું જોઇએ. અર્થ અને કામની દૃષ્ટિએ જે સારું લાગે તે ધર્મ અને મોક્ષની દૃષ્ટિએ સારું ન પણ લાગે. જો માણસનો સ્વભાવ નિયત હોય તો સારું શું તે નક્કી કરી શકાય; પણ સ્વભાવને અનંત દિશામાં વિકાસ પામવાની જગ્યા હોવાથી નવા પુરુષાર્થમાં નવા જીવનના નવા સંજોગો નવી રીતે સારા મનાય છે.

માણસના સ્વભાવનો વિકાસ થઈ શકતો હોવાથી તેનામાં ધર્મભાવના જાગવી જોઇએ. સામાન્ય માણસ પોતે માનેલ કાયદાથી જીવે છે. તેને પોતાનું જીવન સુધારવા તે કાયદા તોડવા પડે છે; તેથી નવા કાયદાની જરૂર પડે છે. તે કાયદા ધર્મ અને મોક્ષ નામના બે પુરુષાર્થ માટે જે રસ્તા ખુલ્લા હોય છે ત્યાંથી મળે છે. પણ તે પહેલાં પોતાની અપૂર્ણતા ધ્યાનમાં આવવી જોઇએ. પોતાના માનેલ કાયદાની અને પોતાના ગુણની કાંઈ કિંમત નથી, એમ સમજવું જોઇએ. ત્યારે જ નવા પુરુષાર્થને જગ્યા મળે છે. આપણે જે વસ્તુઓને ખોટી કિંમત આપીએ છીએ, તેનાથી આપણી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. તે કિંમત ફેરવી શકાય તો સંજોગો ફેરવી

હા, હા, કેમ નહીં ? એ વાજતં રાજગઢની પાસે જ
હોય તેમ જણાય છે.

પણ હવે અવાજ ધીમે ધીમે વધારે સ્પષ્ટ થતો જાય છે.

હા. એ ! ઇંદ્રધ્વજ આવ્યો ! !

હેં, આવ્યો ? કયાં ?

એ દેખાય.

હા, હા. ચાલો ઉભા થઇ જાઓ. હમણાંજ બધા અહીં
પહોંચશે.

* * *

આહાહા ! શો સાજ શણગાર્યો છે ?

અરે ! ભાઈ ! જરા આગળ વધવા દો. જોવાનું તો
હવે બાકી છે. સાંભળો—

" જય જય નંદા, જય જય ભદ્રા.
જય જય નંદા, જય જય ભદ્રા. "

જુઓ, આ મોટી જબરજસ્ત પાલખી આવે. એની
શોભા ? તેની વચ્ચે બિરાજ્યા છે, તેજ " શ્રી
ર્ધમાનકુમાર. "

વાહ, ધન્ય ધન્ય રાજકુમાર ! ધન્ય છે ! !

ચાલો હવે આપણે અહીંથીજ સૌની સાથે સની જઇએ.

હા. એ ઠીક છે.

વિશાળ હોય છે.

પ્રભુતા અથવા પૂર્ણતા નિત્ય છે અને નિત્ય હોવાથી વર્તમાનકાળમાં દરેક ક્ષણમાં પણ રહેલી હોય છે. આપણે જેને કાળ કહીએ છીએ, તે માણસનો કાળ છે. આપણે જેને દિવસ અને રાત કહીએ છીએ, તે માણસના અનુભવ છે; પણ મનુષ્યસ્વભાવનો વિકાસ થતાં દુઃખ અને કાળનો સ્વભાવ પણ તે માણસ પ્રત્યે ફરી જાય છે. તેને વર્તમાનકાળમાં દરેક ક્ષણમાં પ્રભુતાનો, પૂર્ણતાનો અનુભવ થાય છે. સ્વરૂપદૃષ્ટિએ જગતની સ્થિતિમાં જગતની ઉત્પત્તિ દેખાય છે. ભવિષ્યનો વિચાર કરવા કરતાં પૂર્ણતાનો વિચાર કરવાથી ભવિષ્ય પણ વર્તમાનમાં દેખાય છે. આપણે શું જોઇએ છીએ, તે નક્કી કરવું જોઇએ અને જો આત્મા જ જોઇતો હોય તો તે નિત્ય હાજર છે. તેની સાથે તેનાં જ્ઞાન, શક્તિ, આનંદ નિત્ય રહેલાં હોય છે. જ્યારે આત્મા સિવાય બીજું કોઈ જોઇએ ત્યારે તે બીજા કોઇને આપણા સ્વભાવ પ્રમાણે આપણી કલ્પિત કિંમત આપીએ છીએ; તે કલ્પિત કિંમત સાચી કિંમત સાથે ટકતી નથી. તેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક માણસને કલ્પિત જીવનનું સુખ ગમે છે. પણ તે સુખને વિઘ્ન ઘણાં નડે છે; કારણ કે તે સાચું નથી. નાનું જીવન મોટાની સાથે અથડાય છે અને મરે છે. આપણે વધારે મોટા જીવનની સાથે વધારે સારા જીવનની જરૂર છે અને તે જીવન મળતાં, હાલનું માનેલું જીવન સારા તરીકે રહી શકે નહિ. ભગવાને જગતને રચીને છોડી દીધું નથી. તે દરેક ક્રિયામાં દરેક ક્ષણે હાજર છે. તે સંબંધનો અનુભવ થાય તે જ વખતે અલ્પ જીવનનો મોક્ષ થાય છે, તેનામાં

કરેમિ ભંતે !–સૂત્ર

* * *

રાજકુટુંબની રમણીઓ, સાંભળો તો, કેવા અર્થગંભીર ગીતો ગાય છે !!

એઓની આંખે આંસુ ને મ્હોંએ ગીત છે ! !—

૧ જાવા ! તમ વિણ સુની છે નગરી.
સુનાં દેવાં છે નંદીવર્ધન રા...જ.
સુનાં રે ! છે મંદિર ને માળીયાં.
સુનાં યશોદાનાં દિન રા...ત......જાવા તમ૦

૨ જાવા ! તમે વડભાગી ! ને સૌભાગી !
દીધો હૃદયે પ્રેરણો ઘા...વ.
છોડી રે ! જતાં દેવાં કેમ ચાલે ?
કહેવાના ઘણા છે હજુ ન્હા...વ..... જાવા તમ૦

૩ જાવા ! ગાજ તમારા અમર લોકમાં.
[illegible]
નાના[illegible] ના નવિ [illegible]
રે, [illegible] ત્રિભુવન [illegible] ...જાવા રાજ૦

૪ જાવા ચેટક [illegible] ગાજતી.
[illegible]
[illegible]
[illegible] જાવા [illegible]

જે ચેતનાથી યુક્ત રહેવાથી હંમેશનું રહેવું બની શકે છે તેનો સંબંધ અવશ્ય રહેવો જોઈએ અને એવો સંબંધ થાય એટલે આપણે નથી રહેવું એવું કદી બનતું નથી એવો નિશ્ચય જેનો થઈ જાય તેના આચરણમાં જરૂર ફેર પડી જાય છે. તેમાં સદા રહેવાની ચેતના સદા જાગ્રત રહે છે અને એ નિશ્ચયથી ચાલવું એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે. તેમાં અસંભાવના અને વિપરીત ભાવનાને અવકાશ નથી અથવા અવકાશ આપવો ન જોઈએ.

બધાનું રહેવું તે પરમાત્માની અંતર્ગત છે, તેથી જે સર્વત્ર રહેલા છે તેનો પરિચય બરાબર લઈ શકાય અને દઈ શકાય, ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે તે પરમાત્મા જ રહેલા છે. પણ જ્યાં એ વાત ભૂલી જવામાં આવે છે, ત્યાં આશ્રિત પ્રગટ રહે છે અને આશ્રય આપનાર અપ્રગટ થઈ જાય છે. એ ખોટી દશા છે, કારણ કે કોઈ નિરાધાર રહી શકતા નથી, માટે આધારનો પરિચય હોવો એ જ વિશેષ જીવન છે, એ જ ખરો પુરુષાર્થ છે.

વ્યાપ્ત રહેવું એ અધિષ્ઠાન અથવા આધારનો ધર્મ છે, તેને પ્રાપ્ત રાખવા એ આપણો ધર્મ છે. જેની જરૂરિયાત સમજવામાં આવી હોય, જેનો નિત્યસંબંધ બની રહેલ છે, તેનું સતત ભાન રહેતું હોય તો તેનો પરિચય આપણા કામથી મળવો જોઈએ. એવો ભાવ રાખી શકાય ત્યારે તે અવિનાશી પરમાત્માને આપણી સામે પ્રગટ થવું પડે છે, પણ જ્યાં તેનું વિસ્મરણ રહે, ત્યાં માત્ર કલ્પિત સ્વપ્નની અજ્ઞાનમય દશા દેખાય છે અને પરમાત્માનું

૫ જાયા ! તમે રમનાં'તા રંગ મ્હેલમાં.
શોભતાં'તા પંડિતોની સભા...જ.
ધડકતાં હૈયાં રે ! શત્રુઓના.
નામ તમારા દશ દિશ વિખ્યા...ત......જાયા તમે૦

૬ જાયા ! બબ્બે વરસથી તપ તો આદર્યાં.
તમે દીધાં છે રે ! વરસી દા...ન.
માત પિતા સ્વર્ગે સિધાવિયાં,
હવે લ્યો છો સંયમ ભા...ર......જાયા બબ્બે૦

૭ જાયા ! છૂપા ન્હાસે લાગી જીવડા,
પણ તમ અમ આ સહકા...ર;
શાબાશી તેમાં અમને ઘટે ? કે-
એ તે તમ દિલના છે શણગા...ર ?......જાયા છુપા૦

૮ જાયા ! મનોરથ છે જગ કલ્યાણનાં,
તો કરજો જગતનું કલ્યા...ણ.
જુગ જુગ જીવો રે ! રાજવી !
એ છે અમ દિલડાંની આ...શ......જાયા મનોરથ૦

"વાહ ! શ્રી વર્ધમાનકુમારનું મહત્વ ! કુટુંબીજનોના પ્રેમ, ને સમર્પણ ! આપણાં યે હૈયાં દ્રવી (પીગળી) જાય છે ! ! "

"શ્રી વર્ધમાનકુમારની મહત્તા એકજ વાકયમાં કહું ?"

"અરે ! તમે શું કહેશો ? હું યે સમજું છું કે—આ જમાનામાં માનવીની સંસારી સંપૂર્ણતામાં એનો જોટો

કરવાના છે, પોતાનો આત્મભાવ પ્રગટ કરવાનો છે, તે ભાવ દ્વારા આશ્રયદાતાનો પરિચય આપવાનો છે, એ ધારણા પહેલાં પાકી કરી લેવી જોઈએ.

મૃગજળ ધીરેધીરે સુકાતું નથી. તે મિથ્યા છે એવા જ્ઞાનથી જ તે અદૃશ્ય થાય છે. તેમ બધું પરમાત્મમય છે, એવા જ્ઞાનથી જ જીવ-જગત અદૃશ્ય થાય છે અને માત્ર પરમાત્મા જ રહે છે.

શરીર છે ત્યાં સુધી કાંઈક કામ તો કરવું પડે છે. પરમાત્મા સિવાય બીજા નથી છતાં બીજા છે એમ માનવામાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. द्वितीयाद्वै भयं भवति । તેથી સંશય અને વિપરીત ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અને કામ પૂરું થયા પછી પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તો પરમાત્મામાં વિશ્વાસ ક્યાં છે? પોતાને કોઈથી હલકો માનવાથી ભાવ પ્રગટ થશે નહિ, અથવા કોઈની પ્રશંસાથી ખુશી થવાથી કે તેની થોડી વારની સ્તુતિનો આનંદ સંપાદન કરવાથી પોતાનો ખરો ભાવ પ્રગટ થઈ શકશે નહિ. કોઈની સ્તુતિ કે નિન્દામાં પોતાનો સમય ગાળવાથી પણ ખરો ભાવ પ્રગટ થશે નહિ. જો ભાવ પ્રગટ કરવો છે તો હમણાંના વ્યવહારમાં, ચાલુ વ્યવહારમાં શા માટે ન થઈ શકે?

કેટલાક વકીલો એવા પ્રશ્ન કરે છે કે અમારે ખોટું બોલ્યા વગર ચાલતું નથી. મહાત્મા ગાંધીજી બૅરિસ્ટર થઈને આવ્યા પછી જે કેસમાં ખોટું બોલવું પડે, તે કેસ હાથમાં લેતા નહિ; તેથી જો કે તે સાધારણ વકીલ તરીકે કામ કરી

નથી. રૂપ, ગુણ, જ્ઞાન, ઉચ્ચ જીવન, અપૂર્વ વ્યક્તિત્વ વિગેરે કોઈ પણ બાબતનો વિચાર કરી લ્યો. ખરેખર, ભારતભૂમિ અમૂલ્યરત્ના છે.

"બસ, બસ, હું પણ એજ કહેવાનો હતો. છતાં આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે–આટલી પૂર્ણતા છતાં શ્રી વર્ધમાનકુમારે જગતમાં તેનો ઉપયોગ કેમ નહીં કર્યો હોય ? રાજમહેલોમાં ને સાદા પ્રસંગોમાં જ માત્ર આમ ને આમ જીવન કેમ ગુજાર્યું હશે ? "

"ભાઇ! તમારી સમજ ભૂલભરેલી છે. મોટાનાં મનોરાજ્ય ને મહાત્વાકાંક્ષા પણ મોટાં હોય; તેઓની ગંભીરતા આપણાથી કેમ મપાય ?

દરેક દુન્યવી માણસ પોતાની શક્તિ વેડફાવે છે, તેવા સાંસારિક પ્રસંગોમાં ન વેડફાવતાં, તેઓશ્રીએ તેનો સંગ્રહ જ કરી રાખ્યો છે. જગતના ચાલુ પ્રવાહમાં ભળીને વહી જનારા ઘણા હોય છે. ખરેખર તેમાંથી આવા વિરલ પુરુષોએ તો બચીજ જવું જોઇએ, અને સંચય કરી પોતાની શક્તિ જગતને કોઈ અપૂર્વ માર્ગે દોરવામાં જ વાપરવી જોઇએ."

"એ વાત ખરી પરન્તુ તેમનું એ દશ્ય તો એમનું કંઈ જ કર્યું નહીં."

"અત્યારે જ હવે તેઓશ્રીના ખરેખરા કાર્યની શરૂ-

કરવાના છે, પોતાનો આત્મભાવ પ્રગટ કરવાનો છે, તે ભાવ દ્વારા આશ્રયદાતાનો પરિચય આપવાનો છે, એ ધારણા પહેલાં પાકી કરી લેવી જોઈએ.

મૃગજળ ધીરેધીરે સુકાતું નથી. તે મિથ્યા છે એવા જ્ઞાનથી જ તે અદૃશ્ય થાય છે. તેમ બધું પરમાત્મમય છે, એવા જ્ઞાનથી જ જીવ–જગત અદૃશ્ય થાય છે અને માત્ર પરમાત્મા જ રહે છે.

શરીર છે ત્યાં સુધી કાંઈક કામ તો કરવું પડે છે. પરમાત્મા સિવાય બીજા નથી છતાં બીજા છે એમ માનવામાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. द्वितीयाद्वै भयं भवति। તેથી સંશય અને વિપરીત ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે અને કામ પૂરું થયા પછી પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તો પરમાત્મામાં વિશ્વાસ ક્યાં છે? પોતાને કોઈથી હલકો માનવાથી ભાવ પ્રગ[ટ] થશે નહિ, અથવા કોઈની પ્રશંસાથી ખુશી થવાથી કે તેન[ી] થોડી વારની સ્તુતિનો આનંદ સંપાદન કરવાથી પોતાને ખરો ભાવ પ્રગટ થઈ શકશે નહિ. કોઈની સ્તુતિ કે નિન્દામ[ાં] પોતાનો સમય ગાળવાથી પણ ખરો ભાવ પ્રગટ થશે નહિ એ ભાવ પ્રગટ કરવો છે તો હમણાંના વ્યવહારમાં, આ વ્યવહારમાં શા માટે ન થઈ શકે?

કેટલાક વડીલો એવા પ્રશ્ન કરે છે કે અમારે બો[લ્યા] બોલ્યા વગર ચાલતું નથી. મહાત્મા ગાંધીજી બૅરિસ્ટર થઈ આવ્યા પછી જે કેસમાં ખોટું બોલવું પડે, તે કેસ હાથ[માં]

આત થાય છે. એટલે ચોખુંટ ધરતીમાં દિગંત વ્યાપી પોતાની વિજય પતાકાઓ કેવી રીતે રોપે છે, તે હવે જ જોવાનું છે. બીજી પણ કઇ કઈ શક્તિઓ ધરાવે છે, તેનો પરિચય પણ દુનિયાને હજુ હવે જ મળશે ! ! ”

* * *

“અહાહા ! ભારે મોટો વરઘોડો ! મધ્યાહ્ન તો કયારના યે વીતી ગયા. શીયાળો છે. (માગસર વદી ૧૦ [કારતક વદી ૧૦ હાલની]) એટલે તાપ બહુ ન લાગ્યો, ને સાંજ પણ હમણાં જ પડશે.

હવે આપણે બધા જ્ઞાતખંડ નામના વનખંડ પાસે તો આવી પહોંચ્યા છીએ. જુઓને–ઓ પેલું દેખાય.

વરઘોડાની આગળની કક્ષાઓ હવે વેરાતી જાય છે, ને વનમાં ચારે તરફ યોગ્ય યોગ્ય સ્થળે વાહનો વિગેરેની ઠઠ જામતી જાય છે. ચાલો, આપણે જરા આગળ પહોંચી જઇએ, ઠેઠ થી વર્ધમાનકુમારની પાસે જ. હં, વધો આગળ. ”

* * *

“ હાશ. ભાઇ, જરા વિસામો લેવા દો, બહુ ભીડ; મુશ્કેલીએ આવી પહોંચ્યા ! ઉભા રહો, હવે શું થાય છે, તે જોઇએ. ”

અને તેમાં ગૂંચવાયેલું રહે છે, ત્યાં સુધી તેને આત્માની અનંત શક્તિનો પરિચય મળી શકતો નથી. કોઈવાર સત્સંગમાં સાંભળેલા સારા વિચારો પણ જો મનમાં ટકે નહિ તો વિચાર પ્રમાણે આચાર પાળવાની શક્તિ આવતી નથી. તેથી પહેલાં આપણે આપણું સાચું સ્વરૂપ બરાબર સમજી ઠીક કરી લેવું જોઈએ. તે સ્વરૂપ નિજ સ્વભાવે બ્રહ્મરૂપ છે અને સર્વત્ર છે.

જો સર્વત્ર પરમાત્મા છે તો બીજા કોણ અને ક્યાંથી આવશે? એટલું જ્ઞાન પાકું થાય તો ઘણો પુરુષાર્થ થઈ શકે છે. આપણું કામ જે જગ્યાએ થાય તેની સાથે તેનો સંબંધ છે તો શંકા શાની? ચિંતા શાની? માટે આનંદમાં રહેવું, એને જ સાચું વ્રત કહે છે.

તેને આધારે રહેવામાં શી આપત્તિ છે? રહે છે તે માત્ર, એ પ્રમાણિત કરવું એ આપણો ધર્મ છે. બીજા કોઈ વિચારથી ભય કે ઇચ્છા ચિત્તમાં પેસી ન શકે એ જ સંતજીવનનું આશ્ચર્ય છે.

ભગવાન સર્વત્ર છે, એ વિશ્વાસમાં જ બીજી સત્તાનો અત્યંત અભાવ તરત થઈ જાય છે.

મોઢેથી બોલવું કે હું ભગવાનમાં માનું છું છતાં પોતાના જ્ઞાનમાં બીજી સત્તાનો અથવા બીજાના અસ્તિત્વનો વિચાર રહી જાય, તો સર્વત્ર એક ભગવાન હોવા છતાં તેનાથી ભિન્ન બીજું કાંઈ માનવાથી સાચા ભગવાન માન્યતામાં નાચી, તો મનથી ગમે તે ભગવાનનું સ્વરૂપ માનવાથી

કરેમિભંતે !–ગૂત્ર

"અહાહા ! શી મેદની !! સહસ્ર કિરણો વચ્ચે–વાદળાંએ અનાવૃત–સૂર્યમંડળ જેવા, વસ્ત્રાલંકાર રહિત શ્રી વર્ધમાનકુમાર આ મેદનીમાં કેવા શોભે છે ! ! !

જુઓ, જુઓ, પંચમુષ્ટિ લોચ પણ સ્વહસ્તે જ કરી નાંખ્યો ! અહાહા ! ! અરે એ તે હસે છે કે શોકમાં છે ? ઉત્સાહમાં છે કે ચિંતામાં ? કાંઈ જણાય છે ? કેવી અપૂર્વ ગંભીરતા ? ! એણે શું ધાર્યું હશે ? આ મહા પુરૂષ જગતમાં કેવો ભાગ ભજવશે ? ખરેખર કંઇ કલ્પી શકાતું જ નથી. "

" અરે ! પણ તમે શા વિચારમાં પડ્યા છો ? "

" કેમ શું છે ? હું તો આ મહાપુરૂષની અગાધતાનું માપ કાઢવા મથું છું. "

"અરે શું. ' શું છે ? ' તેઓ કાંઇ બોલવાની તૈયારી કરતા હોય એવું જણાય છે. સાંભળો, બરાબર ધ્યાનથી સાંભળો. જુઓ, આખી મેદની તો શાંત થઇ ગઇ. એ મહા ગંભીર પુરૂષનો એકેએક શબ્દ નિઃશબ્દ થવા માટે અર્થસૂચક હોવા જોઇએ. માટે બરાબર સાંભળો !!"

" હા, બરાબર. આપ ઉઠવી આચાર્ય [illegible] ઉંચે હાથ જોડી સાંભળો, સાંભળો, તેઓશ્રી કાંઈ બોલે છે."

પૃથક-જુદા—અળગા રહેવું કોઈથી બનતું નથી, એ જ્ઞાન બરાબર દઢ કર્યો પછી આચરણથી તે ભાવ પ્રમાણિત કરવો પડશે. જે પ્રાપ્ત નથી, તેની સેવા શી રીતે થઈ શકે?

રહેવું છે, જીવવું છે, તો જે નિત્ય જીવન છે તેનો સંબંધ લેવો પડશે: જેનું રહેવું સર્વત્ર સર્વદા છે, તેની સત્તા સર્વત્ર હોવાથી સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી. ક્રિયાશીલ અવસ્થામાં એ ભાવ ચાલુ રાખવો એ જ પુરુષાર્થ છે. તેને પરસ્પરના વ્યવહારમાં પ્રગટ રાખવા એ નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિનો વ્યવહાર છે. જે કર્મથી બીજું કોઇ મળે નહિ, (કારણ કે બીજું કોઈ છે નહિ) તે કર્મ જ કર્મ છે અને એવાં કર્મ કરવાં એ જ આશ્રિતનું અને ભક્તનું જીવન છે.

જે ભગવાન નિત્ય પ્રાપ્ત છે, તેને કેવી રીતે ભૂલી શકાય? તેનો સંબંધ કાયમ રાખી શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આપણે જ્ઞાનવાન મનુષ્ય છીએ, તેથી આપણું કર્તવ્ય એ જ હોવું જોઈએ કે સર્વત્ર કેવળ એક પરમતત્ત્વ જ આપણને મળી શકે. એવો બોધ રહે અને વ્યવહારમાં એ બોધથી તેનો નિત્ય સંબંધ રાખી આપણી જગ્યાએ પરમાત્મા હોય તો કેવું જ્ઞાન રાખે અને કેવો વ્યવહાર કરે એ જાણી એવી ભાવનાથી રહેવાય, તો જ ભગવાનનું રહેવું અને તેની અંદર ભક્તનું રહેવું સિદ્ધ થઈ શકશે. તે વખતે તે કાર્યની અવસ્થામાં ભગવાનની સાથે ભક્તનું રહેવું જોવામાં આવશે. જ્યાં એવું જ્ઞાનરૂપ કર્મ જોવામાં આવતું નથી, ત્યાં તે ભગવાનનું અમરૂપે રહેવું તિરોહિત થઇ જાય છે—ઢંકાઈ જાય છે.

करेमि भंते ! सूत्र

अथवा

भगवान महावीरनी महाप्रतिज्ञा.

" नमो सिद्धाणं "

"(१) 'करेमि सामाइयं.' (३) 'जावज्जीवाए पज्जुवासामि'
(२) 'सावज्जजोगं पच्चक्खामि-

-तिविहं तिविहेणं—

३ २ ३
-[मणेणं, वायाए, कायेणं;

१
न करेमि,

२
न कारवेमि,

३
करंतं पि अन्नं न समणुजाणेमि.];

(४)—तस्स—

-पडिक्कमामि,

-निंदामि,

-गरिहामि. '

(५) ' अप्पाणं वोसिरामि. ' "

કોઈ પૂછે કે, મરણ પછી કેવું જીવન રહે છે? પણ આ પ્રશ્ન અપૂર્ણ દૃષ્ટિથી પુછાય છે. માણસનો કાળ તે ખરો કાળ નથી. માણસ જેને જન્મ અને મરણ કહે છે, તે ખરાં જન્મ અને મરણ નથી. અપૂર્ણ દૃષ્ટિથી એવાં ઘણાં ખોટાં દૃશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કાળ અનંત છે, તેમાં આપણે માનીએ છીએ તેવી યોજના નથી. હોય તો યોજના પૂરી થાય એટલે કાળનો અંત આવે. કાળનો અંત નથી, જીવનનો અંત નથી; તેથી જીવનની શરૂઆત અને પ્રલય રોજ થયા કરે છે. રોજ અનંત પૃથ્વીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલય પામે છે. આદિ અને અંતનો વિચાર આપણા ક્ષણિક ભાવના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે સંસ્કાર સાચા નથી. કાળ અને દેશ સાપેક્ષ છે. તેનો આધાર દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ અને સ્થિતિ ઉપર છે. આ બાબત હમણાં સાયન્સની રીતિએ જર્મન પ્રૉફેસર આઇન્સ્ટીને પણ આશ્ચર્યકારક રીતે ગણિતથી સાબિત કરી આપી છે. કાળ માત્ર દેખાવ છે, પર્યાય છે, વર્તમાન દૃષ્ટિએ અનુભવમાં આવે છે; પણ વર્તમાન દૃષ્ટિ જ સાચી ન હોવાથી નવી દૃષ્ટિમાં નવી લાગણી હોવાથી કાળનું સ્વરૂપ પણ ફરી જાય છે. સુખમાં વખત જલદી જાય છે અને દુઃખમાં તેટલો જ વખત જતાં બહુ વાર લાગે છે. આત્મવિકાસમાં સુખ વિશેષ હોવાથી લાખો વર્ષ જતાં રહે, તોપણ ખબર પડે નહિ. કાળનો આધાર આપણી લાગણી ઉપર છે અને આપણી લાગણી નિયત નથી—એટલે કે નિત્ય એવી ને એવી રહેતી નથી.

આત્મા ક્ષણપરિણામી નથી. જેમ મનનો અનુભવ

" પણ સાંભળો—"

*　　*　　*　　*　　*

" મહારાજા નંદિવર્ધન દેવ! કાકાશ્રી સુદર્શન પ્રભૃતિ વડિલ રાજકુટુંબી વર્ગ ! પૂજ્ય કુલવૃદ્ધ માતાઓ ! દેવી યશોમતી ! રાજદુહિતા પ્રિયદર્શના ! મંત્રીશ્વરજી ! ક્ષત્રિય-કુંડવાસી માન્ય નગરજનો ! અને નગર-નારીઓ !

અમારો જીવન પ્રવાહ આજથી હવે આ મહા પ્રતિજ્ઞાને લીધે જુદીજ દિશામાં વળી ચુક્યો છે, છતાં સ્થાનાન્તર માટે પ્રયાણ કરતાં પહેલાં, કલ્પને અનુસરી આપ સર્વ સજ્જનોની, અમારા આ કાર્યમાં તન્મય થવાને, અનુમતિ ઇચ્છીએ છીએ. "

પ્રેમાશ્રુ ખાળી આખી મેદનીએ—

" જય જય નંદા ! જય જય ભદ્દા !
જય જય નંદા ! જય જય ભદ્દા !
જય જય નંદા ! જય જય ભદ્દા !

ચિરં નંદ ! ચિરં જય ! " એવા ગગનભેદી પોકાર કીધા

કુલવૃદ્ધાએ આશીર્વાદ આપવા આગળ આવી—

" પુત્ર ! તને નિરંતર જય પામો !
પુત્ર ! તને સર્વદા વિજય પામો !
પુત્ર ! તને સર્વદા કલ્યાણ પામો !

૧ માંથી ૄ બાદ કરી જોવાથી ૄ દેખાય છે. તે બાદ કરવાની દૃષ્ટિ છોડી દઈએ, તો કાંઈ પણ ક્રિયા કર્યા વગર પૂર્ણતા મળે છે. ક્રિયાવાળો ભવિષ્યનો વિચાર કરે છે, જ્ઞાનવાળો આત્માનો એટલે પૂર્ણતાનો વિચાર કરે છે. ભવિષ્યનો વિચાર કરવો તે વર્તમાન કાળની અપૂર્ણતા સૂચવે છે અને વર્તમાન કાળની અપૂર્ણતા અલ્પ દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. સત્ય દૃષ્ટિએ પૂર્ણતા વર્તમાન કાળમાં રહેલી છે. તેનો કાળથી પરિચ્છેદ નથી. આપણા જ્ઞાનમાં થોડો થોડો વિકાસ થતો હોવાથી આપણે એવી માન્યતા ઉપર આવી શકીએ છીએ કે, હવે પછી આત્મા પ્રાપ્ત થશે અને તેનું જ્ઞાન થશે; પણ આત્મા જાણ્યા પહેલાં પ્રાપ્ત હોય છે. તે ખોવાઈ જતો નથી, તેને છોડી શકાતો નથી, તે મેળવી શકાતો નથી; તેથી સત્ય સમજણ માટે પૂર્ણ દૃષ્ટિની જરૂર છે. સમસ્ત જીવન એકસાથે જોવાની ટેવ જોઈએ. તે ટેવથી નવો પુરુષાર્થ ઉત્પન્ન થશે. ભવિષ્યમાં જગત તો એવું ને એવું જ રહેશે, પણ સમસ્ત જગત એક સાથે જોઈ શકાય, એવી નવી દૃષ્ટિ જ્ઞાનથી મળશે. તે જ્ઞાન ભૂતકાળમાં પણ અધિકારી માણસોને મળ્યું હતું, અને હમણાં પણ મળે છે. માત્ર નવા સંજોગોમાં નવા રસ્તા દેખાશે.

કેટલાક રાજદ્વારી નેતાઓ કહે છે કે, બીજા દેશો આગળ વધી જાય છે અને આપણે પાછળ રહીએ છીએ; પણ બીજા દેશો કઈ બાબતમાં આગળ વધે છે અને આપણે કઈ બાબતમાં પાછળ છીએ તે સમજવું જોઈએ. વિષયસુખની દૃષ્ટિએ જોઈએ, તો બીજા દેશો આગળ વધેલા લાગશે,

પુત્ર ! તમે સર્વદા કલ્યાણ કરો !

પુત્ર! તમારા માર્ગો સદા શિવ હો! મંગળમય હો! કલ્યાણમય હો ! આનંદમય હો ! ”

આખી મેદનીએ ભક્તિમય અંતઃકરણમાંથી આશીર્વાદનો અસ્ખલિત પ્રવાહ છોડ્યો.

“ આયુષ્માન્ ! વર્ધમા—પૂજ્ય સ્વામિન્ !............ ચિરં નં........” એ શબ્દો ઉચ્ચર્યા ન ઉચ્ચર્યા ત્યાં તો મહારાજાશ્રી નંદિવર્ધન દેવ મૂર્છા પામ્યા, અને હાથ છુટા મૂકી દૃષ્ટિ નાસિકા પર સ્થાપી શ્રી વર્ધમાન સ્વામિએ પ્રયાણની શરૂઆત કરી.

“ અરે ! ઓ ! બંધુ ! વર્ધમાન ! તારા સુધાસ્રાવી અંગસ્પર્શ અને વચનામૃત હવે શું દુર્લભ થયા? બંધુ! શો આ ક્ષતે ક્ષાર નિક્ષેપ ? ઓ સ્વામિન્ ! કરુણાસાગર ! મારો પણ ત્યાગ?...........” ઇત્યાદિ વાક્ય પરંપરાથી, દૂર દૂર વહી જતા પ્રવાહી બધુની પાછળ પહોંચી શકે ત્યાંસુધી દૃષ્ટિ લંબાવી લંબાવી, મહારાજ નંદિવર્ધન દેવ અશ્રુ દ્વારા જાણે કરુણરસ વર્ષાવી આખી મેદનીને નવરાવી રહ્યા.

* * * * *

“ અહા ! કેવી નિર્દયતા ! ”

“ અરે ! અમાપ દયાના સાગર પર નિર્દયતાનો

ું વિશાળ છે. સમસ્ત જગતના ચાર ભાગ કરીએ તો
ાંથી એક ભાગને માણસ પોતાની દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે
મ કહી શકાય અને તેટલું પણ તે એકસાથે જોઇ શકતો
ી, તેથી પૂર્ણજ્ઞાન માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે.

પુરુષાર્થ એટલે પુરુષને અર્થે જીવવું. પુરુષ એટલે
ય–અદૃસ્ય એવા ચરાચર પુરમાં (શરીરમાં) નિત્ય શયન કરીને
ે છે તે. તેના અનુભવ માટે માણસનો અપૂર્ણ સ્વભાવ છોડવો,
ો યજ્ઞ કરવો, તે યજ્ઞમાં પશુના જેવી વૃત્તિઓ હોમવી
ટલે દૈવી સ્વભાવ પ્રાપ્ત થશે. તે સ્વભાવ પણ છોડવો
ટલે મૂળ પુરુષનો એટલે પુરુષોત્તમનો સ્વભાવ મળશે.
વોએ વિરાટ્ પુરુષને એટલે દૃસ્યજગતને પશુ માની તેને
ાત્મયજ્ઞમાં હોમ્યું હતું અને તે યજ્ઞના ફળરૂપે તેમણે જે
કલ્પના કરી, તે પ્રમાણે નવા જીવનવાળું જગત બન્યું હતું
ેમ પુરુષસૂક્ત ઉપરથી જણાય છે. ઉપર કહ્યું તેમ આત્મા
ાબ્દથી જવાબ આપતો નથી, પણ જે વસ્તુની અથવા જ્ઞાનની
ૂરૂર હોય તે આપીને જવાબ આપે છે. આ સ્વભાવ સમજી
ાકાય તો મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ થઈ શકે, જાણવાનું જાણી
ાકાય, મેળવવાનું મેળવી શકાય. આત્મભાવથી જીવ, જગત
અને ઈશ્વર એકરૂપ લાગશે. જેને તે અનુભવ ન હોય, તેને
જ્યાં એક વસ્તુ છે, ત્યાં બે દેખાય છે અને ખોટા દેખાવમાંથી
અનેક કડંગા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે.

આત્મદૃષ્ટિએ એમ લાગે છે કે, દૃસ્ય જગતમાં કાંઈ
સુધારો કરવાનો નથી. ઉપર કહ્યું તેમ દૃસ્ય જગત એ પૂર્ણ
જગત નથી, અને સામાન્ય માણસ જેને સુધારો કહે છે તે

આરોપ ન હોય. પણ જુઓ, એ જાય, દર્શન કરી લો
હમણાં જ થોડા વખતમાં અદૃશ્ય થશે. "

" હેં ! ક્યાં જશે ? "

" લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવા. "

"શું તેને માટે આમ આ રાજકુમારને રખડવું પડશે ?

" એ બધા વિચાર પછી. જુઓ, અદૃશ્ય થાય છે
દર્શન કરી લો. "

" णमो, समणस्स भगवओ सिरिमहावीरवद्धमाण-
जिणस्स णमो णमो "

" શું આપણે તેઓની પાછળ તેમના જેવા થઈ
જઈ શકીએ ? "

" અરે ! આપણું એવું ભાગ્ય ક્યાંથી ? "

• • • • •

પ્રભુ શ્રી મહાવીર સ્વામિની સ્તુતિ.

([illegible])

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ૧

મહાત્માના હાથમાં મૂકવી જોઈએ.

જેવી માન્યતા હશે, તેવું આચરણ થશે, એ નિયમ દરેક માન્યતામાં કોઈક સિદ્ધાંત રહેલો હોય છે અને ાંતમાં તત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે. તત્ત્વ કહ્યું એટલે પરમ ય શાશ્વત સત્યને લેવું પડશે. તેના આધારે આચરણ એ જ શિષ્ટાચાર છે.

આધાર સિવાય કોઈ કામ થતું નથી એ વાત સ્પષ્ટ ો આધાર પ્રગટ રહેવો જોઈએ. એ નિશ્ચય કરવો એ ાં જરૂરી કામ છે. એ નિશ્ચય થયા પછી નિજભાવને કરવામાં સહજ યત્ન થશે.

નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તવું એ આપણો ધર્મ છે. કોઈ પણ પાંતરમાં અથવા અવસ્થામાં કે ગુણમાં આપણે માત્ર મરૂપી પરમાત્માને પ્રાપ્ત રાખીને રહીએ તો વ્યવહારમાં બીજા કોણ આવી શકે ? તેનાથી વ્યવહાર કરવો, એ ણો ધર્મ છે. છતાં એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે ભગ- બધે છે, પણ બધું સુખ એ ભગવાનનું સુખ નથી. ાન સર્વ પ્રેમરૂપ છે, પણ સર્વ પ્રકારનો પ્રેમ એ ભગવાન- વરૂપ નથી. તેનો વધારે ખુલાસો પાંચમા પ્રકરણમાં લો છે.

પ્રતિજ્ઞા અને પ્રસ્થાન

જહિ ઈન્દ્ર ધરે બહુ નમ્ર પણે
શુભ દેવ દુકૂલ, ધરે જ ખભે.
સ્વકરે ઝટ લોચ કરે જ શિરે,
પણ કાંઇ નહીં હૃદયે અસરે. ૨

સહુ શાંત થયા, સુણુ જે વ્રત લે.
કર જોડી કરી સહુ સિદ્ધ નમે.

[પ્રતિજ્ઞા]

“ મુજ આત્મ વિકાસ કરીશ સદા,
હર એક પળે ધરિ તત્પરતા. ૩

મુજ સાધ્ય વિષે યદિ કાંઈ નડે,-
મન વાચ શરીર તણી જડિયે-
પ્રકૃતી; ઝટ દૂર કરીશ વળી-
જસ ! જીવ સટોસટ પણ કરી. ” ૪

શિખરિણી.

[પ્રયાણ]

મહાવીર સ્વામી ! પ્રભુ ! જગત ઉદ્ધારક ! વિભુ !
કરી શી તૈયારી તૃણસમ તજી નાથ ! સઘળું !
ઉભા છે આશાએ સજળ નયને પાન કરતાં,
દયાનીની દૃષ્ટિ અમ ઉપર ફેંકો તલસતાં. ૧

અહો ' આ ' એ આત્મા, પવન સમ નિર્બંધન થઈ,
તૃણે, રેણુ, સ્વર્ણે, સ્વ, પર પર વિષે સમ બની;
પહાડોની ખોહે, શિખરપર ને જંગલ મહીં,
ફરે છે એકાકી કનકગિરિ શી ધીરજ ધરી. ૨

પ્રાણ થાય છે. અશ્વમેધ એટલે પ્રાણમાં રહેલી વાસનાઓનો યજ્ઞ કરી, વાસનાની આહુતિ જ્ઞાનવેદીમાં આપવી પડે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ નામની ચાર જાતો પણ ગુણકર્મ પ્રમાણે રચવામાં આવી હતી; એટલું જ નહિ પણ પુરુષસૂક્ત વાંચતાં જણાશે કે, બ્રાહ્મણ એ ભગવાનનું મુખ છે, ક્ષત્રિય બાહુ છે, વૈશ્ય ઉદર છે અને શુદ્ર પગ છે. એટલે જેવી જેવી અંતરાત્માની વૃત્તિઓ, જેવા જેવા માણસના ગુણ, તે પ્રમાણે તે માણસ (માનસિક દૃષ્ટિએ) અંતરાત્માનું મુખ, હાથ, પેટ અથવા પગ છે, એમ આ દેશમાં મનાતું. પરમાત્માનું આવું સ્વરૂપ રૂપક વિના સમજવું મુશ્કેલ છે. જેનામાં જ્ઞાન હોય તે બ્રાહ્મણ, શક્તિ હોય તે ક્ષત્રિય, પોષણનાં સાધન ઉત્પન્ન કરનારા તે વૈશ્ય અને સેવા કરનાર તે શુદ્ર માનવામાં આવતા. પરમાત્મા જ જ્ઞાતારૂપ, રક્ષણ કરનાર, ઉત્પન્ન કરનાર અને નાશ કરનાર થાય છે. નાશ પામેલ બી પાછું ઝાડરૂપ થઈ બીરૂપ થાય છે. એક વખતે જે પરિણામ બી કહેવાય છે તે જ બી બીજે વખતે અંકુર કહેવાય છે, અને ત્રીજે વખતે તેજ બી ઝાડ કહેવાય છે. એક જ વસ્તુનાં નામ અને રૂપ માણસની દૃષ્ટિએ ફરતાં દેખાય છે. ભગવાનની આ જુદીજુદી શક્તિઓ જુદાજુદા પ્રકારે કામ કરતી અનુભવવામાં આવે તેટલા માટે ઘણા પ્રકારનાં રૂપક (એટલે 'સિમ્બોલ') થી આ બાબત સમજાવવામાં આવતી હતી. પણ વખત જતાં આ રૂપક રૂઢિબદ્ધ થઈ ગયાં. રૂઢિઓથી મૂળ વાત ભુલાઈ ગઈ અને સમાજની ઉન્નતિને બદલે અવનતિ થઈ. જે બંધારણ આત્માના અનુભવ સમજવા માટે ઠરવામાં આવ્યું હતું, તે મુખ્ય હેતુ ભુલાઈ જવામાં મદદ-

પાઠ રચના પ્રમાણે સૂત્રનો શબ્દાર્થ.

"સિદ્ધોને નમસ્કાર."

"૧. 'હું સામાયિક કરું છું" [આ સૂત્રથી પ્રતિક્ષણે મારા આત્મ વિકાસમાં પ્રગતિ કરું છું.]
[રચનાત્મક-વિધાનાત્મક પ્રતિજ્ઞા]

૨. [તથા] 'સર્વ સાવદ્ય યોગનો ત્યાગ કરું છું–
[નિષેધાત્મક-ત્યાગાત્મક પ્રતિજ્ઞા]
[સાવદ્યયોગનો ત્યાગ નીચે પ્રકારે—]
—ત્રણ રીતે, ત્રણ પ્રકારે—
[મન, વચન, કાયાથી:
[જાવજ્જીવાએ] ન કરું,
" ન કરાવું,
" કરનાર બીજાને સમ્મત પણ ન થાઉં.];
[પૂર્વ થયેલા સાવદ્યયોગથી ગુરુના પ્રસાદ—]

૪—તે [તસ્સ ભંતે]–
-પ્રતિક્રમણ કરું [અતિચારની શુદ્ધિ કરું] છું.
-તે નિન્દું [અતિચારની શુદ્ધિ કરું] છું.
-તેને ગર્હું [અતિચારની શુદ્ધિ કરું] છું.
[illegible]

૫. [illegible]

[આત્માને પ્રતિજ્ઞાઓ]
૩. 'જાવ જીવ સુધી [જીવન પર્યંત, તે મરણાંત કષ્ટે પણ] પાળું છું.'
[અર્થાત્ [illegible]

પ્રકારનો સમાજ ઉત્પન્ન થાય છે.

વ્યક્તિની આવી સ્વતંત્રતાનો જન્મ યુરોપમાં થયો છે. હિંદમાં હજી તેની થોડી અસર થઈ છે. આવા સ્વતંત્ર માણસમાં નવી શક્તિ, નવું તેજ હોય છે. હિંદમાં પણ રૂઢિનું બંધન વધી ન ગયું હોત, તો આવી સ્વતંત્રતા માણસને સારો રસ્તો બતાવી શકત. યુરોપમાં આ સ્વતંત્રતાએ માત્ર માણસના સામાન્ય જીવનના ઉપયોગ ઉપર ધ્યાન રાખ્યું છે. ત્યાં માણસના આત્માના વિકાસને જગ્યા નથી. યુરોપમાં પાદરીઓનું માન આથી ઓછું થયું છે. સ્વતંત્ર બુદ્ધિ ભગવાનના અસ્તિત્વમાં અને તેના શબ્દોમાં પણ શંકા કરવા લાગે છે. પોતાના મનને જે વાત સમજાય તે જ સાચું એમ લાગે છે અને તેને પરિણામે અનીતિ માટે જગ્યા મળે છે.

જ્યાં આત્મવિદ્યા ઘણા કાળથી ખીલેલી હતી, તેવા આ દેશમાં એવા સ્વતંત્ર માણસ જન્મ્યા હોત તો અહીં ઘણા ઋષિમુનિઓ અને મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થાત; પણ યુરોપમાં ભૌતિક વિદ્યાનું જોર હોવાથી આવા સ્વતંત્ર માણસો સ્થૂલ પદાર્થોમાં પોતાનું સુખ શોધવા લાગ્યા.

જો કોઈ આંધળો માણસ ઊંડા કૂવા તરફ જતો હોય અને આપણે તેને બચાવીએ નહિ, તો આપણે દોષને પાત્ર થઈએ. હાલના કાળમાં પશ્ચિમના લોકો આંધળા થઈને એવા કૂવા તરફ ચાલ્યા આવે છે, તેમને બચાવવાની જરૂર છે; પણ તેમને તરત ઉપદેશ લાગે તેવું નથી. તમોગુણી માણસને સુધારવા માટે ભગવાને ભયાનક સાધન રાખેલ છે. રજોગુણીને માટે રોચક સાધન છે અને સત્ત્વગુણીને માટે યથાર્થ

૪

ભાવાર્થ અથવા મનોદશા.

૧.

" સિદ્ધોને નમસ્કાર. "

" સિદ્ધ થવું-પૂર્ણ થવું: એજ મારૂં અંતિમ ધ્યેય છે-અંતિમ કર્તવ્ય છે. એજ મારો પરમ આદર્શ છે.

હજુ હું અસિદ્ધ છું-અપૂર્ણ છું, તેથી જ જેઓ સિદ્ધ છે-પૂર્ણ છે, તેઓનું સ્મરણ કરૂં છું-ધ્યાન કરૂં છું. તથા, સ્તુતિપૂર્ણ ભાષાથી કરયોજન અને મસ્તકનમન દ્વારા તેઓ તરફ મારા તરફની નમ્રતા દર્શાવું છું.

ધ્યાન રાખવું જોઇએ. હિંદના વાઈસરોય લૉર્ડ લિન્લિથગો ઢોરની ઓલાદ સુધારવા માટે ખેડૂતોને સારા બળદ ભેટ આપે છે, પણ માણસનું બી બગડી જાય છે, તેની સંભાળ લેવાતી નથી અને તેથી પશુ જેવી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે એવી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેને વશ રાખવા માટે ઘણા કાયદાની અને ઘણા અંકુશની જરૂર પડે છે અને છતાં તેને વશ રાખી શકાતી નથી. તેથી હિંદુધર્મમાં ગર્ભ રહે તે પહેલાંથી માબાપે કેવી રહેણીકરણી રાખવી તે પર ખાસ ધ્યાન રાખવાનું કહેલું છે.

હાલની સમાજની ખામીઓનું એક કારણ ગરીબાઈ છે, પણ વધારે કારણ ખોટી કેળવણી છે. પૈસાના સુખની અને સંસારના સુખની સમાજને જરૂર છે; પણ જો તેના ઉપર ધર્મનો અને નીતિનો અંકુશ ન રહે, તો તે સુખથી માણસ પશુ જેવો બની જાય છે. હાલ જેને સ્વતંત્રતા કહે છે તે એક પ્રકારની સ્વચ્છંદતા છે.

હાલની સંઘશક્તિ એવી છે કે તેમાં માણસ પોતા સિવાય બીજા બધાને સુધારવા માગે છે. ક્રિશ્ચિયન ધર્મવાળા પુનર્જન્મ માનતા નથી, તેથી હાલનો સ્વભાવ બગડે તો પણ જન્મ બગડશે એવું તેઓ માનતા નથી. વળી ત્યાં ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદવાળા મતનું બહુ જોર વધ્યું છે. તે મત પ્રમાણે જેનામા શક્તિ હોય તે જ સારો મનાય છે. પશુની જેમ બીજાને મારીને પોતાને રહેવાની જગ્યા કરવી, એ મત ત્યાં બહુ ફેલાયો છે. અજ્ઞાની માણસોને જેવું શિક્ષણ નાની ઉમરથી મળે છે, તેવું સાચું માની લે છે. તેથી સારા અને

જ્યાં દુનિયાદારીની પૂર્ણતા પૂરી થાય છે, ત્યાંથી જ આજે મારૂં કર્તવ્ય શરૂ થાય છે. કારણ કે–હું પૂર્ણ થવા ઇચ્છું છું–સિદ્ધ થવા ઇચ્છું છું. તેથી હું પૂર્ણ–સિદ્ધ થાઉં ત્યાંસુધી તેઓને મારા આદર્શ તરીકે ગણું છું. એટલે હવેથી તેઓના પ્રણિધાનમય બની રહું છું. "

૨.

૧. " હું સામાયિક કરૂં છું. "

" અનંત ભવોની પરંપરા પસાર કરી, અને મારી દૃષ્ટિ સમ્યક્ થયા પછી પણ કેટલાક ભવો મેં પસાર કર્યા, તેને પરિણામે આજ સુધીમાં મારામાં સ્વાભાવિક આત્મવિકાસ જેટલો થયો છે, તે તો કાયમ જ રહેશે–તેમાંથી ઓચ્છાશ નહિ જ થાય, એ તો ચોક્કસ. પણ તેમાં પ્રતિક્ષણે વધારો થતો રહે, ને આત્મવિકાસનું એકેએક પર્યાયનું પ્રતિક્ષણે મધ્યમપણું સતત જ બને. તેવી રીતે, અન્તિમ સાધ્ય જે સિદ્ધત્વ–પૂર્ણતા તે પૂર્ણ–સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી આત્મવિકાસના તમામ પર્યાયો ચોક્કસ જ વધવાની શરૂઆત કરવાને હું આજથી જ પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું.

કારણ કે–જૈનદર્શનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આત્માના અનેક ગુણો છે. અને તે તે ગુણોના (પર્યાયો) વધવાના [illegible] પણ અનેક છે. [illegible] ક્રમિક [illegible] અન્તિમ વિકાસ સુધીનાં વિકાસની

અને તેનાથી પોતાને નફો મળે તે માટે તે ચીજો દરિયામાં ફેંકી દે છે. અથવા એક ભાગના વેપારીઓ સંગ્રહ કરી ભાવ વધારી બીજા ભાગની પ્રજાને દુઃખી કરે છે. તે પશુના જેવો સ્વભાવ છે. મૂડીવાદે ઘણાને લોભી બનાવી દીધા છે. વકીલ લોભી હોય ત્યારે કેસ લાંબો ચાલે, દાક્તર લોભી હોય ત્યારે દરદી તરત સાજો ન થાય, ગુરુ લોભી થાય ત્યારે શિષ્યને સાચું જ્ઞાન ન મળે અને રાજા લોભી થાય ત્યારે પ્રજાના હિતનો વિચાર કરતો નથી. પૈસો એ પરમેશ્વર એમ જ્યાં માનવામાં આવે છે ત્યાં સમાજનું જીવન બહુ હલકું રહે છે; થોડા ધનવાન થાય છે અને ઘણાં ગરીબ થાય છે. પાંચ ફકીર એક મોટા ધાબળા નીચે સુખથી સૂઈ રહેશે, પણ બે સ્વાર્થી રાજાઓને આખી પૃથ્વી પૂરી થતી નથી.

જેમ પશ્ચિમના લોકોએ વેપારને કારણે લોભ વધારી પ્રજાનું જીવન બગાડી નાખ્યું છે, તેમ આપણા દેશમાં ધર્મનું તત્ત્વ બરાબર ન સમજવાથી અનેક જાતની ખોટી રૂઢિઓ અને ધ્યેય વગરના સાંપ્રદાયિક ઝગડા ઉત્પન્ન થયેલા છે. અંત્યજોને ન અડવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે જેઓને ઉત્તમ જીવન ગાળવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે કામી અને ક્રોધીનો સંગ ન કરવો. તેને બદલે એક આખી મોટી નાત તરફ બેદરકારી રાખવાથી તે અંત્યજોમાંથી ઘણા ક્રિશ્ચિયન અને મુસલમાન થઈ ગયા છે અને તેથી તેમની વસ્તી આ દેશમાં વધી ગઈ છે.

સમાજજીવનની બરાબર વ્યવસ્થા કરવા માટે અન્નની વહેંચણી બરાબર કરવી જોઈએ કે જેથી મોંઘવારી થાય નહિ

સીડીના અનેક પગથિયાં છે. અને તે દરેક પગથિયા પર ચડવાને સાધનો પણ ચડતા ઉતરતા ક્રમના અનેક છે.' તેમાંનું આ સામાયિક અંતિમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે. સર્વ સાધનોનું શિરોમણિ સાધન છે. અને દુનિયાદારીના કર્તવ્યો અહીં પુરા થઈ, આત્મવિકાસનું કર્તવ્ય અહીંથી શરૂ થાય છે. માટે હું તે સામાયિક એટલે આત્મવિકાસના પગથિયા ચડવાની શરૂઆત કરવાને પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું.

બીજા સામાન્ય કર્તવ્યો—નીતિ રીતિની ઉત્તમતાનો આધાર પણ આ સાધન ઉપર જ છે. કારણ કે—જેટલી આત્મશક્તિ—જેટલો આત્મવિકાસ તેના પ્રમાણમાં જ બીજા સાધનો ફળ આપી શકે છે.

તેથી અન્ય સર્વ કર્તવ્યો, ભાવનાઓ, વિચારણાઓ, અને સાધનોને બાજુ પર રાખીને સામાયિક કરવું [પ્રતિક્ષણના આત્મશુદ્ધિના વધારામાં તત્પરતાપૂર્વક લાગી જવું] એજ વધારે ઉચિત છે, એજ પ્રસંગ પ્રાપ્ત છે. અને આત્મવિકાસમાં ઉપયોગની બીજી યોગ્ય સામગ્રીને પણ સામાયિક જ ખેંચી લાવશે.

આ ક્ષણથી માંડીને હવે પછીના મારા જીવનનું આ જ મુખ્યમાં મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને રહેશે.

માટે જ જગતમાંની અન્ય સર્વ પ્રતિજ્ઞાઓ કરતાં આ પ્રતિજ્ઞા મહાકર્તવ્ય છે, મહાશ્રેષ્ઠ છે, સર્વોત્કૃષ્ટ છે,

જવાબદારીની ખબર પડતી નથી અને સંયમ રહેતો નથી. એવી પ્રજાને સ્વરાજ મળવાથી પણ લાભ નથી. ઇંગ્લૅંડમાં સ્વરાજ છે, પણ સાથે અજ્ઞાન અને સ્વાર્થ ઘણો હોવાથી તે પ્રજા શાન્તિથી સ્વરાજનું ફળ ભોગવી શકતી નથી અને ભોગવી શકશે નહિ. બીજા ઘણા દેશો કે જ્યાં સ્વરાજ છે, ત્યાંની પ્રજા પણ શાન્તિથી સ્વરાજ ભોગવી શકતી નથી. ત્યાં દરેકને રાજા થવાનું ગમે છે અને તેના પરિણામમાં લડાઈઓ લેવી પડે છે. જો બહુમતીથી રાજ્ય ચલાવવું હોય, તો પ્રજાના પ્રતિનિધિ સારા મળવા માટે પ્રજામાંથી અજ્ઞાન અને સ્વાર્થ દૂર કરવાં જોઈએ. સ્વાર્થી અને અહંકારી પ્રતિનિધિઓથી સારી રાજ્યવ્યવસ્થા કે સમાજવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. માણસના જીવનના હેતુ આવા પ્રતિનિધિઓએ બરાબર સમજવા જોઇએ.

કંઈ પણ આદર્શ વગર સ્વતંત્રતા આવે તો તે માણસનું જીવન બગાડી નાખે છે. તેથી સમાજની ઉન્નતિ માટે ઊંચો આદર્શ રાખવાની ખાસ જરૂર છે. વર્તમાન કાળમાં સાયન્સની શોધથી મળતા ફાયદાથી માણસનું બહારનું જીવન સુધારવામાં આદર્શ સિદ્ધ થાય છે, એમ યુરોપમાં મનાયું; અને તેને માટે સમાજનું ભલું થાય તો જ વ્યક્તિનું ભલું થશે, એમ માની વ્યક્તિની કેટલીક સ્વતંત્રતા ત્યાં ઓછી કરવામાં આવી છે.

આવી સાયન્સની સમાજથી પશ્ચિમના લોકોનું જીવન બંધાયું છે અને તેમાં નવા પ્રકારની એટિકેટ એટલે રૂઢિઓ જન્મ પામી. થોડાં વર્ષ થયાં પશ્ચિમમાં પણ નવા માનસ-

સર્વોત્તમ વિકાસમાર્ગ છે. એમ સમજીને હું તેનો સ્વીકાર કરું છું. ”

[આ રચનાત્મક–વિધાનાત્મક–પ્રતિજ્ઞા]

૨. “સાવદ્ય યોગને પ્રત્યાખ્યું છું–દૂર ધકેલું છું–તજું છું.”

“ હું એ સામાયિક જેવા પરમ કર્તવ્યમાં આજથી રોકાયેલો હોવાથી બીજી કોઈ પણ બાબત તરફ ધ્યાન આપવા ઇચ્છતો જ નથી.

ચળવિચળ અને અનેક પ્રકારની ઘટનાઓથી ભરપૂર આ જગતના કોઈ પણ બનાવની અસર મારા પર થવા જ નહીં દઉં, કોઈ પણ બાબતની અસરમાં દોરવાઈ નહીં જાઉં.

આના સામાયિક રૂપ કર્તવ્યમાં વિઘાતક એવી [સા વદ્ય યોગની] કોઈ પણ નાનામાં નાની પ્રવૃત્તિને હું દૂર જ રાખવા માગું છું. હું તેનાથી દૂર રહેવા માગું છું. (પ્રત્યાખ્યાન)

આત્મવિકાસના માર્ગમાં પ્રવેશ કરતાં અને જે જે વિઘાતક પ્રવૃત્તિઓ રોકનારી હોય, તેનું ત્યજવું મૂળ તો [illegible] અને [illegible] પ્રવૃત્તિ-ક્રિયા જ છે તેનું જ નામ સામાયિક છે કે જે આત્મવિકાસ—આત્મવિકાસનાં [illegible] છે

[illegible]

વ્યવસ્થા માણસના આત્માના વિકાસને મદદ કરે એવી હોવી જોઇએ. માણસની અંદર જે જે શક્તિ, જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે રહેલાં છે, તેનો પૂરો વિકાસ થવો જોઇએ. આ કામ માત્ર બુદ્ધિથી થઈ શકે તેમ નથી. આત્માના ક્ષેત્રમાં એટલાં ગૂઢ અને આશ્ચર્યકારક તત્ત્વો રહેલાં છે કે તેને બુદ્ધિ પહોંચી શકતી નથી; તેથી બુદ્ધિને મૂકી, બુદ્ધિ ઉપર રહેલા આત્માને શરણ રહી, તેની અસર લેવામાં જીવનનો વિકાસ વધારે સારો થાય છે. તે અસર વધારે ને વધારે આવતી જાય તો જીવન નવા પ્રકારનું અને વધારે સુંદર થતું જાય; અને તે માણસ સમાજનાં બીજાં માણસોને દૃષ્ટાંતરૂપ થાય.

સગપણ વખતે યુવક પોતે પોતાની ભાવી સ્ત્રી સ્વતંત્ર રીતે પસંદ કરે, તેના કરતાં તેવી બાબતમાં માબાપની સંમતિ મુખ્ય રહે તો વધારે લાભ છે; કારણ કે માબાપની બુદ્ધિ છોકરાં કરતાં વધારે સારી હોય છે. પણ કેવળ માબાપ ઉપર એ વાત છોડવી અને છોકરાંની સંમતિ બિલકુલ ન લેવાય તે પણ સારું નથી. હાલની કેળવણીથી તૈયાર થયેલ બુદ્ધિવાન યુવકો પોતાની જિંદગીમાં ભાગીદાર થનાર સ્ત્રીની પસંદગી તદ્દન માબાપ ઉપર છોડી શકશે નહિ. તેથી માબાપની તેમજ યુવકની પસંદગી સાથે થવી જોઈએ. તેવી જ રીતે કન્યાનાં માબાપે પણ કન્યાનો મત જાણી લેવો જોઇએ. હજુ સ્વયંવર કરવા જેવો વખત આવેલો નથી. તે માટે કેળવણી જુદા પ્રકારની હોવી જોઈએ. રૂપની પસંદગી કરવી સહેલી છે, પણ ગુણની પસંદગી કરવી સહેલી નથી. ગુણવાનના ગુણની પરીક્ષા કરનારમાં ગુણ હોવા જોઈએ. હવાણ

મારા સાધ્યની આડે ન આવે, સાધ્યના માર્ગમાંથી મને ચ્યુત ન કરે, આડે રસ્તે દોરી ન જાય, તેની પુરેપુરી સાવચેતી રાખીશ. હું જાતે તેની પ્રવૃત્તિમાં બિલકુલ ભાગ નહીં લઉં.

અને તે એટલે સુધી કે–બીજા કોઇને પણ મન, વચન, અને કાયાની પ્રવૃત્તિમાં સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રેરીશ તો નહીંજ, પરંતુ કોઈ સ્વયંપ્રવૃત્ત થયેલ હશે, તોપણ તેમાં તેને માનસિક સમ્મતિ પણ આપીશ નહીં. અર્થાત્ તે તરફ સંપૂર્ણ ઉદાસીનતા જ રાખી, તે તરફ જરા પણ લક્ષ્ય નહીં જ આપું.

મારા સાધ્યમાં આગળ વધતાં વચ્ચે આવનારાં સર્વ વિઘ્નોના મૂળભૂત–બીજભૂત આ વિઘ્નોને આવી રીતે સર્વથા દૂરજ રાખીશ, રોકીશ, અટકાવીશ, દૂર ધકેલીશ, ને મારા સાધ્યમાં આગળને આગળ વધ્યે જઇશ. '

[આ નિષેધાત્મક–ત્યાગાત્મક–પ્રત્યાખ્યાનાત્મક પ્રતિજ્ઞા થઇ.]

એટલું જ નહીં પણ—

૩. " ઉપરની બન્ને પ્રતિજ્ઞાઓ, જાવજ્જીવ સુધી–મરણ પર્યન્ત પાળવા માટે સ્વીકારૂં છું, માટે જાવજ્જીવ સુધી પાળીશ. "

" આ બન્ને પ્રતિજ્ઞાઓ એકજ ધ્યેયની સિદ્ધિ માટેની

કરતાં હાલના વખતમાં વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી કેટલાક દોષ દૂર થઈ શકતા નથી અને ગુણ આવી શકતા નથી, તેનું એક કારણ પરદેશી રાજ્યનું વેપારી દૃષ્ટિવાળું રાજ્ય-બંધારણ છે. પણ હિંમતવાળા માણસ એકસંપથી કામ કરે તો રાજ્યનું બંધારણ ફરી શકે છે. કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં જુલમ ચાલે છે, તેનું ખાસ કારણ હિંમતવાળા માણસોની ખામી છે. આગળના વખતમાં પ્રજા દુઃખી હોય એટલે રિસાઈને બીજા રાજ્યમાં ચાલી જતી. અથવા રાજા બોલાવે ત્યારે રાજદરબારમાં જાય નહિ, હડતાળ પાડે, અપવાસ કરે અને છેવટે રાજા બોલાવે ત્યારે તેને રૂબરુ નીડરતાથી ઠપકો આપે. આ પ્રમાણે કરવાથી તે ગામના રાજાની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવતી અને પ્રજા કહે તે પ્રમાણે રાજ્ય ચાલતું. ગામમાં ગ્રામપંચાયત અથવા મહાજનનું જોર રાજા ઉપર ચાલતું અને તેથી રાજ્યની મોટી આવક લોકકલ્યાણાર્થે ખર્ચાતી. હજુ પણ તે ઉપાય કામ આવી શકે એવો વખત છે. મહાત્મા ગાંધીજીનો અસહકાર એ આ દેશની પુરાતન પ્રજાહઠનો નમૂનો છે.

હાલની વેપારી દૃષ્ટિવાળી સમાજમાં વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન પણ મુશ્કેલ થઈ પડેલો છે. જેમ વિધવાવિવાહની છૂટ આપવાથી સ્ત્રીનો પ્રેમ પુરુષ ઉપર અખંડ રહી શકતો નથી, તેમ વિધવાવિવાહ બંધ કરવાથી ઘણાં કુકર્મ થાય છે અને સ્ત્રીહત્યા અને બાળહત્યાનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. વેપારી સમાજમાં વેપારી સુખની આશા રહે છે. આવા કાળમાં સ્ત્રીઓ સંયમ રાખી શકતી નથી. પુરુષો પણ સંયમ રાખી

જુદી જુદી બાજુઓ છે. તેથી મારા એ ધ્યેયમાં હમ્મેશને હમ્મેશ એક પણ ક્ષણ ગુમાવ્યા વિના આગળ ને આગળ વધીશ. પ્રયાણની ધારા કદી પણ તુટવા નહીં દઉં.

નાની કે મોટી, અંદરની કે બહારની, દરેકદરેક મુશ્કેલીઓને વટાવીશ, તેથી હારીશ નહીં, બળપૂર્વક મથન કરી તેઓથી બચીશ, ને અસ્ખલિત રીતે આગળ ને આગળ વધીશ. હતાશ નહીં થાઉં, કંટાળીશ નહીં, ઇરાદાપૂર્વક તેને છોડી પણ નહીં દઉં. કારણ કે આ બન્ને પ્રતિજ્ઞાઓ મારા ઇષ્ટ માટે છે. પહેલેથી જ પુરેપુરો વિચાર કરીને જ સ્વીકારેલ છે. મરણાંત કષ્ટે પણ તેનો નિર્વાહ કરીશ. અને તેના નિર્વાહ ખાતર આવી પડતી સર્વ મુશ્કેલીઓને ઇરાદાપૂર્વક સામે વ્હોરી લઈશ. પણ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન નહીં છોડું તે નહીંજ છોડું." [ચર ઇષ્ટં પચ્ચક્ખામિ]

[ઉપરની બન્ને પ્રતિજ્ઞાઓમાં અત્યંત ગુહ્યભાવ છે.]

૪. "તેવાં સર્વ દુષ્કૃત્યો, તેઓને [illegible] કરનાર મ [illegible], [illegible] નહીં, પણ [illegible] કરનાર છે, [illegible]"

[illegible]

ફરીથી પરણવાની ઇચ્છા થતી નહિ. પુરુષોને પણ સંયમના ફાયદાનું જ્ઞાન હોવાથી તે પણ વારંવાર પરણતા નહિ. જે માણસોને આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવાનું છે, તેમને માટે વારંવાર પરણવામાં લાભ નથી. જે માણસને જન્મ–મરણના ફેરામાંથી છૂટવું હોય તેણે બીજાને જન્મ આપવો જોઈએ નહિ. સમાજનો સ્વભાવ ફેરવવાનું કામ સામાન્ય બુદ્ધિના માણસથી થતું નથી. તે કામ મહાત્માઓ કરી શકે છે. સમાજને પણ આત્મા અને જ્ઞાનની કિંમત પૈસા કરતાં વધારે લાગવી જોઇએ. જે સમાજમાં જ્ઞાન કરતાં ધનની કિંમત વધારે લાગે છે, તેમાં જ્ઞાની પુરુષોને પણ એકાંતમાં બેસી રહેવું પડે છે અને કોઈ વખત સમાજને થોડુંક નમીને ચાલવું પડે છે.

જુદાજુદા દેશમાં જુદેજુદે વખતે જુદાજુદા પુરુષાર્થનું સમાજમાં જોર રહે છે. તે જોર તોડી નવો પુરુષાર્થ લાવવો હોય, તો અદ્ભુત શક્તિવાળો માણસ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. તે પોતાની શક્તિથી અને તપથી સમાજ પાસે પોતાનું કામ માન્ય રખાવે છે. જે વખતે જેવા પ્રકારના ફેરફારની જરૂર હોય છે, તે વખતે તેવો પુરુષ જન્મે છે. સમાજનો વેપારી સ્વભાવ ફેરવવા માટે વેપારના પાયારૂપ મધ્યદેશોમાં અને અસ્પૃશ્ય લોકોમાં નવી જાગૃતિ લાવી શકે તેવો પુરુષ આવે છે. તેવો પુરુષ બીજે કાળે આવે તો તેનો મત માન્ય થાય નહિ. જ્યારે દેશમાં ગરીબાઈ ન હોય અને સમાજમાં વેપારી સ્વભાવ ન હોય, ત્યારે આવા મહાત્માનું કહેવું કોઈ માને નહિ. જ્યારે જીવનનો

અસર કરી દે, અને તેવી અસર જ્યારે જ્યારે માલુમ પડશે કે તુરત સાવચેતીપૂર્વક તેને (સાવદ્યયોગને) ખંખેરી નાંખીશ, તેથી દૂર ખસીશ, તેની ખરાબ અસર સાફ કરી નાંખીશ, અને વધારે જાગરિત બનીશ.

સાવદ્યયોગની થઈ ગયેલી સ્હેજસાજ અસરથી પ્રતિક્રમીશ, પાછો ફરીશ, વધારે સાવચેત બનીશ, અતિચાર પ્રસંગે શુદ્ધ થઈશ, ને સાધ્યમાં આગળ ને આગળ ધપીશ.

અર્થાત્–આત્મવિકાસમાં અનાવશ્ય શરીરની કે વચનની સત્ કે અસત્ કોઇ પણ જાતની પ્રવૃત્તિ થઈ જાય, તથા કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, રોગ, શોક, ભય, પ્રેમ, માન, અપમાન, લાલચ, રાગ, દ્વેષઃ વિગેરે આત્મવિકાસની વિરોધિની માનસિક લાગણીઓ તરફ સંયમ રાખવા છતાં કદાચ દોરવાઇ જવાય, સ્હેજસાજ પણ દોરવાઇ જવાય, કે તુરત વિશેષ ને વિશેષ સાવચેત બની તેની શુદ્ધિ કરી નાંખીશ, તેથી પ્રતિક્રમીશ. [તસ્સ પડિક્કમામિ]

કદાચ સ્હેજસાજ સાવદ્યયોગની અસર થઈ જાય, અર્થાત્ અતિક્રમ થઇ જાય, તો તેને નિંદી નાંખીશ. અને કદાચ તેથી પણ વધારે અસર થઇ જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જાય એવું લાગશે, અર્થાત્ વ્યતિક્રમ થઈ ગયેલો લાગશે, તો તેને ગર્હીશ, વધારે નિંદીશ. અને મારા કર્તવ્યમાં આગળ વધીશ. " [નિંદામિ, ગરિહામિ]

સમાનતા આવશે; પણ તેથી બુદ્ધિની કિંમત ઘટશે, અજ્ઞાનતા વધશે, ધર્મની ગ્લાનિ થશે અને તે દૂર કરવા અવતારની જરૂર રહેશે.

સમાજની ઉન્નતિ ઘણા માણસનું માત્ર આર્થિક રીતે ભલું કરવાથી થશે નહિ, પણ થોડા બુદ્ધિવાળા માણસોને ઉત્તેજન આપવાથી થશે. તેઓ જ લોકોને યોગ્ય માર્ગે વાળી શકશે. ખરા સ્વરાજ્યમાં વિદ્વાનોને રાજ્ય તરફથી સારું ઉત્તેજન મળે છે.

બધાને સમાન હક્ક આપવા અને બધાને સમાન દૃષ્ટિથી જોવા વિષે મજૂરોના રાજ્યમાં ઘણું કહેવામાં આવશે. પણ આત્મજ્ઞાન વગર ખરી સમતા આવતી નથી. સમદૃષ્ટિ મેળવવી એ સહેલું કામ નથી. આત્મજ્ઞાન માટે જે માણસ લાયક હોય, તેમને ખાસ સગવડ આપવી જોઈએ. તેમના ઉપર શરીરથી કામ કરવાની ફરજ નાખવી જોઇએ નહિ. સમાજના ભાગ જ્ઞાન પ્રમાણે કરવા જોઇએ, મજૂરી પ્રમાણે કરવા ન જોઇએ. જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્ને માટે સમાન ધર્મ ચાલશે નહિ. તેથી ગુણ પ્રમાણે જ્ઞાતિની રચના થવી જોઇએ. તે ઉપરાંત બચ્ચાંની કેળવણી પણ ગુણ પ્રમાણે આપવી જોઇએ. જે બાળકોની બુદ્ધિ તેજસ્વી હોય, તેમને માટે તેમને યોગ્ય કામ આપવું જોઈએ.

હાલની કેળવણીમાં એક મોટી ખામી એ છે કે, બાળકોના અભ્યાસક્રમમાં અતિશય વધારો થયો છે. સામાન્ય કેળવણી સાથે ઔદ્યોગિક કેળવણી પણ દાખલ થયેલી છે, તેથી સ્વતંત્ર વિચાર માટે અને શાળાના પુસ્તક સિવાય પોતાને

૫. " તે ખાતર બહિરાત્માનો ત્યાગ કરું છું. "

" હું હિમ્મતપૂર્વક કહું છું કે તે પ્રતિજ્ઞાના પાલન ખાતર મારા બહિરાત્માનો (શરીરના મમત્વનો) સર્વથા ત્યાગ કરું છું. અથવા મારા સામ્યની સિદ્ધિમાં સમર્પી દઉં છું. મારે તેની સાથે કશી લેવા દેવા નથી.

ઓગણપચ્ચાસ પ્રકારમાંથી કોઇ પણ પ્રકારે થઇ જતી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સાવદ્ય પ્રવૃત્તિના પ્રતિક્રમણ, નિન્દા અને ગર્હા કર્યા છતાં, સામાયિકની વિશેષ પ્રગતિ માટે, વિશેષ વિશુદ્ધિ માટે અને સાવદ્ય પ્રવૃત્તિના બીજભૂત પૂર્વના કર્મોના નાશ માટે આજથી જ સદા ધ્યાનમાં લીન રહું છું, તે એટલે સુધી કે–શરીરની કોઇ સૂક્ષ્મ વિકૃતિ પણ તેમાં આડે આવી શકે જ નહિ. જેવી કે–સ્વાભાવિક ક્રિયાઓનો ઉંચે કે નીચે આવતો શ્વાસ, ખાંસી, છીંક, ઓડકાર, બગાસું, ચકરી, વમન, શરીરનું કે અંગોનું ફરકવું વિગેરે. અને કદાચ આડે આવી જશે, તો તેથી ધ્યાનના ભંગ ગણી ફરીફરીને ધ્યાનમાં લીન થઇશ. જ્યારે મારી સંપૂર્ણ [illegible] [illegible]

આવી કેળવણીને મૉન્ટિસોરીની પદ્ધતિ કહે છે. ડૉ. મૉન્ટિસોરીએ શોધી કાઢ્યું છે કે, બાળકને કામ ગમે છે અને તેને ગમતું કામ આપી તે દ્વારા તેની શક્તિ ખીલવવાથી તે બાળક સંયમી અને જ્ઞાની થાય છે. બાળકમાં હઠ, રીસ, બૂમ મારવાની ટેવ, લાલસા, બેદરકારી, અસત્ય ભાષણ, અપમાન કરવાની ટેવ વગેરે દેખાય છે, તેનું કારણ તેમને ઘેર અને નિશાળે ખોટી કેળવણી મળે છે તેમાં રહેલું છે. મૉન્ટિસોરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ પામેલું બાળક શાંત, ધીર, ઉદ્યોગી, વિનયી અને બીજા પ્રત્યે માન ધરાવનાર થાય છે. તે બાળક બીકથી ગભરાતું નથી કે બક્ષિસથી લલચાતું નથી અને સ્વાવલંબી થાય છે. આ દેશમાં પણ આગળ એવી પદ્ધતિ હતી. એ બાબત મદાલસાના હાલરડા ઉપરથી અને શ્રુતિદ્વારા વંશપરંપરાથી મળેલા જ્ઞાન ઉપરથી જણાય છે.

આવો એક પ્રયોગ એક કુટુંબમાં થયો હતો. બાળક ગર્ભમાં હતું ત્યારથી તેના પિતાએ બાળકની માતાને જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો હતો અને બાળક જન્મ્યા પછી પણ દરરોજ ઘરમાં તેનાં માબાપ તેવી વાતો કરતાં. પુત્ર બોલવા શીખ્યો ત્યારે પણ તેની સાથે તેવી જ વાત થતી અને ઘેર સાધુસંત આવતા ત્યારે તેમની પાસેથી પણ તે તેવી વાતો સાંભળતો. આઠ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે તેને ઓરી નીકળ્યાં અને તેમાંથી ન્યુમોનિયાનો તાવ ઉત્પન્ન થયો અને તેના પરિણામે તેના દેહનો અંતકાળ આવ્યો ત્યારે તેનાં માબાપે તેને પૂછ્યું કે, "તારે કાંઈ કહેવું છે?" તે વખતે તેણે જવાબ આપ્યો કે "બસ, હવે બસ, જીવન બધું એવું છે, બાંધવાનું છે તે બાંધી લો, જુઓ ઊંચે...., ઊંચી

બહિરાત્મ ભાવનો ત્યાગ કરૂં છું.

તેનું (બહિરાત્માનું–શરીરનું) ગમે તે થાય–તે કુવામાં પડે, તેમાં શૂળો ભોંકાય, તેના પર આગ ભભુકતી હોય, તે સિંહના મ્હોંમાં જઈ પડે, કે તે સેવકથી સેવાતું હોય, તોપણ તેની પરવા કરીશ નહીં, પણ કેવળ મારા સાધ્યને જ વળગી રહીશ.

ભૂખ પણ ઈરાદાપૂર્વક જ સહન કરીશ. તરસ પણ ઇરાદાપૂર્વક જ સહન કરીશ. અરે! કોઈ પણ ક્રિયા–જેવી કે–જાગરણ, ભ્રમણ, મૌન, ધ્યાન, ઉભા રહેવું, ચાલવું, બેસવું વિગેરે વિગેરે તથા શરીરની અનિવાર્ય જરૂરીયાતોના રોકાણ કે પ્રવૃત્તિ: એ સર્વ વિચારપૂર્વક જ–સહેતુક જ કરીશ.

એટલું જ નહીં પણ, તેઓને મારી સાધ્ય સિદ્ધિના અંગભૂત બનાવી દઇશ–તેઓની પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ પણ સામાયિક તરફ જ વાળી દેઈશ. દાખલા તરીકે—

જ્યાં સુધી મારા સાધ્યની સિદ્ધિમાં સ્ખલના થતી માલુમ નહીં પડે, ત્યાં સુધી કોઇ એક સ્થાને ધ્યાનમાં (સામાયિકમાં) લીન થઇને બેઠેલો કે ઉભો રહેલો હું ભૂખ, તરસ કે નિદ્રાની બિલ્કુલ પરવા જ નહીં કરૂં.

અને જે ક્ષણે મને એમ જણાયે કે 'હવે આ ભૂખ, તરસ, નિદ્રા, આ સ્થાન કે બીજા કોઇ પણ સંજોગો મને કંઈક સ્ખલના કરે છે, સાધ્ય સિદ્ધિમાં કંઇક આડે આવે

છે કે, "જો આપણાં બાળક આપણા કરતાં વધારે બુદ્ધિવાળાં થાય એમ આપણી ઇચ્છા હોય, તો તેમની બુદ્ધિને આપણી બુદ્ધિમાં કેદ ન કરવી; કારણ-માબાપની બુદ્ધિની માત્ર આજ્ઞાકર થવા શીખેલી બુદ્ધિ સ્વતંત્ર રીતે ઊડવાનો અભ્યાસ પામતી નથી. બાળકની બુદ્ધિને પગે માબાપે ઘડેલી બેડીઓ નાખવી નહિ; પણ એ બુદ્ધિ જાતે ચાલે, પડે અને ઊઠે અને શક્તિ હોય તો દોડે તેમાં માબાપે વિઘ્ન ન નાખવું. એ બુદ્ધિ પોતાની કળાથી નૃત્ય કરે તો કરવા દેવું; તેને વિદ્યા એ અન્ન છે, વિચાર એ વ્યાયામ (કસરત) છે, સ્વતંત્રતા એ એના પ્રાણને પોષણ આપનાર પવન છે, ઉત્સાહ એ એની ક્રીડાભૂમિ છે, સંસારનું અવલોકન એ એને જીવન આપનાર પાણી છે. માતાપિતાનો ધર્મ એ છે કે, એ પાણી નિર્મળ રાખવું, એ પવન નિર્મળ અને અપ્રતિબદ્ધ રાખવો, એ ક્રીડાભૂમિમાં અધમ સંગતિ થવા દેવી નહિ અને એ વ્યાયામમાં ન્યૂનતા કે અતિશયતા થાય નહિ અને વ્યાયામને અંતે ફરવા માંડેલા લોહીથી ભરેલી નસોમાં અયોગ્ય પદાર્થને સ્થાને પોષક અન્ન જાય. માતાપિતા બણોના અંકુશની સમાપ્તિ આટલામાં થાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં આટલા અંકુશમાં રહી બાળકની બુદ્ધિ મરજી પડે તેવું નૃત્ય કરે તે કરવા દેવું. એ અવસ્થા જેમ જેમ પૂરી થતી જાય, તેમ તેમ એ બુદ્ધિના અન્ન સાથે બાળકના ભવિષ્ય પ્રમાણે યોગ્ય ભાગું ભરવું અને તેની ક્રીડાભૂમિમાં સુખદુઃખોથી ભરેલાં સંસારનાં ચિત્ર મૂકવાં, દુષ્ટ પવન નિવારનાર તેમ પવનને સુગંધવાહક કરનારા ર સર્વેના ભવનના સર્વ ભાગમાં મૂકવા એટલી સરત રાખવી."

છે.' તો જ, તે વખતે સ્ખલના પુરતા જ તેને દૂર કરીશ. તેને દૂર કરતી વખતે પણ તે સીધી કે આડકતરી રીતે સાધ્ય સિદ્ધિમાં આડે આવી ન જાય–સાવદ્યયોગ સેવાઈ ન જાય–તેની પુરેપુરી કાળજી રાખીશ–અને સાધ્ય સિદ્ધિમાં મદદગાર થાય તેવી રીતે ને તેટલા પુરતાજ સેવેલા, તેનો પ્રવાહ આ તરફ વાળી દેવાને ચુકીશ નહીં. અર્થાતઃ— આહાર, વિહાર, નિહાર કે નિદ્રામાં પણ મારા સાધ્યનો અખંડ પ્રવાહ ચાલતો જ રહેશે માટે મારા બહિરાત્માના અન્યથા ઉપયોગનો ત્યાગ કરૂં છું.'

[અપ્પાણં વોસિરામિ]

" આ પ્રતિજ્ઞાઓ હું કોઈના કહેવાથી, કીર્તિલોભથી કે સ્વર્ગના સુખોની ઈચ્છાથી, સ્પર્ધા કે પરાભિભવની કાંક્ષાથી નથી લેતો, પરંતુ–સ્વયંબુદ્ધ થઈને–તેને સમજમાં સમગ્ર મોક્ષનો ઉપાય માનીને–હું આ પ્રતિજ્ઞાઓ લઉં છું."

" વળી મારી આ પ્રતિજ્ઞાના ઉચ્ચારમાં નવ ક્રિયાપદોનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને તે દરેક ક્રિયાપદોનો વર્તમાન કાળ, પહેલા પુરુષ એક વચનમાં પ્રયોગ કર્યો છે. જેમકે—

करेमि, करावेमि, न करेमि, न कारवेमि, न समणुजाणामि, पडिक्कमामि, निन्दामि, गरिहामि, वोसिरामि.

તેથી હું એમ સમજું છું કે—

વિઘ્નો આવવાનો સંભવ છે, પણ સમાજની ઉન્નતિ માટે તે સિવાય બીજો રસ્તો નથી. એવા સાધનમાં જો અહંકાર વધી જાય તો આદર્શ પૂરો થતો નથી અને સમાજની પ્રગતિ પણ બંધ પડે છે. સત્યાગ્રહ માત્ર બહારનું જીવન સુધારવામાં જ કામ આવે તો તેનો પૂરો ઉપયોગ થશે નહિ. અંદરનું જીવન સુધારવામાં પણ તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દરેક માણસે પોતાના દોષ દૂર કરવા જોઈએ, અહંકાર એ ઈશ્વર નથી, તેથી સ્વદેશાભિમાનમાં જ ઈશ્વરપણું આવી જતું નથી.

પોતાનું જીવન સુધારવાની ઇચ્છા, આત્માનું જ્ઞાન લેવાની ઇચ્છા એ ખરાબ ઇચ્છા નથી; પણ બીજાને નુકસાન કરી જીવવાની ઇચ્છા એ સારી ઇચ્છા નથી. સ્વદેશાભિમાનનો જન્મ પશ્ચિમમાં થયો છે. અહીં તેની જરૂર લાગી ત્યારે અહીં જન્મ થયો; પણ તેમાં સાચા સત્યાગ્રહીની માફક સંયમ હોય તો જ સ્વદેશાભિમાન શોભે. સંયમથી જ આત્મા બરાબર જાગ્રત થાય છે. જેમ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવાનો સમાજને હક્ક નથી, તેમજ સમાજનું જીવન પોતાના ક્ષણિક સ્વાર્થ માટે તોડવાનો વ્યક્તિને હક્ક નથી. જ્યારે જ્યારે સમાજ વ્યક્તિના વિકાસની આડે આવે છે, ત્યારે તેનું બંધારણ તૂટી જાય છે; તેમજ જીવ પણ જ્યારે સ્વાર્થી અને અભિમાની થાય છે, ત્યારે તે પશુ જેવો બની જાય છે અને સમાજને બગાડે છે. ખરા જીવનમાં સર્વોત્તમભાવ આવવો જોઈએ. સર્વોત્તમભાવમાં અહંકાર ડૂબી જવો જોઈએ.

વ્યક્તિના હક્ક અને સમાજના હક્ક વચ્ચે સમતા રહેવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ સ્વદેશના હક્ક અને

મારે કોઈની મદદની જરૂર નથી, હું એકલો જ—જાતે જ—કેવળ સ્વાશ્રયીપણે જ મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીશ, અને તેનો પાર પામીશ, તેના પરિણામ સુધી પહોંચીશ.

તેમ જ, આજથી માંડીને કોઇ ગણુ દિવસે– અરે ! કોઇ પણ ક્ષણે–મને પૂછવામાં આવે કે—

" તમે શું કરો છો ? "

ત્યારે પણ હું જવાબ આપી શકું કે—

" અત્યારે પણ સંભવ પ્રમાણે ઉપરની નવેય ક્રિયાઓમાં લાગેલો છું. "

થોડીવાર પછી પણ મને પૂછવામાં આવે કે—

" તમે શું કરો છો ? "

ત્યારે પણ એજ જવાબ હોય.

પરંતુ જો હું કોઇ પણ ક્ષણે પ્રમત્ત બનેલો હોઉં, તો મારાથી તે પ્રસંગે વર્તમાનકાળમાં જવાબ નજ આપી શકાય. કારણ કે–તે વખતે મારી તે ક્રિયાઓ ચાલુ નથી. તે વખતે તો મારે નીચે પ્રમાણે જ જવાબ આપવો જોઇએ.

" હું એ નવેય ક્રિયાઓમાં લાગેલો હતો અથવા હવે લાગુ છું, અર્થાત્ લાગીશ. " એવો જવાબ આપવો પડે.

પરંતુ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કરીને હું એ પણ સૂચવવા ઈચ્છું છું કે—ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળને લગતા જવાબનો સંભવ જ રહેવા દીધા વિના, જે વખતે મને પૂછવામાં આવે તે–વર્તમાન–કાળે પણ મારી પ્રવૃત્તિ ચાલતી જ

મદદની પણ જરૂર છે. દરેક યુગમાં ભગવાનની કોઈ કોઈ ખાસ શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે અને તેટલા માટે દરેક જીવમાં સ્વતંત્રતા રહેવી જોઈએ અને તે સ્વતંત્રતાને કામ કરવા સાચી દિશા બતાવી શકે તેવું સમાજનું બંધારણ જોઇએ. સમાજ અથવા ધર્મ મનુષ્યોને એમ કહી ન શકે કે, આત્મા આ રહ્યો, તમે સાંભળી લો. તમે આ પ્રમાણે ચાલશો એટલે એક વર્ષમાં આત્મલાભ મળશે. આવો ચોક્કસ લાભ સમાજથી થતો નથી. સમાજ માણસના ખરા માર્ગને ટેકો આપી શકે છે. બાકીનો પ્રયત્ન માણસના પોતાના ઉપર આધાર રાખે છે. માણસના વિકાસથી સમાજનો વિકાસ થાય છે, તેથી માણસે પોતે પોતાની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. સમાજનું બંધારણ અને કાયદા એવા ન જોઇએ કે માણસને હંમેશાં બંધનમાં જ રાખે. માણસ વેપારી, લડવૈયો, ધર્મગુરુ, વિદ્યાવાન, કળાવાન, ખેડૂત, ધાર્મિક કે રાજનીતિમાં કુશળ થાય એટલામાં જ તેનું માણસપણું સમાઇ જતું નથી. માણસ કાંઈ અંગ્રેજ કે ફ્રેંચ, જાપાનીસ કે હિંદુ કે મુસલમાન નથી. આ બધાં નામ તેના જન્મથી અને કર્મથી પડેલાં છે; પણ તેનો આત્મા આ બધા ભાવથી પર રહે છે. સામાન્ય માણસ પોતાની જાતિના અને દેશના નિયમથી બંધાય છે, પણ તે નિયમથી અતીત થવું જોઈએ. નવા ઊંચા આદર્શ ઘડી સમાજને વધારે સારી બનાવવી જોઈએ.

સમાજસેવા અને દેશભક્તિ એ આત્મલાભ મેળવવાનાં સાધન છે. તેને ધ્યેય તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ; કારણ કે

હોય, અર્થાત્ આજથી માંડીને કોઇ પણ એવો ક્ષણ નહીં હોય કે જેમાં હું પ્રમત્ત હોઉં. એવી રીતે આ પ્રતિજ્ઞા પાળવાની મારી તૈયારી છે. એમ ભાર મૂકીને હું સૂચવું છું.

અર્થાત્ મને જ્યારે પૂછવામાં આવે ત્યારે તે વખત પણ હું વર્તમાનકાળના પ્રયોગ સહિત જ જવાબ આપી શકું કે—

" હું સામાયિક કરૂં છું, સર્વ સાવદ્યયોગનો ત્યાગ કરૂં છું, વિગેરે, વિગેરે. "

" તથા–

૧ આત્મવિકાસ કરવો,
૨ સાવદ્યયોગને દૂર કરવા
૩ કદાચ, સાવદ્યયોગમાં પ્રવૃત્તિ થઇ જાય તો તેની શુદ્ધિ કરી નાંખવી, અને
૪ યાવત્ જીવ સુધી આ પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવા શરીર વિગેરેની પરવા ન કરવી [તપ, ધ્યાન વિગેરેનો આમાં સમાવેશ થાય છે.]

[illegible]

ન કરેમિ, વિગેરે ચાર ક્રિયાઓ [illegible] પ્રતિજ્ઞાના વિસ્તાર [illegible]

નિંદામિ, ગરિહામિ, એ ક્રિયાએ [illegible] [illegible]

હતી તેવી ફરીથી થશે નહિ, એ એક લાભ છે; પણ તે સાથે સાયન્સની શોધથી એક ધનવાન માણસ અનેકને ગરીબ કરી શકે છે. યંત્રોની મદદથી તે પુષ્કળ ધન એકઠું કરી સ્વાર્થ માટે વાપરી સમાજને હલકી સ્થિતિમાં મૂકી શકે છે. ધનવાન માણસ આજની સમાજનો ધર્મગુરુ છે; તેવા સમાજમાં ચિત્તની વૃત્તિઓ બહારના ક્ષણિક જીવનમાં જ રોકાઈ રહે છે. તેને આત્મા તરફ વાળવાનો વખત રહેતો નથી.

માણસ તરીકે જ જન્મ લેવો એટલે માત્ર ખાવું, પીવું, પહેરવું, પરણવું, કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું અને પછી મરી જવું એટલામાં જ કર્તવ્ય સમાપ્ત થતું નથી. પોતાના સંજોગોને વશ થવામાં જીવન વ્યતીત કરવાનું નથી. સંજોગો જીતવા જોઈએ, એને ફેરવવા જોઈએ.

સાયન્સથી જે જ્ઞાન મળે, બુદ્ધિથી જે જ્ઞાન મળે, તે કરતાં વધારે તેજ અને જ્ઞાન આપી શકે તેવો આત્મા માણસની અંદર છે. તે શરીરને, પ્રાણને અને મનને નવું ચેતન આપી શકે તેમ છે. માણસનો આખો સ્વભાવ બહુ ગૂંચવણભરેલો છે. કોઈ વખતે શરીરનો સ્વભાવ તેના ઉપર અમલ કરે છે, કોઈ વખતે પ્રાણમાં રહેલી વાસના તો કોઈ વખતે મનના તરંગો તેના ઉપર હુકમ કરે છે. ન્યુસપેપરમાંથી જ્ઞાન લેવું ગમે છે, વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચી મનને સંતોષ અપાય છે, નાટક–સિનેમાથી પણ કેટલીક વૃત્તિઓને જોર મળે છે, છતાં આજની સમાજ ઘણે ભાગે વેપારીની સમાજ છે. આગલા વખતની સમાજમાં એક પ્રકારનું રૂઢિગત જંગલી-પણું આવ્યું હતું. હાલની સમાજમાં બીજા પ્રકારનું એટલે

ભૂત કરવાથી ચાર આવશ્યક કર્તવ્યો તરી આવે છે. ”

સામાયિક નિષ્ઠ પુરુષઃ

[રાગ—આશાવરી-ગૌડી]

અવધૂ નિરપેક્ષ વિરલા કોઇ,
 દેખ્યા જગ સહુ જોઇ. અવધૂ૦
સમરસભાવ ભલા ચિત્ત જાકે,
 થાપ ઉથાપ ન હોઇ,
અવિનાશીકે ઘરકી બાતાં
 જાનેંગે નર સોઇ. અવધૂ૦
રાવ-રંકમેં ભેદ ન જાને,
 કનક-ઉપલ સમ લેખે;
નારી નાગનકો નહીં પરિચય,
 તે શિવ મંદિર દેખે. અવધૂ૦
નિન્દા-સ્તુતિ શ્રવણ સુણીને
 હર્ષ-શોક નવિ આણે;
તે જગમેં જોગેશ્વર પુરા,
 નિત્ય ચઢતે ગુણઠાણે. અવધૂ૦
ચન્દ્ર સમાન સૌમ્યતા જાકી,
 સાયર સમ ગંભીરા,
અપ્રમત્ત ભારંડપેરે નિત્ય,
 સુરગિરિ સમ શુચિ ધીરા. અવધૂ૦
પંકજ નામ ધરાય. પંક શું
 રહત કમલ જિમ ન્યારા.
ચિદાનંદ ઐસા જન ઉત્તમ,
 સો સાહિબકા પ્યારા. અવધૂ૦

સામાન્ય માણુસની પેઠે સામાન્ય નિયમથી રહેવું તેમાં મહત્તા નથી. તે કેદખાનું છે. આ કેદમાંથી છૂટવું જોઇએ. જ્ઞાન અને કર્મનો વિરોધ ઘણા કાળ સુધી ચાલ્યા કરે છે. જ્ઞાન અભેદદૃષ્ટિ માગે છે, કર્મ ભેદદૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થાય છે. બન્નેની એકસૂરતા કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. તે આત્માના અનુભવ વિના થઈ શકતી નથી. કર્મ ઉપર બહુ ભાર દેવાથી જ્ઞાન મંદ થાય છે અને સમાજમાં જંગલીપણું દાખલ થાય છે. નીતિનાં બંધન પણ અમુક હદ સુધી જ ફાયદાકર્તા છે. જ્યારે આત્મા જાગ્રત થાય છે, ત્યારે તેને માટે નવા પ્રકારનાં કર્મ અને નવા પ્રકારની નીતિ રહે છે. તે બધું આત્મભાવે જોવાની ઇચ્છા રાખે છે અને તે પ્રમાણે તેનું જીવન ચલાવવા ઇચ્છે છે. નીતિથી મન શુદ્ધ થાય છે, પણ શુદ્ધ મન જેટલું જ માણસનું જીવન નથી. બુદ્ધિ પોતાનો સંતોષ માગે છે, તેને જ્ઞાન જોઇએ છીએ અને એ જ્ઞાન જ્યારે જાગ્રત થાય છે, ત્યારે આત્મા તરફ દોડે છે. આત્માની સ્વતંત્રતા આગળ નીતિના વિચાર ફરી જાય છે—એટલે કે તે માણસ નવી નીતિ દેખી શકે છે. બુદ્ધિ જે વાત સાચી માને છે, તે જ વાત આત્માને સાચી લાગતી નથી બુદ્ધિમાં નવું જ્ઞાન આવે છે, છતાં તેને દેશ, કાળ અને કર્મનું બંધન રહે છે. સામાન્ય જીવન માટે બુદ્ધિ બહુ ઉપયોગી છે, પણ આત્માના ક્ષેત્રમાં તેની ગતિ કુંઠિત થાય છે; છતાં બુદ્ધિમાં નવી દૃષ્ટિ આવી શકે, વસ્તુના પર્યાયને બદલે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપે જોઈ શકે, તો જીવન સુધારવામાં તે બહુ ઉપયોગી થાય છે. ઘણો વખત થયાં બુદ્ધિની હદ સમજ-

૫

અનુભવની એરણ પર.

" તે કાળે, તે સમયે, હેમન્ત [શિશિર] ઋતુના [illegible] [ગુજરાતને હિસાબે-કારતક [illegible] ૧૦ [illegible] [illegible]

નથી. તે કહે છે કે, સમસમુચ્ચય તો થઈ શકતો જ નથી. બહુ આગ્રહ રાખીએ તો ક્રમસમુચ્ચય માની શકાય. એટલે પહેલાં ચિત્તશુદ્ધિ માટે કર્મ અને ચિત્તશુદ્ધિ થયાં પછી જ્ઞાન. આ મતને અનુકૂળ કેટલાક શ્લોકો શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતામાંથી પણ મળી આવે છે. આજના માણસને સમસમુચ્ચય જોઇએ છીએ—એટલે કે મનુષ્યજીવન છોડ્યા વગર જ્ઞાન અને કર્મ સાથે રહી શકે એવું જોઇએ છીએ. પૂર્ણ આત્મજ્ઞાનથી ઉત્તમ કર્મ કરી શકે તેવાં દષ્ટાંત લેવા યોગ્ય માણસની જરૂર આજની સમાજને લાગે છે. આદર્શ તરીકે આ સિદ્ધાંત સાચો છે, પણ કર્મ તરફ અને જીવન તરફ બહુ આગ્રહ રાખવાથી જ્ઞાન પૂરું ખીલતું નથી અને જ્ઞાન વગરનું જીવન પશુવૃત્તિવાળું રહે છે. જ્ઞાનને રૂઢિમાં દાખલ કરવાથી તેનાં તત્ત્વ અને રસ જતાં રહે છે. તેનું કારણ બુદ્ધિની ઉપર આત્માનું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. તે રૂઢિના બંધનમાં આવી શકતું નથી; એટલું જ નહિ પણ દરેક માણસમાં કાંઈક ગુપ્ત સ્વતંત્રતા રહેલી હોય છે અને કેટલીક વખત તે સમાજનું બંધન સ્વીકારી શકતી નથી, તેથી સમાજની સ્થિતિ એકસરખી લાંબો વખત ટકી શકતી નથી. દરેક માણસમાં પ્રભુ છે અને જ્યાં સુધી તે પ્રભુનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી તેને સંતોષ થતો નથી. તે પ્રભુતા કુદરતના કાનૂન માનતી નથી, તેનાથી સ્વતંત્ર થવા માગે છે. તેથી માત્ર બુદ્ધિના હલકા સ્વભાવને જવાબ દેવાથી વેપારી બુદ્ધિવાળી સ્વાર્થી સમાજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી માત્ર અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કોઈ પણ

ળાની કડકડતી એ ટાઢ ! અને રાજકુમારનું કોમળ એ શરીર ! ! ”

“ છતાં, મને તો એક જ વાતનું આશ્ચર્ય થયા કરે છે કે—તેમણે પોતાનો જીવન વ્યવહાર શી રીતે ચલાવ્યો હશે ?

સામાન્યમાં સામાન્ય પશુ-પક્ષિ જેવા પ્રાણીને પણ રોજ નિયમિત ખોરાકની ઓચ્છામાં ઓચ્છી જરૂરીયાત રહે છે જ. ઉપરાંત, નિદ્રા કે આરામ લેવા, ટાઢ, તાપ અને વરસાદથી બચવા, તથા બહારના હુમલાઓથી બચવા કોઈ પણ જાતના આશ્રયભૂત નિવાસ સ્થાન વિના ચાલી શકતું જ નથી.

ત્યારે આ તો માનવ છે, સંસ્કારી પ્રજાજન છે, એટલુંજ નહીં, પણ ઉત્તમ રાજકુલોત્પન્ન મેધાવી રાજપુત્ર છે.

તેની વિશાળ જરૂરીયાતો, તે જરૂરીયાતોને પહોંચી વળવાને પુરતી વિપુલ સાધન સામગ્રી અને સુખ સગવડો, તથા તેનો દીર્ઘકાળ સુધી કરેલો ઉપભોગ.

આ બધું ત્યાગીને જ્યારે એ ચાલી નીકળ્યા, ત્યારે તેમાંનુ તેની પાસે શું હતું ? ”

“ ખરેખર, તેમાંનું તેની પાસે તે વખતે કાંઈ યે ન્હોતું ! ”

“ શું તેઓએ પશુ-પક્ષિ અને વન મૃગલાઓની

થવા માટે કોઈને પોતાનો ધર્મ છોડવાની જરૂર નથી. પણ વર્ષો જતાં તે સોસાઇટીમાં પણ ધારાધોરણથી નવી જાતની રૂઢિઓ જન્મ પામી. તે રૂઢિઓ કૃષ્ણમૂર્તિએ તોડી અને વખત જતાં કૃષ્ણમૂર્તિની સંસ્થાના નવા ધારા દાખલ થયા તે પણ તૂટી ગયા છે. જ્યારે ધર્મની રૂઢિઓ માણસને આત્મા તરફ વાળવાને બદલે બહિર્મુખ કરે છે, ત્યારે ધર્મની સંસ્થાથી જે ફળ આવવું જોઇએ તે આવતું નથી. ધર્મનું ખરું કર્તવ્ય માણસને અંતર્મુખ કરવાનું છે. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને હિંમતવાન માણસોએ માત્ર જ્ઞાની અને ખરા સાધુઓને ધર્મગુરુ તરીકે માનવા જોઈએ. ઘણા કાળથી ચાલતી આવતી ખોટી રૂઢિઓ જે આત્મવિકાસમાં વિઘ્ન કરતી હોય તેનો નાશ કરવો જોઈએ. વૈષ્ણવોમાં પણ છૂ-છા-પણું એટલું વધી ગયું છે કે ભરવાડ-ગોપીઓ જેટલી બહારથી અશુદ્ધ હતી પણ અંદરથી પ્રેમાળ હતી, તેટલી શુદ્ધિને પણ આજના વૈષ્ણવો શુદ્ધિ તરીકે માની શકતા નથી.

બુદ્ધિને પોતાનું કહેલું જ સાચું લાગે છે, પણ જ્યારે બીજા માણસ સાથે મતભેદ પડે છે ત્યારે ઘણા માણસ જે અભિપ્રાય આપે તે સાચો હોય એમ માને છે. પણ ઘણી બુદ્ધિનું કાર્ય પણ અપૂર્ણ જ છે. તે પોતાની ભેદદૃષ્ટિ છોડી શકતી નથી. તેથી જ આજકાલ કાઉન્સિલના મેમ્બરો સમાજ સુધારવા જે મત આપે છે, તે કરતાં આગળના ઋષિમુનિઓ વધારે સારો મત આપી શકતા; કારણ કે આ મેમ્બરો બુદ્ધિવાદ છોડી શકતા નથી. ઋષિઓ સત્ય જોઈ શકતા, મુનિઓ મૌનથી વાણીના તેજનો સંગ્રહ કરી શકતા. આવા પુરુષો રાજાઓને સમાજ સુધારવામાં સલાહ આપતા.

સાદૂક જીવન વ્યવહાર ચલાવવાનો વિચાર રાખ્યો હશે ?

અજ્ઞાન અને તાત્કાલીન સુખ-દુઃખની લાગણીમાં દોરાઈ જનારા એ વર્ગને પણ નિવાસસ્થાન, ખાનપાનનો સંબંધ કે તેના પર મમત્વબુદ્ધિ તો હોય જ છે.

તોપણી એક સંસ્કારી રાજપુત્રને કઈ ચિજ વિના ચાલી શકે ? કામકાજ માટે નોકર-ચાકર જોઈએ, સુવા માટે શયન-પલંગ વિગેરે જોઈએ. અરે ! ઝવર એકાદ તેવું પાથરવાનુ તો જોઈએ જ. આનંદ વિનોદની પણ કોઈક દિવસે ઇચ્છા તો થાય જ. આતાપ અને કંટકોથી બચવા પગનાં ઉપાનહ જેવા કોઈ પણ સાધન વિના ચાલી જ કેમ શકે ? વર્ષાઋતુ જેવા પ્રસંગમાં તો છત્ર વિના ચાલે જ શી રીતે ? અરે ! જમવાને કે પાણી પીવા માટે એકાદ કે પાત્ર કે વાસણ જેવી કેટલીક ખાસ જરૂરીયાતની ચીજો વિના તો ચાલે જ કેમ ?

સાથે [illegible] કે નાસ્તાનો જ કાંઈ બંધ નહીં !! [illegible] !! [illegible]

[illegible]

[illegible]

બંધ થવું જોઈએ, અંતરાત્મા ખુલ્લો થવો જોઇએ અને તેમાં પરમાત્માની ગાદી સ્થાપવી જોઇએ. તેનો સ્પર્શ થશે, ત્યારે ખરું સૌંદર્ય અનુભવમાં આવશે. સત્યની શોધમાં આગ્રહ જોઈએ. પ્રહ્‌લાદની માફક પોતામાં પ્રભુને પ્રગટ કરવા જોઇએ.

બધા જીવનનો મુખ્ય હેતુ આત્મસાક્ષાત્કાર કરવાનો છે. આ બાબત ઉપર બધા ઋષિમુનિઓ અને વિદ્વાનો એકમત છે. આ હેતુ ધર્મથી પાર પડે છે તેથી ધર્મની દૃષ્ટિએ સમાજની રચના થવી જોઇએ. દૃષ્ટાંત તરીકે વાણિયા અથવા બ્રાહ્મણની જુદીજુદી જ્ઞાતિઓ ભાંગીને જૈન વાણિયાઓએ જૈનમાં વ્યવહાર કરવો જોઇએ અને વૈષ્ણવોએ વૈષ્ણવમાં વ્યવહાર કરવો જોઇએ.

પેટાજ્ઞાતિઓ તોડી તેમની રચના ધર્મ પ્રમાણે કરવા માટે કોઈ એમ માને છે કે, જ્ઞાતિનાં મહાજનોએ આ કામ કરવું જોઈએ. પણ જ્ઞાતિનું મહાજન જ્ઞાતિના માણસોનું બનેલ હોય છે; તેથી જ્યાં સુધી જ્ઞાતિના માણસોની અંદર કોઈ જ્ઞાની, તેજસ્વી પુરુષ ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં સુધી આ સુધારો થઈ શકે નહિ. આવા સુધારા માટે જ્ઞાની, નીડર અને સાહસિક પુરુષની જરૂર છે. તે જ્ઞાતિને નવો રસ્તો બતાવે છે અથવા પોતાની જ્ઞાતિ તે પ્રમાણે ચાલે નહિ તો પણ તેનામાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે વર્તવા જેટલી હિંમત હોય છે. જ્ઞાતિનું બધારણ ખોટું લાગવા છતાં જે માણસ જ્ઞાતિના માણસોથી બીએ છે, તે જ્ઞાતિમાં સુધારો કરી શકતો નથી. એક જ્ઞાતિમાં બધા માણસ બધાથી બીએ તો તે જ્ઞાતિમા કોઈ કોઇને સુધારી શકે નહિ.

ચાલે ? રોગ થાય તો ઔષધ અને પરિચર્યા વિગેરેની કેટલી જરૂર પડે છે ? એ સ્થિતિમાં એમની શી દશા થતી હશે ? "

" આપણે જરૂરીયાતોના કીડા રહ્યા એટલે એમ લાગ્યા કરે. પરંતુ જો મનુષ્ય સ્વાભાવિક જીવન જીવે તો સ્નાનાદિકની જરૂર ન પડે. "

" એ શી રીતે ? "

" સર્વાંગ સંપૂર્ણ શરીરની રચનાવંત પુરુષનું આરોગ્ય અતિ સુંદર હોય છે. લોહીની ગતિ પણ બરાબર હોય છે. એકંદર શરીરની તમામ જીવનક્રિયા સુવ્યવસ્થિત જ હોય છે. જીવનક્રિયાનો એક સ્વભાવ એ છે કે–પોતાની આડે આવતી કોઈ પણ વસ્તુને તે ધકકેલી કાઢી નાંખે છે. પ્રબળ જીવનક્રિયાવંતની શરીર પરની ચામડીમાં થતી જીવનક્રિયા જ શરીર પરના મેલને ધકકેલી કાઢે છે. મેલનો સંગ્રહ જ થઈ ન શકે.

આહાર વિગેરેનો પરિપાક યથાર્થ થવાને લીધે તેમાંના તેજસ્વી અને સુગંધી અણુઓ ત્યાંસુધી પરિણામ પામી શકે છે, કે જેથી કરીને શરીરમાં કાંતિ અને સુગંધ જળવાય.

સર્વાંગ સુંદર પુરુષની આંત્રશુદ્ધિ એ જ દાંતની કાંતિનુ મુખ્ય કારણ છે. આંત્રમાં મેલ ભરાય તો જ દાંત ઉપર મેલ ચોટે અને દાતણ કરવું પડે. વળી આવા આ-

ના વિકાસમાં વિઘ્ન કરે છે. ધર્મના ખોટા ઝનૂનમાં ઘણા સારા માણસોના જીવ ગયા છે. જ્યારે રૂઢિ અને આચારનું જોર રહે છે, ત્યારે એ વાત ભૂલી જવાય છે કે, ધર્મનું મૂળ પ્રેમ છે. ધર્મ એ પ્રભુને મેળવવાનો રસ્તો છે. બીજા ધર્મના માણસ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. ધાર્મિક સમાજમાં માણસને સ્વતંત્રતા રહેવી જોઈએ. તેને ધર્મ શીખવવો જોઈએ; પણ તેના ઉપર બંધન નાખવાં જોઈએ નહિ. સહનશક્તિ ધર્મના અંગ તરીકે શીખવવી જોઈએ.

જર્મની જેવા જે દેશોમાં લડવૈયાને માન મળે છે, તેમાં બધાને લડવૈયા થવાનું મન થાય છે. અમેરિકા જેવા જે દેશમાં ધનવાન પૂજાય છે તેમાં બધાને ધનવાન થવાનું મન થાય છે. આપણા દેશમાં હવે સત્યાગ્રહીને માન મળે છે. તેથી ઘણાંને સત્યાગ્રહી અથવા કૉંગ્રેસવાળા થવું ગમે છે. પણ સત્ય જાણ્યા વગરનો સત્યાગ્રહ એ આગ્રહનું રૂપ લે છે. દરેક દેશમાં જ્ઞાની, નિઃસ્વાર્થી અને ડાહ્યા માણસો પૂજાય તો જ ત્યાં લોકોને તેના જેવા થવાનું મન થાય. એવા માણસો સમાજમાં સાચો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. હાલ જે ઇતિહાસો જુદા જુદા દેશની નિશાળોમાં શીખવવામાં આવે છે, તે ભેદ અને દ્વેષ વધારે છે અને તેનાથી જીવન બગડી જાય છે. મહાત્મા ગાંધીજી પ્રેમથી દુશ્મનને વશ કરવાનું કહે છે. એ સિદ્ધાંત અમુક સંજોગોમાં જ ચાલી શકે તેવો છે. બધા સંજોગોમાં પ્રેમથી કામ થતું નથી. સત્વગુણી સમાજ પ્રેમનો ધર્મ તરત સમજી જાય છે, પણ રજોગુણી અને તમોગુણીને સમજાવવા બળવાન સાધનની જરૂર પડે છે. જેમના ખોરાકમાં માંસાહાર છે, તેઓ

આરોગ્યવાન પુરુષને રોગનો તો સંભવ જ કેમ ગણાય ?

“ ભન્ત, ત્યારે તેઓ સર્વોચ્ચ કોટિના આરોગ્યવાન અને શરીરના બંધારણવાળા પુરુષ છે. તેમને એવી વસ્તુઓની જરૂર ન હોય, અને તેથી તેવા સાધનોની બેપરવા શ્રી વર્ધમાનકુમાર રાખે, એ હવે બરાબર સમજાય છે. ”

“ નહીં, નહીં, એટલા જ માટે તેમણે એ સર્વ વસ્તુઓનો સ્વીકાર નથી કર્યો એમ ન સમજતા. ”

“ તો પછી તેનું કારણ શું હોવું જોઈએ ? ”

“ તેનું કારણ—હિંસાપૂર્વકનો ત્યાગ છે. તેઓની [illegible] છે તેમણે જે [illegible] પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તે પ્રતિજ્ઞાનું બરાબર પાલન કરવાનો, અને હિંસાપૂર્વકનો [illegible] [illegible]

“ [illegible]

[illegible]

ની દૃષ્ટિ રહે છે. યુરોપની અને હિંદની વિદ્યાકળાની સેળભેળથી સમાજના ધર્મમાં સેળભેળ થઈ છે અને થોડી મુશ્કેલી દૂર થવાને બદલે ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થવા પામી છે. આવી સેળભેળમાં મુખ્ય બાબત ભુલાઈ ગઈ છે. આત્મવિકાસ માટે કોઈ દૃઢ માણસ સમાજને છોડી બેસે છે. આવું બને ત્યારે સમાજની ખામી સમજવી. ખરી સમાજમાં આવા માણસનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. એટલું જ નહિ, પણ આવા માણસો માટે આશ્રમો બાંધી તેમને નભાવવા જોઈએ. તેઓ સમાજના પાયારૂપ છે.

ધર્મનો અર્થ શાસ્ત્રોમાં નીચે પ્રમાણે આપેલો છે:

यतः अभ्युदयः निःश्रेयस सिद्धिः स धर्मः ।

એટલે જે જીવનથી આ લોકમાં સુખ મળે એટલું જ નહિ પણ શરીર છૂટ્યા પછી મોક્ષ મળે એવું જ્ઞાન જેનાથી થાય તેને ધર્મ કહે છે. ડારવિનના અને નીટશેના શક્તિવાદથી યુરોપમાં એવું શિક્ષણ ચાલે છે કે જેની શક્તિ હોય તે બીજાનું લૂંટી લે અને જેની શક્તિ હોય તે રાખે. આવા સિદ્ધાંત પ્રમાણે રચાયેલ સમાજમાં માણસ માણસ મટી પશુ જેવો થાય છે. જ્યાં સ્વાર્થ વધે છે, ત્યાં નિઃસ્વાર્થતા ઉત્પન્ન થતી નથી. સ્વાર્થી વેપારીઓનાં સ્વાર્થને લીધે જ વારંવાર લડાઈ આવ્યા કરે છે. હિંદુધર્મમાં સમાજસુધારા માટે વર્ણધર્મ ગોઠવેલો છે અને તેના પણ નિયમ રાખેલા છે; અને વ્યક્તિને સુધારવા માટે આશ્રમધર્મ ગોઠવેલ છે અને તેના પણ નિયમ રાખેલા છે.

ધર્મ ઉપર રચાયેલ સમાજ એમ માને છે કે, માણસ-

બરાબર સમજ્યા ન હોઈએ ત્યાંસુધી શ્રી વર્ધમાનકુમારનું આ વર્તન કદાચ વિચિત્ર લાગે ખરું. "

" શ્રી વર્ધમાનકુમારનો આ પ્રયત્ન ખરેખર, કોઈ પણ જાતના ઉદ્દેશથી શરૂ કરવામાં આવેલો છે ? આ પ્રયત્ન વ્યવસ્થિત યુક્તિસંગત છે. ? કે મનમાં એક જાતનો તરંગ ઉઠ્યો, એટલે તરંગી માણસની માફક મનમાં જેમ તરંગો ઉઠ્યા, તેમ વર્તન કરવા માંડયું હશે ? શો ઉદ્દેશ હશે ? શું ધ્યેય હશે ? "

" તેઓશ્રીનો આ પ્રયત્ન યુક્તિસંગત છે, ઉદ્દેશાનુસારી છે ને વ્યવસ્થિત છે. "

" તે શી રીતે ? "

" સંક્ષેપમાં સાંભળો ત્યારે—

માનવ જીવન કેટલું વિવિધ છે, તેની જરૂરીયાતો પણ કેટલી વિશાળ છે, એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. માનવ જીવનને જરૂરની તમામ બાબતોનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પર આચાર્યોએ વિચાર કર્યો છે. તે દરેકના વિષયવાર અને વિભાગવાર જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો રચેલાં છે. ને તે તે વિષયોનાં નિયમો નક્કી કર્યા છે. જેને આધારે સર્વ માનવોની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ પ્રવર્તતી હોય છે. અથવા પ્રવૃત્તિઓ ઉપરથી નિયમો તારવી કાઢ્યા હોય છે. આવા અનેક તરેહના શાસ્ત્રો આચાર્યોએ રચેલા છે. જેવા કે:—

ઉપાય લેનારમાં કેટલાકને પક્ષઘાત થાય છે. સ્ત્રીપુરુષ બન્નેમાંથી એકનું મૃત્યુ વહેલું થાય ત્યારે પાછળ રહેનાર જીવ કૃત્રિમ ઉપાયથી મળતી સગવડનો દુરુપયોગ કરી શકે છે. પોતાનું કુટુંબ જોઇએ તે કરતાં વધે નહિ તે માટે હિંદની વિદ્યાકળામાં 'બ્રહ્મચર્ય'નું શિક્ષણ ફરજિયાત માનેલું છે. બાળકોને નાની ઉંમરથી એવા વાતાવરણમાં રાખવામાં આવવાં જોઇએ કે તે મોટી ઉંમર સુધી વિષયની વાતો સાંભળે નહિ અને પરણ્યા પહેલાં સંયમના ફાયદા તેની સમજણમાં આવેલા હોય. પરણ્યા પહેલાં વિષયની વાતો સાંભળવી નહિ; પરણ્યા પછી સંયમથી, નિયમથી રહેવું. ઇન્દ્રિયોને અઘટિત છૂટ ન આપવી એ કામ મુશ્કેલ છે. જન્મ સાથે ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાને પોતાનો વિષય મળ્યા પછી અંકુશમાં રાખવી એ કામ મહાત્માઓને પણ અઘરું લાગે છે. છતાં ડાહ્યો માણસ સમજે છે કે, જિંદગી એ એક પ્રકારનું યુદ્ધ છે. તે યુદ્ધમાં જેટલી વખત પોતાનું મન જીતીએ તેટલી વાર જીતવાની શક્તિ વધે છે અને જેટલી વાર હારીએ તેટલી વાર હારવાથી અશક્તિ વધે છે. જ્યારે વિષયના વિચાર મનમાં હોય ત્યારે તેને ફેરવવા-જીતવા સુગમ પડે છે. જ્યારે તે પ્રાણમાં આવે છે ત્યારે તે જીતવા મુશ્કેલ પડે છે; અને જ્યારે તે શરીર[illegible] વે છે, ત્યારે જીતવા વધારે મુશ્કેલ થાય છે. તેથી [illegible] ધ્યાન રાખવું જોઇએ. વિચારનું ક્ષેત્ર આત્માની [illegible] આત્માને [illegible] થઈ શકે છે.

[illegible] ચાલે છે અને

ખાન પાન વિગેરે જીવનચર્યાને લગતા શાસ્ત્રો, નીતિ નિયમોને લગતું શાસ્ત્ર, દેહ અને શરીર ધર્મને લગતું શાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, વ્યાપાર, કૃષિ વિગેરે જીવનવ્યવહારને લગતાં શાસ્ત્રો, સંગીત વિગેરે કળાબોધક શાસ્ત્રો, ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરે વિગેરે. "

" એ બધું બરાબર છે. પરંતુ આ ઉપરથી આપ શું કહેવા ઇચ્છો છો, તે સમજાયું નથી. "

" હું જે કહેવા ઇચ્છું છું તે હવે જ બરાબર સમજાશે. સાંભળો—

આપણી ઘણીખરી બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં આપણું શરીર ભાગ લેતું આપણે જાણીએ છીએ. પરંતુ એ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં શરીર કયા કયા નિયમે ભાગ લે છે ? એ નિયમો કહેવાની આચાર્યોએ " કાયાશાસ્ત્ર " રચ્યું.

ઉક્ત એ પ્રવૃત્તિઓની પાછળ એકલું શરીર જ કામ કરે છે એમ નથી. બીજું કોઈ પણ તત્ત્વની તેની પાછળ [illegible] છે એમ એ શોધક આચાર્યોને જણાયું. 'કાયાશાસ્ત્ર'ના નિયમો જેને લાગુ પડતા નથી તેવું જે એક તત્ત્વ શરીરની પાછળની [illegible] કામ કરતું માલૂમ પડ્યું, તેનું નામ 'મન' [illegible]

[illegible] મન [illegible] તેની પ્રવૃત્તિઓમાં [illegible] તેનું નામ ' [illegible] '

બધો રોકાઈ જશે કે નવી જાતની પરતંત્રતા તેમના ઉપર આવી પડશે. વળી જે સ્ત્રી જાતે કમાવાનું શીખશે તેને પોતાને હાથે રસોઇ કરવી ગમશે નહિ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી પણ ગમશે નહિ. કારણ કે થોડો પૈસો આવ્યા પછી પૈસો વધારવાનું મન થશે અને તેમાં એટલો બધો વખત રોકાઈ જશે કે સ્ત્રીઓનું સ્વાભાવિક કામ જે કુદરતે તેમને માટે યોજેલું છે તે કામ કરવાનું ગમશે નહિ. યુરોપ અને અમેરિકામાં રોજ સ્ત્રીપુરુષોના અસ્વાભાવિક સંબંધના બનાવો ત્યાંની અદાલતોમાં જાય છે. તેમના દૃષ્ટાંતથી બીજી સ્ત્રીઓનાં જીવન પણ બગડે છે. ત્યાંનાં માણસો અહીંની સ્ત્રીઓનું પતિવ્રતાપણું હવે વખાણે છે.

જ્યારે જીવનનો હેતુ આધ્યાત્મિક હોય ત્યારે સાદું જીવન ગાળવું જોઇએ અને કામની વહેંચણી બરાબર થવી જોઇએ. પુરુષોએ સ્ત્રીઓને કમાવાની ચિંતામાંથી મુક્ત રાખવી જોઇએ અને સ્ત્રીઓએ પુરુષોને ઘરની ચિંતામાંથી મુક્ત રાખવા જોઇએ. સ્ત્રીઓના શરીરમાં જ કુદરતે એવા ઊંચાનીચા ભાગ મૂકેલ છે કે તેમની ફરજો અને પુરુષોની ફરજો સમાન રહી શકે તેમ નથી. પુરુષો નાનાં બચ્ચાંને ધવરાવી મોટાં કરી શકે તેમ નથી. આમ છતાં સ્ત્રીઓને તદ્દન ગુલામ માની, તેમને પશુ તરીકે રાખવામાં પણ સમાજનું જીવન ઘણું બગડે છે. હવે જહાંગીરીનો વખત નથી. તેમને પડદામાંથી કાઢવી પડશે અને પડદો છોડવાથી અપવાદ તરીકે થોડાંક અનિષ્ટ પરિણામ આવે એમ લાગતું હોય તોપણ ચોરીને માટે બધીને પડદાની જેલમાં રાખવી

પડ્યું.

માનસશાસ્ત્રના નિયમો ઠરાવતી વખતે મનની પાછળ બીજું બળ છે. માનસ પ્રવૃત્તિ ઉપર પૂર્વાપરના સંસ્કારોની અમૂક અસર હોય છે. એટલે એ પૂર્વાપરના સંસ્કારોનું શાસ્ત્ર રચાયું. તેનું નામ ' ભાગ્યશાસ્ત્ર ' કહો કે ' કર્મ શાસ્ત્ર ' કહો.

કર્મની અસરની પાછળ ચેતનતત્ત્વોનો હાથ આચાર્યોને માલૂમ પડ્યો. અને એ ચેતન તત્ત્વની પાછળ તેને અખંડપણે ધરી રાખનાર કોઇ પણ સ્થિર તત્ત્વનો હાથ છે એવા નિર્ણય પર એ તત્ત્વચિંતકો આવ્યા. એટલે 'ચૈતન્ય શાસ્ત્ર' તો રચ્યું. પરંતુ, તેમને આત્માનું નિરૂપણ કરનાર ' આત્મશાસ્ત્ર ' પણ રચવું પડ્યું.

આ અને વચ્ચે વચ્ચે બીજાં જે જે તત્ત્વો જણાયાં તે દરેકના શાસ્ત્રો આચાર્યોએ રચ્યા છે. એ શાસ્ત્રો રચવામાં ઘણા ઘણા સૂક્ષ્મદર્શી આચાર્યોનો અનુભવ કામે લાગ્યો છે એટલું જ નહીં પણ આજ સુધીમાં દરેક શાસ્ત્રોને લગત ઘણા ઘણા શાસ્ત્રીય નિયમો શોધાઇ ચૂક્યા છે.

બાળકની શક્તિ ને સ્થિતિનું વર્ણન કરનાર ' બાળ શાસ્ત્ર ' કહેવાય, પરંતુ બાળકની શક્તિઓ કયા ક્રમે વિકાસ પામે ? તે સમજાવનાર અને તેનો ક્રમ નક્કી કરનાર 'શિક્ષણશાસ્ત્ર' કહેવાય.

બધો રોકાઈ જશે કે નવી જાતની પરતંત્રતા તેમના ઉપર આવી પડશે. વળી જે સ્ત્રી જાતે કમાવાનું શીખશે તેને પોતાને હાથે રસોઇ કરવી ગમશે નહિ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી પણ ગમશે નહિ. કારણ કે થોડો પૈસો આવ્યા પછી પૈસો વધારવાનું મન થશે અને તેમાં એટલો બધો વખત રોકાઈ જશે કે સ્ત્રીઓનું સ્વાભાવિક કામ જે કુદરતે તેમને માટે યોજેલું છે તે કામ કરવાનું ગમશે નહિ. યુરોપ અને અમેરિકામાં રોજ સ્ત્રીપુરુષોના અસ્વાભાવિક સંબંધના બનાવો ત્યાંની અદાલતોમાં જાય છે. તેમના દૃષ્ટાંતથી બીજી સ્ત્રીઓનાં જીવન પણ બગડે છે. ત્યાંનાં માણસો અહીંની સ્ત્રીઓનું પતિવ્રતાપણું હવે વખાણે છે.

જ્યારે જીવનનો હેતુ આધ્યાત્મિક હોય ત્યારે સાદું જીવન ગાળવું જોઇએ અને કામની વહેંચણી બરાબર થવી જોઇએ. પુરુષોએ સ્ત્રીઓને કમાવાની ચિંતામાંથી મુક્ત રાખવી જોઇએ અને સ્ત્રીઓએ પુરુષોને ઘરની ચિંતામાંથી મુક્ત રાખવા જોઇએ. સ્ત્રીઓના શરીરમાં જ કુદરતે એવા ઊંચાનીચા ભાગ મૂકેલ છે કે તેમની ફરજો અને પુરુષોની ફરજો સમાન રહી શકે તેમ નથી. પુરુષો નાનાં બચ્ચાંને ધવરાવી મોટાં કરી શકે તેમ નથી. આમ છતાં સ્ત્રીઓને તદ્દન ગુલામ માની, તેમને પશુ તરીકે રાખવામાં પણ સમાજનું જીવન ઘણું બગડે છે. હવે જંગલીપણાનો વખત નથી. તેમને પડદામાંથી કાઢવી પડશે અને પડદો છોડવાથી અપવાદ તરીકે થોડાંક અનિષ્ટ પરિણામ આવે એમ લાગતું હોય તોપણ ચોરીને માટે બધીને પડદાની જેલમાં રાખવી

તેવી જ રીતે પ્રત્યેક પ્રાણીનો આત્મા કઇ પરિસ્થિતિમાં છે? તેમાંથી આગળ આગળ વિકાસ કયા ક્રમે થાય? પ્રાથમિક સ્થિતિથી માંડીને વિકાસની છેવટની સ્થિતિ સુધીમાં વિકાસના કેટલા થરમાંથી પસાર થવું પડે? વિકાસના પ્રત્યેક પગથિયા પર ચડતાં કઇ જાતના માર્ગો સ્વીકારવા જોઇએ? વિગેરે અનેક પ્રશ્નોના નિકાલ લાવનાર અને વ્યવસ્થિત નિયમો નક્કી કરનાર શાસ્ત્ર તે 'અધ્યાત્મશાસ્ત્ર' કહેવાય છે.

પ્રાણી જીવનમાં ઉપયોગી એવા સર્વ શાસ્ત્રોનું શિરોમણિ આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. અને સર્વ જીવનમાં શિરોમણિ જીવન આ આધ્યાત્મિક જીવન છે.

આત્મા અને આધ્યાત્મિક જીવન સાથે જગત અને જગતના બીજા કયા કયા તત્ત્વો સંબંધ ધરાવે છે? કયા કયા તત્ત્વોનો સંબંધ આત્માને ઉપયોગી છે? એ તત્ત્વોને [illegible] શાસ્ત્રો પણ આચાર્યોએ રચ્યાં છે.

તેથી જ આગળ વધીને એ સંબંધો કયા કયા નિયમોને અનુસરે છે? વિગેરે પ્રશ્નોના જવાબ [illegible] કરીને [illegible] શાસ્ત્ર [illegible] છે જેનું નામ 'ફિલોસોફી શાસ્ત્ર' અથવા 'તત્ત્વજ્ઞાન' કહેવાય છે.

એ જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible]

સંજોગોથી બંધાઈ જતો નથી અને વખત આવે છે ત્યારે ગરીબ માણસોમાંથી પણ મહાપુરુષો નીકળે છે. માણસમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે મહાપુરુષોના જીવનમાંથી મળી શકે છે. મહાપુરુષો જ સમાજના માણસોના સામાન્ય સ્વભાવને સાચો રસ્તો બતાવી શકે છે; તેથી કોઈ પણ રીતે તેમનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. ભૂતકાળમાં થઇ ગયેલ મહાત્માઓ પણ મનુષ્યજીવન સુધારવા માટે સૂચનાઓ આપી ગયા છે; પણ હાલના કાળમાં બિનઉપયોગી વસ્તુઓ તરફ એટલું લક્ષ રહે છે કે આ સૂચનાઓ સાંભળવાની ફુરસદ નથી; પણ એક દિવસ પડદો ઊઘડશે. માણસના ેચેલા દોષો માણસે દૂર કરવા જોઇએ.

માણસના મરણવખતે રોવાકૂટવાના ખરાબ ચાલ એટલા બધા વધી ગયા છે કે મરણ જેવા ગંભીર પ્રસંગની અસર આસપાસનાં માણસો ઉપર થતી નથી અને ઘણી વખત સ્મશાનમાં પણ વેપારની વાતો ચાલે છે અથવા જે માણસની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તેની સગાઈની વાતો ચાલે છે. બીજાનું મરણ જોઈ જેવો વૈરાગ્ય આવે છે તેવો બીજે વખતે આવતો નથી. આવી દશા અંદર હોય ત્યારે મન અને વાણી શાંત રાખવાં જોઇએ કે જેથી વૈરાગ્ય ટકે અને સત્ય જીવન ગાળવાની દઢતા પ્રાપ્ત થાય. આત્માનો જે આનંદ શાંત મનથી મળી શકે છે તે જોતાં, મનને વિક્ષેપનાં સાધન આપવાં જોઇએ નહિ. માણસને ચડવું હોય તો ચડવાની છૂટ મળે છે અને પડવું હોય તો પડવાની છૂટ મળે છે.

સંસાર દુઃખમય નથી, પણ માણસને હલકા સ્વભાવની

લઈ શકાય તેમ છે. છતાં દરેકે તે તે શાસ્ત્રની આવશ્યકતા સ્વીકારી જ છે. અને આ રીતે આ આર્ય પ્રજાનું વાઙ્મય વિશાળ છે. સીધી કે આડકતરી રીતે જે જે વસ્તુના વિવેચનની જરૂર પડે, તેનું વિવેચન કર્યા વિના ચાલે જ કેમ? જુદા જુદા સાધક પાત્રોને લક્ષ્યમાં રાખીને શાસ્ત્ર રચતાં પ્રથમથી માંડીને છેવટ સુધીના નિયમો નક્કી કરવા પડે છે. આથી વાઙ્મય–શાસ્ત્રસંગ્રહ વિશાળ થાય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં નિરુપયોગી બાબતોનો " કાગડાના દાન્તની પરીક્ષા કરવાના પ્રયત્ન " ની જેમ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે.

જ્ઞાત પુત્ર શ્રી વર્ધમાનકુમાર આ શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત છે. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં પુરા પ્રવિણ છે. એટલું જ નહીં પણ પોતાનો આત્મા કઈ ભૂમિકા પર છે ? આ ગૂઢ સ્વરૂપ પણ તેઓશ્રીને બરાબર અવગત છે. તેથી જ જ્યારે તેઓએ પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી ત્યારે પણ તેઓ " આત્મજ્ઞ " હતા, અને આજે પણ તેઓ આત્મજ્ઞ છે.

જે જે સમયે, તેઓનો આત્મા, જે જે પરિસ્થિતિમાં હોય છે, તેમાથી આગળ વિકાસ કરવા માટે તેઓ સદા જાગ્રત છે, પ્રયત્નવંત છે. અને જ્યારે આ પ્રયત્નને પરિણામે તેઓ વિકાસની ટોચે પહોંચશે, ત્યારે તેઓ કેવલ સર્વજ્ઞ થશે. અને પોતાના આત્માને હમેશને માટે અનંત આનંદમાં ગરકાવ કરશે.

મળી શકે તેમ છે. પણ આ શોધ હજુ પૂરી થઈ નથી. વળી અમેરિકામાં એક એવી શોધ થઈ છે કે જે શહેરમાં વીજળીનું કારખાનું હોય તેમાંથી વીજળીની શક્તિ–તાર અથવા બીજા મોંઘા સાધનની જરૂરવગર–માત્ર હવાદ્વારા ગામડાંમાં મોકલી શકાશે અને તે શક્તિથી ગામડાના માણસો ખેતી કરી શકશે, ચરખા ચલાવી શકશે અને મનના વિકાસનાં બીજાં જે સાધન શહેરમાં છે તેને ત્યાં દાખલ કરી શકાશે. વરસાદ પણ જોઈએ ત્યારે લાવી શકાશે એમ ત્યાંના માણસો કહે છે. આવા ફેરફાર એક દૃષ્ટિથી સારા છે, પણ તેમાં મોહ અને માયાનું જોર લાગે છે અને મન તથા ઇન્દ્રિયોનો આવી રીતે સંતોષ લેવા જતાં કદાચ આત્માને ખોવો પડે. તેથી નવા સુધારા કરવામાં બહુ સાવધ રહેવાનું છે.

રેડિયોમાં એક વખત એક સારા મહાત્માનું સારું ભજન સાંભળવામાં આવ્યું હતું અને તે પછી તરત જ શૃંગારરસનું સંગીત સાંભળવામાં આવ્યું હતું. આ બન્ને રસ એક જ વખતે મળવાથી કેટલીક વાર મનુષ્યને સત્ય સૂઝતું નથી.

સામાન્ય માણસને ઇન્દ્રિયોના રસ ગમે છે અને તે તૃપ્ત કરી આપે એવી સમાજ તેને ગમે છે. માણસને પડવું સહેલું છે, પણ ચડવું મુશ્કેલ છે; તેથી જે વાત ઘણા માણસ સાચી માને તે સાચી હોય પણ નહિ અને ઘણા માણસનું કહેવું કરવાથી આત્મસિદ્ધિ થાય નહિ.

મરેલા માણસના આત્માની શાંતિ માટે કેટલીક વ.ર

આ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને-પોતાની પરિસ્થિતિને બંધબેસતી આવે એવી આ પ્રતિજ્ઞા તેમણે સ્વીકારી છે. આ પ્રતિજ્ઞા આધ્યાત્મિક જીવનમાં વિકાસ કરવાનું-અધ્યાત્મ શાસ્ત્રસિદ્ધ, સાર રૂપ અને અતિ વ્યવહારૂ-એક સર્વોત્તમ પગથિયું છે.

આ પ્રતિજ્ઞાને બંધબેસતો થઈ શકે તેવો-ત્યાગથી માંડીને બધો જીવનક્રમ-તે દિવસથી જ તેમણે શરૂ કરી દીધો છે.

અર્થાત્ તેમની એકેએક-સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ, કાયિક, વાચિક, માનસિક કે બાહ્ય, એવી એક પણ પ્રવૃત્તિ નથી કે જે સહેતુક, વ્યવસ્થિત, અને ઉદ્દેશાનુસારી ન હોય, એ વધારે બરાબર સમજાયું હશે. "

" આધ્યાત્મિક પર્યાયમાં એ મહાપુરુષ કેટલા ચઢ્યા હશે? કેટલા બાકી હશે? કેવી રીતે ચઢ્યા હશે? [illegible] અનુભવમાં આવે તો કેટલો બધો આનંદ થાય? "

" એ આનંદની તો વ્યાખ્યા જ શી? પરંતુ તે [illegible] કેવાં હોય? [illegible] [illegible]

મળી શકે તેમ છે. પણ આ શોધ હજુ પૂરી થઈ નથી. વળી અમેરિકામાં એક એવી શોધ થઈ છે કે જે શહેરમાં વીજળીનું કારખાનું હોય તેમાંથી વીજળીની શક્તિ–તાર અથવા બીજા મોંઘા સાધનની જરૂરવગર–માત્ર હવાદ્વારા ગામડાંમાં મોકલી શકાશે અને તે શક્તિથી ગામડાના માણસો ખેતી કરી શકશે, ચરખા ચલાવી શકશે અને મનના વિકાસનાં બીજાં જે સાધન શહેરમાં છે તેને ત્યાં દાખલ કરી શકાશે. વરસાદ પણ જોઈએ ત્યારે લાવી શકાશે એમ ત્યાંના માણસો કહે છે. આવા ફેરફાર એક દૃષ્ટિથી સારા છે, પણ તેમાં મોહ અને માયાનું જોર લાગે છે અને મન તથા ઇન્દ્રિયોને આવી રીતે સંતોષ લેવા જતાં કદાચ આત્માને ખોવો પડે. તેથી નવા સુધારા કરવામાં બહુ સાવધ રહેવાનું છે.

રેડિયોમાં એક વખત એક સારા મહાત્માનું સારું ભજન સાંભળવામાં આવ્યું હતું અને તે પછી તરત જ શૃંગારરસનું સંગીત સાંભળવામાં આવ્યું હતું. આ બન્ને રસ એક જ વખતે મળવાથી કેટલીક વાર મનુષ્યને સત્ય સૂઝતું નથી.

સામાન્ય માણસને ઇન્દ્રિયોના રસ ગમે છે અને તે તૃપ્ત કરી આપે એવી સમાજ તેને ગમે છે. માણસને પડવું સહેલું છે, પણ ચડવું મુશ્કેલ છે; તેથી જે વાત ઘણા માણસ સાચી માને તે સાચી હોય પણ નહિ અને ઘણા માણસનું કહેવું કરવાથી આત્મસિદ્ધિ થાય નહિ.

મરેલા માણસના આત્માની શાંતિ માટે કેટલીક વાર

તો એ આનંદ મ્હાલી શકાય ! બાકી તો–અનુભવીઓના વચન પરના વિશ્વાસથી કે અનુમાનથી કંઈક સમજી શકાય, શિવાય બીજો માર્ગ નથી. અથવા હોય, તો તે હું જાણતો નથી. ”

“ આપણા જીવન વ્યવહારને લગતી દરેક પ્રવૃત્તિઓ શાસ્ત્રીય ધોરણ પર મુકવામાં આવેલી છે. તેનું રેખાદર્શન આપે કરાવ્યું. પરંતુ ચાલુ લોકવ્યવહારે તેમાંના અમુક નિયમો પોતાને ઉપયોગી હોય તેટલા જ પ્રચારમાં મૂકેલા હોય છે. તેથી લોકવ્યવહારના ફાયદા ઉઠાવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિની તે દરેક નિયમોને બરાબર આદર આપવાની ફરજ છે, તેમાં તેનું હિત છે. એ પણ એ ઉપરથી જ સમજાય છે. પરંતુ કોઇ વ્યક્તિ એ નિયમોને આદર ન આપે તો શું કરવું જોઇએ ? ”

“ એ તેમની મરજીની વાત છે. અને જો તેના ફાયદા તે વ્યક્તિ મેળવતી હોય, તો માન આપવાની ફરજ છે. નહીંતર તેમને લોકવ્યવહારથી થતા ફાયદા મેળવવાનો તો અધિકાર રહેતો નથી. એટલું જ નહીં, પરંતુ જો તેવી વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિથી લોકવ્યવહારને કે તેને અનુસરનારી વ્યક્તિઓને અડચણ પહોંચે તેમ જણાય તો લોકવ્યવહારના અંગરક્ષકે તે બાબત સાવધ રહેવું જોઇએ; અને જરૂર જણાય તો તેવી વ્યક્તિ સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખવો જોઈએ. તેમ છતાં પણ નુકશાનનો સંભવ લાગતો હોય,

સંજોગોથી બંધાઈ જતો નથી અને વખત આવે છે ત્યારે ગરીબ માણસોમાંથી પણ મહાપુરુષો નીકળે છે. માણસમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે તે મહાપુરુષોના જીવનમાંથી મળી શકે છે. મહાપુરુષો જ સમાજના માણસોના સામાન્ય સ્વભાવને સાચો રસ્તો બતાવી શકે છે; તેથી કોઈ પણ રીતે તેમનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. ભૂતકાળમાં થઇ ગયેલ મહાત્માઓ પણ મનુષ્યજીવન સુધારવા માટે સૂચનાઓ આપી ગયા છે; પણ હાલના કાળમાં બિનઉપયોગી વસ્તુઓ તરફ એટલું લક્ષ રહે છે કે આ સૂચનાઓ સાંભળવાની ફુરસદ નથી; પણ એક દિવસ પડદો ઊઘડશે. માણસના રચેલા દોષો માણસે દૂર કરવા જોઇએ.

માણસના મરણ વખતે રોવાકૂટવાના ખરાબ ચાલ એટલા બધા વધી ગયા છે કે મરણ જેવા ગંભીર પ્રસંગની અસર આસપાસનાં માણસો ઉપર થતી નથી અને ઘણી વખત સ્મશાનમાં પણ વેપારની વાતો ચાલે છે અથવા જે માણસની સ્ત્રી મરી ગઈ હોય તેની સગાઈની વાતો ચાલે છે. બીજાનું મરણ જોઈ જેવો વૈરાગ્ય આવે છે તેવો બીજે વખતે આવતો નથી. આવી દશા અંદર હોય ત્યારે મન અને વાણી શાંત રાખવાં જોઈએ કે જેથી વૈરાગ્ય ટકે અને સત્ય જીવન ગાળવાની દ્દઢતા પ્રાપ્ત થાય. આત્માનો જે આનંદ શાંત મનથી મળી શકે છે તે જોતાં, મનને વિક્ષેપનાં સાધન આપવાં જોઇએ નહિ. માણસને ચડવું હોય તો ચડવાની છૂટ મળે છે અને પડવું હોય તો પડવાની છૂટ મળે છે.

સંસાર દુઃખમય નથી, પણ માણસને હલકા સ્વભાવની

તો દુનિયામાંના કોઈ પણ પ્રયત્ને, નુકશાન થતું અટકે તે કરવાની અગ્રેસરોની ફરજ છે. અને તેથી જ તેમને જાતનો અધિકાર છે. એ અધિકાર અને ફરજ બજાવવા જ લોકવ્યવહારની રક્ષા અને જનસમુહનું કલ્યાણ સમાયે છે. પરંતુ જો ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, તો જરૂર અગ્રેસરો નહીં પણ લોકવ્યવહારબદ્ધ પ્રત્યેકવ્યક્તિ, જનસમુહ અકલ્યાણ કરવામાં ભાગીદાર બને છે. એમ સમજ જોઈએ."

"ત્યારે શું આ રીતે શ્રી વર્ધમાનકુમારનો પણ લોક સમુહે ત્યાગ જ કરવો જોઈએ? લોકવ્યવહારના ક નિયમને તે અનુસરે છે?"

"નહીં તેમ ન બનવું જોઈએ."

"કારણ?"

"કારણ એજ કે—ઉપર જે વાત કરી તે વિચા [illegible]

[illegible]

પ્રેરણા વીજળીના ઝબકારા માફક તેજ આપી ચાલી જાય છે; કારણ કે આત્માને કોઈ કામ માટે વિચાર કરવાની જરૂર પડતી નથી. માનસિક વિચારથી ખરું જ્ઞાન મળતું નથી. યુરોપના વિદ્વાનોએ જીવન સુધારવા ઓછો વિચાર કર્યો નથી અને છતાં હજુ માણસના સામાન્ય સ્વભાવમાં તેઓ ફેરફાર કરી શક્યા નથી.

સમાજમાં મોટો ફેરફાર કરવા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિમાં મોટો ફેરફાર થવો જોઈએ. આવો માણસ જ સમાજને નવો રસ્તો બતાવી શકશે. પણ જે માણસમાં નવું તેજ આવે, તેણે અધીરા થઈને પોતાની અપૂર્ણ સ્થિતિમાં સમાજને તે તેજ આપવું જોઈએ નહિ. તેમ કરવાથી તેના શિષ્યો મૂર્ખ રહે છે અને તે શિષ્યોના શિષ્ય મૂળ ગુરુનું નામ અને કીર્તિ બગાડે છે.

સમાજમાં સતયુગ લાવવો હોય તો સત્ય તરફ જ નજર જોઈએ. આત્મા સિવાય કોઈ વસ્તુ સત્ય ન હોવાથી આત્મજ્ઞાન મેળવવું એ મનુષ્યજીવનનું પહેલું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ. જ્ઞાનથી જ્યારે આર્થિક જીવન રચાશે, ત્યારે એક માણસ બીજાને નુકસાન કરીને ધનવાન થશે નહિ; પણ સૌને લાભ મળે, નોકરી મળે, ધંધો મળે, એવા ઉદ્યોગો કાઢશે. રાજ્યતંત્ર એવું નહિ થાય કે બીજા દેશના લોકોને દુઃખી કરીને પોતાના દેશને સુખી કરવો. જ્ઞાની માણસ બીજામાં પણ પ્રભુને જોઈ શકે છે અને તે ભાવે બીજાની સેવા કરે છે. જ્યારે માણસ માણસરૂપે દેખાય, ત્યારે તેની જે સેવા થાય તે માણસની સેવા કહેવાય. જ્યારે તે ભગવાન-

હારની કોઈ પ્રવૃત્તિ સાથે બંધબેસતી નથી હોતી. તેથી લોકવ્યવહારથી વિરુદ્ધ વર્તનાર કાંતો નિયમ ભંગની શિક્ષા ભોગવીને લોકમાં રહી શકે, અથવા જનસમુહથી બહાર રહી શકે. ”

“ વિઘાતકની પ્રવૃત્તિ કલુષિતતા, અદીર્ઘ દષ્ટિ, સ્વાર્થ કે અજ્ઞાનમૂલક હોય છે. અર્થાત્ નિર્બળતાજન્ય હોય છે. તેથી તે ત્યાજ્ય થઈ પડે છે. પરંતુ આવા અભિજાત પુરુષોની પ્રવૃત્તિ ‘ શાસ્ત્રસિદ્ધ લોકવ્યવહાર જનસમુહનું કલ્યાણ કરે છે. ’ એ હેતુથી પરિણામે સહાનુભૂતિ ગર્ભિત હોય છે. લોકવ્યવહારથી જનતાની જે વિકાસ ભૂમિકા ઘડાતી હોય છે, તેના કરતાં તેઓ ઉપરની ભૂમિકા પર હોય છે. અને એ ઉપરની ભૂમિકામાં રહીને તેમનું સ્વતંત્ર વર્તન કદાચ ચાલુ લોકવ્યવહારને બાધક થતું જણાતું હોય, તો લોકવ્યવહારે તેને અનુસારે પોતાનું સ્વરૂપ બદલવું જોઈએ, અથવા એ આદર્શને ન પહોંચી વળવા માટે પોતાની અશક્તિ કબુલ કરી લઈ, તેને પહોંચી વળવા પ્રયત્નશીલ થવું જ જોઈએ. પરિસ્થિતિ વિશેષ કે સમય વિશેષમાં શું કરવું ? એવા ગુંચવાડામાં લોકવ્યવહાર પડે, ત્યારે આવા મહાનુભાવ પુરુષો તરફથી પ્રેરણા મેળવી શકે છે. આવા પુરુષો લોકવ્યવહારને ઘડનારા અને માર્ગદર્શક હોય છે. તેથી પૂજ્ય છે. એટલું જ નહીં પણ લોકવ્યવહારના-મર્યાદાથી માંડીને રાજ્ય સુધીના સર્વ તંત્રો કરતાં સ્વતંત્ર હોય છે. એટલે

થવું ગમતું નથી, કારણ કે એ હલકું પદ છે. તેથી રાજાઓ તત્ત્વજ્ઞાની અને ભક્ત થાય તો જ સમાજજીવન સુધરે તેવું છે.

જિંદગી માટે ખાવાપીવાનાં સાધનો મેળવવાની જરૂર છે, પણ તે કામ ટૂંકામાં તરત પતી જાય તેવું સમાજ-જીવન અને રાજ્યજીવન જોઈએ. જો આખો દિવસ અને આખી જિંદગી તે કામ માટે જાય તો બીજો ઊંચો પુરુષાર્થ થઈ શકશે નહિ.

લડાઈ વખતે જિંદગીની જરૂરિયાતની ચીજોના ભાવ ઘણા વધી જાય છે. કેટલીક ચીજો લશ્કર માટે લઈ જવામાં આવે છે અને કેટલીકના ભાવ વેપારીઓના સ્વાર્થથી પણ વધી જાય છે. એવી અનીતિ અટકાવવા માટે સરકાર તરફથી અંકુશ (કંટ્રોલ) રાખવામાં આવે છે. તેથી ખરી રીતે અનીતિ ઘટવી જોઈએ પણ તેને બદલે અનીતિ વધી જાય છે. તેનું કારણ એ છે કે વેપારી બુદ્ધિવાળી રાજસત્તા પોતે જ સ્વાર્થમાં પડી જાય છે, પ્રજાને દગાવવા માટે પોતે પણ સંઘરો કરે છે અને પ્રજા તે સ્વાર્થનું અનુકરણ કરે છે. કોઈને નીતિ શીખવવી હોય તો શીખવનારે પોતે નીતિ પાળવી જોઈએ. જ્યાં રાજસભામાં નીતિની ખામી જણાઈ આવે ત્યાં પ્રજાનું કમભાગ્ય સમજવું. વળી એક રાજ્યની અનીતિની અસર બીજાં રાજ્યો ઉપર થાય છે. બધા દેશોનું આજનું સમાજજીવન લગભગ એટલું બગડી ગયું છે કે હવે વધારે પડતા જણાયા કરી નથી. જ્યાં સુધી અનીતિ વધી ત્યાં લડાઈ વગર જગ સુધરી શકતું નથી.

તેઓની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કે રચના મૂળતત્ત્વરૂપે ત્રિકાળમાં અબાધિત જ રહે છે. અને રહેવી જ જોઈએ."

"આ ભેદ હવે કંઈક સમજાય છે, અને એટલું વિશેષ પણ સમજાય છે કે–જનસમુહનું કેટલુંક ઉદાત્ત અને ઉચ્ચ વર્તન સાધન સામગ્રીને લીધે શોભે છે. સાધન સામગ્રી પર જ તેનો ઘણો આધાર હોય છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ત્યારે આ મહાપુરુષનું વર્તન બહારની કોઈ પણ સાધન સામગ્રીનું આશ્રિત નથી, એટલું જ નહીં પરંતુ વન પશુઓની માફક કેવળ શરીર આશ્રિત નથી. પરંતુ શરીર, મન ઇન્દ્રિયોની પાછળ રહેલો આત્મા જ અંદરથી અપૂર્વ પ્રકાશ ફેંકે છે. જેને લીધે તેઓનો આવો ઉદાત્ત અને વિરાટ જીવનવ્યવહાર પ્રવર્તી શકે છે અને શોભી શકે છે. આ [illegible] એમનો આત્મા કઈ ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર હશે! [illegible] કરવી નહીં."

"[illegible] વિચરતા હશે! [illegible] હશે? [illegible] હશે? [illegible] હશે? [illegible] હશે? [illegible] હશે? [illegible]"

થવું ગમતું નથી, કારણ કે એ હલકું પદ છે. તેથી રાજાઓ તત્ત્વજ્ઞાની અને ભક્ત થાય તો જ સમાજજીવન સુધરે તેવું છે.

જિંદગી માટે ખાવાપીવાનાં સાધનો મેળવવાની જરૂર છે, પણ તે કામ ટૂંકામાં તરત પતી જાય તેવું સમાજજીવન અને રાજ્યજીવન જોઈએ. જો આખો દિવસ અને આખી જિંદગી તે કામ માટે જાય તો બીજો ઊંચો પુરુષાર્થ થઈ શકશે નહિ.

લડાઈ વખતે જિંદગીની જરૂરિયાતની ચીજોના ભાવ ઘણા વધી જાય છે. કેટલીક ચીજો લશ્કર માટે લઈ જવામાં આવે છે અને કેટલીકના ભાવ વેપારીઓના સ્વાર્થથી પણ વધી જાય છે. એવી અનીતિ અટકાવવા માટે સરકાર તરફથી અંકુશ (કંટ્રોલ) રાખવામાં આવે છે. તેથી ખરી રીતે અનીતિ ઘટવી જોઈએ પણ તેને બદલે અનીતિ વધી જાય છે. તેનું કારણ એ છે કે વેપારી બુદ્ધિવાળી રાજસત્તા પોતે જ સ્વાર્થમાં પડી જાય છે, પ્રજાને દગાવવા માટે પોતે પણ સંઘરો કરે છે અને પ્રજા તે સ્વાર્થનું અનુકરણ કરે છે. કોઈને નીતિ શીખવવી હોય તો શીખવનારે પોતે નીતિ પાળવી જોઈએ. જ્યાં રાજસભામાં નીતિની ખામી જણાઈ આવે ત્યાં પ્રજાનું કમભાગ્ય સમજવું. વળી એક રાજ્યની અનીતિની અસર બીજાં રાજ્યો ઉપર થાય છે. બધા દેશોનું હાલનું સમાજજીવન લગભગ એવું પડી ગયું છે કે હવે વધારે પડવા જગ્યા રહી નથી. જ્યાં પણ અનીતિ વધે ત્યાં લડાઈ વગર ભૂંડો સુધરી શકતી નથી.

*　　　*　　　*　　　*　　　*

" પ્રણામ, જ્ઞાતપુત્ર શ્રી વર્ધમાનકુમારની પાછળ પાછળ મોકલેલી આપ બન્નેની શ્રદ્ધા અને પ્રજ્ઞા નામની જીજ્ઞાસા વૃત્તિઓ આજ આવી પહોંચેલી છે. અને બાજુના મનોમંદિરમાં વિશ્રામ લે છે. એ બન્ને આપને મળવા ઇચ્છે છે. એટલું વિનવી, આપની યથારુચિ નિદેશ સાંભળવા હું તૈયાર જ છું. "

" વત્સ ! ચિત્તાવેગ ! બન્ને મહાનુભાવાઓને જલ્દી મોકલ. અહીં અમે એમની જ રાહ જોઈએ છીએ. "

" પ્રણામ. આદેશ પ્રમાણે જ—"

" જા, વત્સ ! જલ્દી જા. અને શીઘ્ર મોકલ. "

" તેમજ કરેલું આપ હમણાંજ જોઈ શકશો, આર્ય !"

*　　　*　　　*　　　*　　　*

" અહો ! સ્વાગત, પવિત્રપ્રવૃત્તિપૂનિતદેહલતાવંત બન્ને મહાનુભાવ ભગિનીઓને ! દીર્ઘકાળે પણ યથાર્થ કુશળતાયુક્ત જોઈ, અહીંની કુશળતા નિવેદનપૂર્વક ફરીથી પણ અમે બન્નેનું સહર્ષ સ્વાગત કરીયે છીએ. "

" અનુગ્રહ, આર્યોનો. દીર્ઘકાળે પણ દર્શનાનન્દનો યોગ મળ્યો. તેમાં યે આપ આર્યોનોજ વિશેષાનુગ્રહ છે. "

*　　　*　　　*　　　*　　　*

રાજ્ય છે. ઈંગ્લેંડમાં મોટે ભાગે પ્રજાનું રાજ્ય છે. ત્યાં રાજાની સત્તા નિયત કરેલી હોવાથી રાજા સ્વતંત્ર રીતે કાંઈ કામ કરી શકતો નથી. અમેરિકા જેવા દેશમાં કેવળ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. આ પ્રમાણે દેશદેશાંતરમાં રાજ્ય-પદ્ધતિ જુદાજુદા પ્રકારની છે.

કાળ પ્રમાણે પણ રાજ્યપદ્ધતિમાં ફેર પડે છે. ઘણા દેશોમાં જેને આગળના વખતમાં સ્વરાજ્ય કહેવાતું હતું તેને વર્તમાન કાળમાં સ્વરાજ્ય કહેવાતું નથી. જર્મની અને રશિયા જેવા મોટા દેશોમાં રાજાના સ્વતંત્ર રાજ્યને બદલે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ઉત્પન્ન થયાં છે.

વળી પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં પણ કયું રાજ્ય સારું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પ્રજાનો જે આદર્શ જર્મનીમાં છે, તે રશિયામાં નથી અને રશિયામાં છે તે અમેરિકામાં નથી.

આવી રીતે દેશકાળ પ્રમાણે સ્વરાજ્યનો અર્થ ફરતો રહે છે. ઘણાં વર્ષ પહેલાં જ્યારે અંગ્રેજી કેળવણી આ દેશ-માં દાખલ કરવાની વાત ચાલતી હતી, ત્યારે બંગાળાના આગેવાન રાજા રામમોહન રાયે આ બાબતને ટેકો આપ્યો હતો. તેમણે કહ્યું કે, 'હિંદુધર્મમાં સતી વગેરેના રૂઢિગત કેટલાએક દોષ દાખલ થઈ ગયા છે, તે દૂર કરવાની જરૂર છે અને અંગ્રેજી કેળવણીથી હિંદને ઘણો લાભ થશે.'

રાજા રામમોહન રાયના આ મતને બીજા કેટલાક આગેવાનોએ પણ ટેકો આપ્યો, અને તેથી અંગ્રેજી વિદ્યા-કળા લોકો ખુશીથી શીખવા લાગ્યા. અંતે એવું પરિણામ આવ્યું કે, જેટલું અંગ્રેજી જ્ઞાન તે બધું સારું લાગવા

" અહો ! ભગિનીઓ ! જ્ઞાત ખંડ વનમાંથી નિક
પછીથી આજ સુધીનું એ મહાત્મા પુરુષનું જીવનવૃત્તા
અમને વિગતથી કહો. અમે એ સાંભળવાને આજે સર્વ
ઉત્સુક થયા છીએ. "

" અમે પણ એ વૃત્તાન્ત ફરી ફરીને–વારંવાર કહેવ
ઉત્સુક જ છીએ, પરંતુ અમે બરાબર કહી શકીશું કે કેમ
તે તો શંકા જ છે. જેઓના મન, વાણી, કર્મ અ
આત્મા પ્રયત્નથી જ જે ઉદાત્ત સ્થિતિએ પહોંચેલા છે,
સ્થિતિનું પણ વર્ણન અશક્ય જ છે, તો પછી આ કસો
ટીમાંથી પસાર થતી વખતે જે રચના સોનાની માફક
રીતે તે ઝળકી નિકળ્યા છે, તે રીતે તેનું વર્ણન સર્વ
અમારી કલ્પનાની પણ પેલે પાર છે.

[illegible]

[illegible]

હિંદના એક હિતેચ્છુ અંગ્રેજ જવાબ આપે છે કે, 'અંગ્રેજો હિંદમાં જઇને હિંદી ભાષા કેવી બોલે છે તે પણ જાણવા જેવી છે. એક અંગ્રેજને દવા માટે ગધેડીનું દૂધ જોઇતું હતું; પણ ગધેડીને હિંદી ભાષામાં શું કહે છે તે તેને ખબર ન-હોતી. તેથી નોકરને બોલાવ્યો અને કહ્યું કે, 'દેખો, ગાંવ મેં જા કર ગધા કા દૂધ લે આવ; મગર દેખો, વો હમેરા માફક ગધા નહીં', એમ સાહેબકી માફક ગધા હોવે, ઉસીકા દૂધ ચાહીએ.' બીજાને દોષ દેવા સહેલા છે, પણ પોતાના દોષ જોવા મુશ્કેલ છે. વળી અહીંના માણસો માટે અંગ્રેજી ભાષામાં શિક્ષણ આપવાની અને વ્યવહાર ચલાવવાની બિલકુલ જરૂર નથી. શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવું જોઇએ અને જ્યાં અંગ્રેજી ભાષાની જેટલી જરૂર જણાય ત્યાં તેટલું શિક્ષણ તે ભાષાનું આપવું જોઈએ.

'બોયકોટ'ની ચળવળના પરિણામમાં રાજ્યપદ્ધતિ કાંઇક અંશે લોકોને જવાબદાર થઈ; તેને મોરલી-મિન્ટોના સુધારા કહે છે. ત્યારપછી યુરોપનો મહાન વિગ્રહ શરૂ થયો અને લોકમાન્ય તિલક અને મિસિસ બેની બિસેન્ટે સ્વરાજ્યની ચળવળ ઉપાડી. કાંઇક અંશે આ ચળવળની અસરથી અને કાંઇક અંશે લડાઈમાં હિંદે ઇંગ્લેંડને કરેલી મદદના બદલામાં હિંદનું રાજ્ય પહેલાં કરતાં લોકોને વધારે જવાબદાર થયું. તેને મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડના સુધારા કહે છે.

છતાં અંગ્રેજની પાર્લામેન્ટની હિંદ ઉપર રહેલી સત્તામાં બહુ ફેર પડ્યો નથી. રાજ્યબંધારણ એવું થયું કે, રાજ્યના અમલદારો કોઈ વખતે અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટને જવાબદાર

વાય છે, ચિત્ત ચગડોળે ચ્હડે છે. માનસિક સૃષ્ટિમાં જે અનુભવ ખડો થયો છે, જે અદ્‌ભૂત ચિત્ર મનઃપટ પર ચિત્રાઈ ગયું છે, તેની આબેહુબ છાયા કયા શબ્દો દ્વારા રજુ કરવી ? કઇ વાક્યરચનાથી પ્રગટ કરવી ? કયા ભાગને વિશેષ, અને કયા ભાગને સામાન્ય મહત્ત્વ આપવું ? કેવી રીતે અને કયા પ્રસંગથી વર્ણનની શરૂઆત કરવી ? એ કાંઈ અમારાથી નિર્ણિત થઇ શકતું જ નથી.

તોપણ અમારી શક્તિ અનુસાર અમે જે સ્વરૂપમાં નિવેદન કરીયે, તેની તે રીતે જ કદર કરશો. જેમ હોવું જોઇએ તેમ, અને જે રીતે ઘટે તે રીતે બરાબર સમજી લેવાનો તો આપ જાતે જ પ્રયત્ન કરશો, એટલી વિનંતિ કર્યા પછી, એ જ મહાપુરુષને હૃદયને વિષે યાદ કરી, હવે અમે આપની આજ્ઞાને અમલમાં મુકવાની શરૂઆત કરીએ છીએ. "

" કહો, કહો, બ્હેનો ! અક્ષરેઅક્ષર એ સાંભળવા અમે તૈયારજ છીએ. ધન્યભાગ્ય તમારૂં ! તમને એ બધા પ્રસંગો જાતે જોવા-જાણવાનો સુયોગ મળી ગયો, તમારાં નયન કૃતાર્થ થયાં છે. અમારે તો માત્ર સાંભળીને જ રાજી થવાનું છે. બસ, બ્હેનો ! હવે અમારા કર્ણપુટને પવિત્ર કરો. કૃતાર્થ કરો. "

• • • • •

એ એક વેપારમાં ખોટ જશે તો અંગ્રેજી પ્રજાની આંખ ઊઘડશે અને હિંદમાં નવી જાગૃતિ આવશે. જેમ આપણો ખોરાક પરદેશથી મંગાવતા નથી, પણ હાથે તૈયાર કરીએ છીએ; તેમ આપણાં કપડાં પરદેશથી મંગાવવાં જોઇએ નહિ, પણ હાથે તૈયાર કરવાં જોઇએ. આટલી હદ સુધી હાથે કામ કરવામાં બહુ હરકત જેવું લાગતું નથી; પણ જો દરેક માણસ પોતાનું બધું કામ પોતાને હાથે કરવાનું માથે લે–એટલે કે, પોતાના ખોરાક માટે પોતે ખેતી કરે, પોતે રસોઈ કરે, પોતાનું રૂ ઉગાડીને પીંજે, કાંતે, વણે, પોતાની હજામત પોતે કરે, પોતાનું ગેલું પોતે સાફ કરે, દૂધ માટે ઢોરોની સંભાળ લે, તેનો ખોરાક પોતે તૈયાર કરે, દોહ-વાનું કામ પોતે કરે અને એવાં અનેક કામોમાં જે સાધન વાપરવાં પડે તે પણ પોતે તૈયાર કરે તો તેનું બધું કામ ૨૪ કલાકમાં પૂરું થાય નહિ. મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમમાં પણ જે રસોઈ કરે છે તે 'હરિજન' વાંચે છે, પણ 'હરિજન' છાપતાં નથી અને મહાત્માજીને પોતાની રસોઇ પોતાને હાથે કરવી પડતી હોય તો 'હરિજન' લખી શકે નહિ. વળી સોમવારે મૌનવ્રત લેવું પડે છે તે ઉપરથી પણ લાગે છે કે, મનનું કામ સારું કરવા માટે વાણીનું કામ બંધ કરવું જોઇએ. આ સિદ્ધાંત ઉપર વધારે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, આત્માનું કામ જોઈતું હોય તો મનનું કામ પણ બંધ કરવું જોઇએ.

પોતાનું બધું કામ પોતે કરવું જોઇએ એ સિદ્ધાંત રશિયાના મહાપુરુષ ટૉલ્સ્ટોયે ઉત્પન્ન કરેલ છે અને મહાત્મા

" સર્વ સંગ છોડી કરી. મુંડ થઈ, અણગાર થઈ જ્યારે એ ભવ્યકાય મનસ્વી મહાપુરુષે જ્ઞાત ખંડમાંથી વિહાર કર્યો, ત્યારે જેમ સૂર્ય જગતમાંથી કિરણોને ખેંચી લેતો હતો, તેમ અમને તમારા ચિત્તમાંથી તેમણે ખેંચી લીધા હતા. સ્થિર સમુદ્રમાં જેમ સઢવાળું વહાણ નિષ્પ્રકંપપણે અસ્ખલિત ગતિ કરતું કરતું દૂર દૂર વહી જાય તેમ જાનુ સુધી હાથ લંબાવી. યુગ પર્યંત દૃષ્ટિ સ્થાપી, આગળ, પાછળ, ઊંચે નીચે કે બાજુએ જોયા વિના જગત પર અસ્ખલિતપણે એ દૂર દૂર વહ્યે જતા હતા. અને અમે પણ ખેંચાતાં હોઈએ, તેમ તેની પાછળ વહ્યે જતાં હતાં.

એક શહેર કે ગામથી બીજે શહેર કે ગામ તરફ જનાર એ કોઈ મુસાફર નહોતા કે જેથી કરીને પ્રસિદ્ધ રસ્તાઓ કે પગદંડીઓ દ્વારા જ વિહાર કરે! પરંતુ વિમાન કે ઉડ્ડયનોને પણ તેઓ પોતાનો માર્ગ બનાવતા હતા નહીં—ખાડા, ખડ, ટેકરા, ઝુંડ, જંગલ કે ગીચ [illegible]

અને અહિંસાત્મક અસહકારથી સ્વરાજ્ય મેળવવાનો નવો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપ્યો. શસ્ત્રહીન પ્રજાને આ રસ્તો કેટલેક અંશે ઉપયોગી થયો છે.

અહિંસાત્મક અસહકાર એ આ દેશમાં રાજાની સામે થવા માટે પ્રજાનું મોટું હથિયાર છે. તેનો ઉપયોગ આગળના વખતમાં દેશી રાજાઓની રૈયત કરતી હતી, અને પચીસ વર્ષ પહેલાં શ્રી અરવિંદ ઘોષે પણ બંગાળાના ભાગલા વખતે 'બૉયકૉટ' નામથી તે હથિયારનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને તે સિદ્ધાંત આપણા દેશમાં ફેલાવવાની તેમની ઈચ્છા હતી; પણ તે વખતે બીજા કેટલાક જુવાન માણસોએ બૉમ્બનો ઉપયોગ કરવાથી, હિંસાત્મક અસહકાર થયો. આ દેશની નિઃશસ્ત્ર પ્રજાને માટે તે સ્વીકારવો ભારે પડ્યો તેનું કારણ એ છે કે, અંગ્રેજી પ્રજા પાસે માણસને મારવા માટે એટલા બધા પ્રકારનાં હથિયાર છે અને વધારે બનાવવા માટે અને બીજા દેશો પાસેથી ખરીદવા માટે એટલો બધો પૈસો છે કે જો અહીંની પ્રજા શસ્ત્રથી લડાઈ કરી દેશ જીતવાની ઈચ્છા કરે તો તે ઈચ્છા પૂરી થાય તેમ નથી; એટલું જ નહિ પણ તેને માટે માણસનો પણ જેવો હલકો સ્વભાવ બ્રમત કરવો જોઈએ અને નભાવી રાખવો જોઈએ. તે માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચીને મોટું લશ્કર કાયમ તૈયાર રાખવું જોઈએ.ને બાબત સમજી અહીંની સ્થિતિનો વિચાર કરવાનો છે. મહાત્મા ગાંધીજી અહિંસાત્મક અસહકારનો સિદ્ધાંત પોતાના તપથી અને મનોબળથી લોકો પાસે મૂકી શક્યા એ માટે તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. જો કે આ સિદ્ધાંત નવો

એ મહા વિહાર દરમ્યાન અમને માલૂમ પડયું છે કે–

તેઓ સ્વભાવે **ચંદ્ર** જેવા શિતળ હતા. પણ તપના તેજે **સૂર્ય** જેવા ઉગ્ર હતા. અસહ્ય આફતો સહી લેવાને ગજેન્દ્ર જેવા બળવાન હતા, અને ઉપદ્રવોની સામે થવામાં આખલાની માફક સ્પર્ધાશીળ હતા. તેઓ જેમ વિકટ પ્રસંગોમાં મેરુની જેમ અચળ હતા, તેમજ કોઈ પણ જાતની રોકાવટને ન ગણકારતાં **પવન** અથવા **જીવની** જેમ અસ્ખલિત ગતિવાળા હતા. **પૃથ્વી**ની માફક સર્વસહ છતાં નિષ્કારણ કરુણાએ એ **કુસુમ** જેવા કોમળ હતા. સમુદ્રની જેમ ગંભીર, સિંહની જેમ નિર્ભય, ગેંડાના શૃંગની જેમ કેવળ એકાકી, કાચબાની જેમ ગુપ્તેન્દ્રિય, સર્પની જેમ એકાગ્ર દૃષ્ટિ સ્થાપનાર, શંખની જેમ નિર્મળ, સુવર્ણની જેમ મુશ્કેલીઓમાંથી અણીશુદ્ધ પસાર થઈ જનાર, પક્ષિની માફક સદા સ્વતંત્ર, ભારંડ પક્ષિની જેમ સદા અપ્રમાદી, આકાશની જેમ સ્વાશ્રયી, કમળ પત્રની જેમ નિર્લેપ, હુતદ્રવ્યની જેમ અજ્ઞાનીઓને અગમ્ય એવા એ મહાપુરુષ, શત્રુ–મિત્ર, સોનું–પત્થર, મણિ–માટી, આલોક–પરલોક, અને સુખ–દુઃખ વિગેરેમાં સમાનતા ધારણ કરી આ પૃથ્વી તળ પર વિહાર કરી રહ્યા છે.

જ્યારે સાંજ પડવા આવે ત્યારે ખાસ કરીને કાયાનો ઉત્સર્ગ કરી, ઝુંપડીમાં, ખંડેરમાં, પાણીની પરબમાં, સુનાર,

કહે છે, જર્મનીના લોકોને 'સમડી' કહે છે, રશિયાને 'રીંછ' કહે છે, ઇરાનને 'બિલાડી' કહે છે વગેરે. હિંદના લોકો, બધી પ્રજામાં જે સંસ્કારી હોય, તેને 'આર્ય' કહે છે, જેમાં સંસ્કાર ન હોય તેને અનાર્ય–અનાડી કહે છે.

તેથી સ્વરાજ્યને માટે શસ્ત્ર વાપરવામાં કેટલો લાભ છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. દુઃખ ખમવાથી અને સાચું જીવન લોકોમાં ફેલાવવાથી પરિણામ સારું આવે છે. આ રીતે ખરું સ્વરાજ્ય મળશે. શ્રદ્ધા રાખવી કે, એક વખત બરાબર વાવેલું બી, વખત આવ્યે ફળ આપશે. શુદ્ધ અને શાંત બુદ્ધિ રાખી સાચો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો અને તે ફળીભૂત થાય તે માટે બધા પ્રકારનું દુઃખ મરણપર્યંત સહન કરવું તે જ આર્યોનું ભૂષણ છે, તે જ ખરું જીવન છે.

જેમ આત્માનો પ્રદેશ જીતવા માટે પ્રકૃતિના તમોગુણ અને રજોગુણ સાથે અસહકાર કરવો પડે છે, તેની સત્તાનો ઇન્કાર કરવો પડે છે; તેમ સ્વરાજ્યથી મળતા ઊંચા જીવન માટે, પરરાજ્યે કરેલા હલકા કાયદા સાથે અસહકાર કરવો પડે છે. જ્યારે પ્રકૃતિ તાબે થાય છે, ત્યારે સંયમથી તેનો ઉપયોગ કરવામાં હરકત નથી.

અસહકારની ચળવળ પછી અંગ્રેજોને હવે લાગવા માંડ્યું છે કે, હિંદ ઉપર તદ્દન અંગ્રેજી ઢબથી રાજ્ય કરી શકાય તેમ નથી.

લોર્ડ રોનાલ્ડશે કે જે મહાત્મા ગાંધીજીની અસહકારની પહેલી ચળવળ વખતે બંગાળાના ગવર્નર હતા, તેમણે હિંદ ઉપર વિદ્વત્તા ભરેલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે; તેમણે ૧૯૨૬

કુહાર વિગેરેની કોટોમાં, ઉજાડ પડેલા બાગ કે જંગલમાં, મસાણમાં, ચોરામાં, કોઈ ઝાડ-ઝાંખરાં કે ઘાસની ગંજી નીચે કે એવા કોઈ પણ એકાન્ત સ્થાનમાં સ્થળ પર કે શિલાતળ પર સ્થિર ઉભા રહીને, કે આસન બાંધી, મુદ્રાધારી કે પ્રતિમાધારી થઈ નિશ્ચળપણે દૃષ્ટિ નાસિકા પર સ્થાપી ધ્યાનમાં લીન થતા હતા.

બરફિયાળાની ઠંડીમાં પવનના સપાટા જોરથી શરીર સાથે અથડાય તેવી રીતે ખાસ ઈરાદાપૂર્વક કોઈ પણ ઓથનો આશ્રય લીધા વિના ખુલ્લા મેદાનમાં સ્થિરપણે ધ્યાન ધરતા હતા; અને જ્યારે ઉનાળામાં અગ્નિની જ્વાળા જેવી લૂ વરસતી હોય, તેવા ખુલ્લા રેતાળ પ્રદેશમાં ધગધગતી રેતી પર ઈરાદાપૂર્વક ધ્યાનમાં સ્થિર થતા હતા.

[illegible]

કામ સહેલું નથી. હિંદુસ્થાનમાં ૧૫૬૧ શહેર છે અને ૪,૯૮,૫૨૭ ગામડાં છે. તેને એક પદ્ધતિમાં લાવવાં એ કામ સહેલું નથી. જુદાં જુદાં હવાપાણીવાળા પ્રાંતો, જુદી જુદી ભાષાઓ, જુદી જુદી નાતો અને તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બે મોટા ધર્મો, એ બધાની એકતા સહેલાઇથી થઈ શકે નહિ. અંગ્રેજોએ પોતાને ઠીક લાગે તેવા સુધારા કર્યા. તેમાં ઘણે ભાગે હિંદી લોકોની સંમતિ હતી; પણ થોડાંક વર્ષ થયાં અંગ્રેજી વિદ્યાકળા સામે હલ્લો થયો છે અને ઘણા વિદ્વાન પુરુષો કહે છે કે અંગ્રેજી વિદ્યાકળાનું અનુકરણ કરવાથી હિંદની પાયમાલી થઇ છે. હવે પૂર્વ અને પશ્ચિમની વિદ્યાકળાની લડાઈ થઈ છે. ૪૦ કરોડ માણસ કે જેમની વિદ્યાકળા હજારો વર્ષની જૂની અને સંસ્કારી છે, તેમને યુરોપના સંસ્કારથી દોરી શકાય નહિ. ૧૫૦ વર્ષ સુધી અંગ્રેજી વિદ્યા ચાલી તેથી હવે પણ ચાલશે એમ માની લેવાનું નથી. હવે દેશ જાગ્રત થયો છે. તે અંગ્રેજી વિદ્યાની ભૂલો જોઈ શકે છે. હવે રાજ્યવ્યવસ્થા હિંદની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ કરવી જોઇએ.

'તે માટે મ્હૈસુરની રાજ્યપદ્ધતિ થોડા ફેરફાર સાથે બ્રિટિશહિંદમાં કામ આવે તેમ છે; અને કેળવણીની પદ્ધતિ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં ચાલે છે તેવી હિંદને માફક આવે તેમ છે.'

આ પ્રમાણે હિંદના જીવનમાં નવા ફેરફારની જરૂરિયાત હિંદના મોટા પુરુષોને અને અંગ્રેજોમાં પણ વિચારવાન પુરુષોને જણાવા લાગી છે.

રનો સંકોચ કરતા હતા. પરંતુ એ બધું તેમણે ચાર માસ સુધી સહન કર્યું હતું, અને ધ્યાનમાં હતા. વળી કોઇ કોઈ વખત તો લ્હેરી જુવાન ને જુવાન સ્ત્રીઓ આવી આવીને તેમની પાસે ભ્યની માંગણી કરતા હતા. છતાં પ્રભુ તો મૌન- । જ ચાલુ રાખતા હતા.

ર આ ભમરાઓને ન્હોતા ઉડાડ્યા, તેમ બીજે સ્થળે ડાંસ, મચ્છર કે બીજા જંતુઓ ડંખ દે, તેને સ્વેચ્છાએ તેમ કરવા દેતા હતા.

ભો ઘણે ભાગે આજ સુધી મૌન જ રહ્યા છે, અને અપૂર્ણ સ્થિતિમાં તો ગમે તેવે વિકટ પ્રસંગે પણ શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યો નથી. જ્યારે કોઈ અનુકુળ કે પ્રતિકુળ ડખલ કરવામાં આવતી હોય, બિલકુલ જવાબ જ નહીં. છતાં ખાસ જરૂરી પ્ર- ઇ વાર સંક્ષિપ્ત શબ્દોચ્ચાર કર્યો છે, તે સિવાય સુધી સર્વથા મૌન જ રાખ્યું છે.

દવસે-તેઓ વિહાર કરતા હતા, કોઈ વખત આહા- માટે ચંક્રમણ કરતા હતા, અને તે સિવાય કોઈ સ્થળમાં પ્રતિમાધારી થઈ ધ્યાન ધરતા હતા; ને તો ધ્યાનમાંજ લીન રહેતા હતા. આ તેમનો સામાન્ય ર હતો. તેમાં કોઈ વખત નિદ્રા આવવા જેવું જણાય,

પડે છે. પણ તે પહેલાં જીવન બગડે નહિ તેવી ધાર્મિક કેળવણી આપવી એ દરેક રાજ્યની પહેલી ફરજ છે. એવી કેળવણી નહિ આપવામાં આવે તો લડાઈનો અંત આવવાને બદલે માણસના સારા સંસ્કારનો અંત આવશે અને માણસો પશુ જેવા બની જશે. તેથી બધા દેશોમાં સંયમી, ડાહ્યા અને નિઃસ્વાર્થી પુરુષો વધે એવી વ્યવસ્થા કરવાનું કામ અને એવી કેળવણી આપવાનું કામ ખાસ જરૂરનું છે.

હિંદનું રાજ્ય કોઈએક રાજાના હાથમાં હોત, ઈંગ્લૅંડના રાજાના હાથમાં હોત તોપણ જ્યારે બન્ને પ્રજાના મહાપુરુષો સારી સૂચના આપે ત્યારે તે રાજા ઉપર તેની અસર થાય અને પોતાની મરજી પ્રમાણે કરવા તે સ્વતંત્ર હોય તેથી સુધારા પણ જલદી થઈ શકે અને લોકોનું જીવન લોકોના આદર્શ પ્રમાણે સુધારી શકાય; પણ હિંદનું રાજ્ય કોઈ એક રાજાના હાથમાં નથી. હિંદના ગવર્નર જનરલ પણ પરતંત્ર છે. તેના ઉપર હિંદના વજીર, તેના ઉપર અંગ્રેજી પાર્લામેન્ટની સત્તા અને પાર્લામેન્ટ પણ બહુમતિના ઠરાવ પ્રમાણે ચાલે. એ બહુમતિ પણ પાંચ છ વર્ષે અથવા તે પહેલાં ફરી બેસે. એટલે કોઈને બીજાના લાભની ચિંતા રહે નહિ. બધાને સ્વાર્થનો વિચાર, ઈંગ્લૅંડનું કેમ ભલું થાય તેનો જ માત્ર બહુમતિ વિચાર કરે.

હિંદની પ્રજા ઉપર અંગ્રેજી પ્રજાનું રાજ્ય છે. તે આખી પ્રજાના વિચાર ફેરવવાનું કામ સહેલું નથી. તેની સામે આ દેશની આખી પ્રજા અવાજ કરે ત્યારે જ તે અવાજ સંભળાય તેમ છે.

તો વ્યુત્ત થઈ ખુલ્લામાં ધીમે ધીમે ચંક્રમણ કરી નિદ્રા ઉડાડતા હતા; પાછા ધ્યાનમાં લીન થતા હતા. છતાં કોઈ વખત અનિવાર્ય સ્થિતિમાં ધ્યાનમાં રખડવા ન થાય એ ક્ષણ માત્ર નિદ્રાનો અનુભવ પણ કરી લેતા હતા. પરંતુ આ રીતે તેમણે માત્ર ક્વચિત્ જ નિદ્રા લીધી છે. એટલે લગભગ અનિદ્રિત સ્થિતિમાં જ રહ્યા છે.

મહાનિષ્ક્રમણ પછી તેમણે અહિંને જ્યારે દક્ષિણ વાચાળથી ઉત્તર વાચાળ નામના ગામ તરફ તેઓ જતા હતા, અને જ્યારે વચ્ચે રૂપ્યવાલુકા અને સુવર્ણવાલુકા નામની બે નદીઓ ઓળંગવાની હતી, ત્યારે સુવર્ણવાલુકાને કિનારે, [illegible]

[illegible]

સ્વદેશભક્તિનું નામ આપવામાં આવે છે તે ખુલ્લે મોઢે આખા જગતમાં બધે ઘેર ઘેર વાસ કરી રહેલ છે. તેવી સ્વદેશભક્તિ એક બહુ મોટો સદ્‌ગુણ મનાય છે. તેણે પોતાનો ચેપી તાવ આખી દુનિયા ઉપર પ્રસારી મૂક્યો છે અને તે તાવની લાલી પોતાના મુખ ઉપર આવે તો જ સારામાં સારી તંદુરસ્તીનું નિશાન મનાય છે. ઘણા નિર્દોષ લોકોને પણ એમ લાગે છે કે, 'એવા તાવની ગરમી સન્નિપાત જ્વરથી પટકાયલા આપણા પાડોશી જેટલી આપણને કેમ ચઢી નથી, બીજી પ્રજાઓ જેટલી લડાયક છે તેટલી આપણી પ્રજા શા માટે થઈ શકતી નથી ?' આવી લાગણીથી તેઓ મનમાં અસંતોષ માને છે.

વળી જે પ્રકારના જીવનને જેટલી કિંમત પશ્ચિમના દેશોમાં અપાય છે તે જીવનને તેટલી કિંમત અહીં અપાતી નથી. યુરોપના દેશોમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં ખાવાની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી ન હોવાથી, તેઓને બહારના દેશો જીતવાની અને વેપાર વધારવાની જરૂર પડી. તેને માટે બીજા દેશોને તાબે રાખવાની જરૂર લાગી, તેમના જીવનનો મુખ્ય આદર્શ વેપાર વૃદ્ધિ કરવામાં રહ્યો. જેમ વેપાર વધે, પૈસો વધે તેમ તેનું રાજ્ય સારું ગણાય. ત્યાં એક જ મુખ્ય પુરુષાર્થ અને તે અર્થપ્રાપ્તિ અને તેના પરિણામમાં થતી કામતૃપ્તિનો બીજો પુરુષાર્થ. જેવી વિદ્યા તેવી કળા, જેવી રાજ્યપદ્ધતિ તેવી સમાજવ્યવસ્થા. યુરોપમાં કેટલાક દેશમાં પ્રજાને હંમેશાં લડવાની તૈયારી રાખવી પડે છે, તેથી દરેક માણસને લડાઈનું કામ શીખવું પડે છે; દેશની મરજી પ્રમાણે ચાલવું પડે છે

નવ **ચાતુર્માસિક**, છ માસિકમાં પાંચ દિવસ
સુધી **અભિગ્રહધારણ**, એક **છ માસિક**, અને
ણુ **પ્રતિમાઓ** (તેમાં ૧૬ ઉપવાસ અને જુદી
ાન ધરવાનું હોય છે.) વહન કરી લાંબા વ-
ાતિ ઉગ્ર નિર્જળ તપ કર્યો છે.

ય તપ દરમ્યાન માત્ર ત્રણસો ને ઓગણપચ્ચાસ
કર્યાં છે. એટલે લગભગ સાડાબાર વર્ષમાં
ોગણપચ્ચાસ દિવસ જ ભોજન લીધું છે; અને
જ વખત.

તેઓ આહારની શોધમાં નીકળતા હતા, ત્યારે
કેવો ? કેવી રીતે બનાવેલો ? તથા કેવી
? " વિગેરે બાબતમાં બહુ જ સૂક્ષ્મ
ા હતા. પોતાને લેવાનો આહાર પોતાને ઉદ્દે-
થયેલો હોવો જોઇએ. પાપવ્યાપારથી થયેલો ન
જોઇએ. આપનારને બોજા રૂપ થવાય તેવી રીતે
જ લેવો જોઇએ. બીજાં ભિક્ષુકો અથવા કાગડા
બીજા પ્રાણીને નડતો અટકીને ખોરાક પોતાને
રીતે તે લેતા જ ન્હોતા. કોઇને ઘેર જતાં કોઈ
અન્ય પ્રાણી અર્થી તરીકે હાજર હોય તો તેઓ
હેતા અને ધીમે ધીમે આવતા હતા. બધાને
ો પોતાને મળે, તે જ એ મહાભિક્ષુક લેતા હતા.

વૃત્તિવાળાં મન સટોરિયા જેવી પ્રવૃત્તિવાળાં થઈ જાય છે. ભૂતકાળનો અનુભવ શોધ્યા વગર, વર્તમાન સ્થિતિ જોયા વગર, આતુર મન ભવિષ્ય શોધવા નીકળે છે અને સાધન વિના ફળ ઇચ્છે છે. વર્તમાનથી અસંતુષ્ટ ચિત્ત દૃષ્ટિ આગળ ઊડતું ભવિષ્ય ઝડપે છે અને એ ભવિષ્યની પાછળ ઊભેલું ભવિષ્ય દૃષ્ટિએ પડતાં કંપારી ખાય છે.'

આવી વિદ્યાએ સાંચાકામનો ઉપયોગ ઝડપથી સ્વીકારી લીધો છે; કારણ કે તેનાથી ધન ઓછી મહેનતે વધે છે. પણ જ્યારે ધનવાન વધારે ધનવાન થાય છે ત્યારે ગરીબ વધારે ગરીબ થાય છે. હાથવણાટની જગ્યાએ કાપડની મિલો, ઘંટીને બદલે લોટ દળવાની મિલો, ચોખાની મિલો, તેલની મિલો, શણની મિલો, ગાડાને ઠેકાણે રેલવે, મોટરો વગેરેના ઉપયોગથી ગરીબ માણસની રોજી તૂટી છે. જ્યારથી યુરોપની પ્રજા આવી, અહીંનો વેપાર તોડી ધન લઈ જવા માંડી ત્યારથી લોકોને નવા વિચાર કરવા પડ્યા. લોકોએ જોયું કે, હવે માત્ર ધર્મ અને મોક્ષ આદર્શ તરીકે નભી શકે તેમ નથી. નવા સંજોગોમાં નવાં કર્મ, નવા ધર્મ દાખલ થયા. જેમ બીજા દેશોમાં ધનવાનોના જુલમ સામે મજૂરોની હડતાલ વગેરે થવા લાગ્યું, તેમ અહીં પણ બીજા પ્રકારની હડતાલ કે જેનું નામ સત્યાગ્રહ અથવા અસહકાર કહેવાય છે તેનો જન્મ થયો. આ બધા દુઃખનું કારણ તો બધા દેશમાં એક જ છે અને તે એ છે કે, પ્રજાના સંઘો ભેગા થઈ કેવળ પૈસા વધારવાના ઉદ્દેશથી જ બીજાના દેશો જીતવા માંડ્યા. તેની અસર બીજા દેશો ઉપર થઈ. પરિણામમાં વિદ્વાન કરતાં ધનવાનને વધારે માન મળ્યું.

વાળા ઉપર ઓછો જુલમ કરતા નથી.

પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં લોકોની ચૂંટણીની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે તે પણ એટલી ખર્ચાળ છે–એટલે કે જેને ધારાસભામાં જવું હોય તેને એટલું ખર્ચ થાય છે કે મોટે ભાગે પૈસાદાર લોકો જ તેમાં ભાગ લઇ શકે છે. ગરીબ માણસ હોય, તે વિદ્વાન હોય, રાજ્યમાં સારા ફેરફાર કરવા માટે સલાહ આપવા જેટલી તેનામાં બુદ્ધિ હોય; તેને ધારાસભામાં જવાની તક મળતી નથી. કેટલાક અપવાદ બાદ કરતાં ધન અને વિદ્યા એક ઠેકાણે રહેતાં નથી. તેથી સારા વિદ્વાનોને ધારાસભામાં બેઠક મળતી નથી. હિંદની રેલવેનું આવકજાવકનું બજેટ દર વર્ષે લગભગ બે અબજનું થાય છે. તેના ઉપર ચર્ચા કરવા અનુભવી માણસની જરૂર છે. તેવા માણસ હિંદમાં બહુ થોડા છે. તેમાંથી કોઈ ધારાસભામાં જવા મહેનત કરી, ખર્ચ કરે, પણ તે સફળ થતા નથી.

જેમ સ્વતંત્ર રાજાના રાજ્યમાં રાજા સદ્ગુણી ન હોય તો અનેક ભૂલો થવાનો સંભવ છે, તેમ બહુમતિથી ચાલતા પ્રજાતંત્ર રાજ્યમાં પ્રજા સદ્ગુણી ન હોય તો પણ અનેક ભૂલો થવાનો સંભવ છે. ઘણા મૂરખ માણસનું કામ એક ડાહ્યા માણસના કામથી વધારે સારું થતું નથી. ઘણા ધનવાનો ધારાસભામાં જાય તે કરતાં ગરીબ પણ વિદ્વાન પુરુષો પણ ત્યાં જઈ શકે તેવી યોજના હોવી જોઇએ અને થોડા મતવાળાની વાતને પણ વજન આપવું જોઇએ.

ધનવાનોના રાજ્યની સામે થવામાં મુખ્ય બળવો રશિયાના મજૂરોએ કરેલ છે. ત્યાં બોલ્શેવિકો એટલે કામદાર

જ્યોતિ: સદા જાગ્રત્ રાખતા હતા. ”

“ અહો ધન્ય ! અહો ધન્ય ! અતિ ઉગ્ર તપસ્વી એ મહા શ્રમણને અમારાં સહસ્ર વંદન હો ! અહો ! ખરેખર, વિહારના ક્રમે કરીને જે ગામ, શહેર કે સ્થાનને એ મહાત્મા પવિત્ર કરતા હશે, ત્યાંના વતનીઓના કેવા અહોભાગ્ય હશે ? તેઓ આવા મહાપુરુષના દર્શન–વંદન–સ્તુતિ કરતા હશે અને આહારાદિક પ્રતિલાભી કેવા કૃતકૃત્ય થતા હશે ?

બ્હેનો ! જ્યાં જ્યાં એ મહાનુભાવ વિચરે, ત્યાં ત્યાં લોકો તેમનો કેવો કેવો ભારે સત્કાર કરતા હતા ? રાજ્ય-કુટુંબના પૂર્વ પરિચયને લીધે ઘણા મોટા મોટા આગેવાનો તેમને સર્વ પ્રકારની કેવી કેવી અનુકુળતાઓ કરી આપતા હતા ? ત્યાં કેવો આનંદ અને ઉત્સવ પ્રવર્તી રહેતો હતો ? વિગેરે જરા વિગતથી સંભળાવો તો. ”

“ પોતાનો પૂર્વપરિચય તેઓ ક્યાંયે જાહેર જ કરતા નહીં. કોઈની સાથે ઓળખાણ રાખવાની કે કાઢવાની તો વાત શી ? કદાચ કોઈ ઓળખીતું મળી જાય અને પૂજા સત્કાર કરે, તોપણ તેઓ તો મૌન અને તટસ્થ ભાવે જ રહે. ખરી સ્થિતિ તો એ હતી કે—પરિચિત સ્થળોનો ત્યાગ કરીને અપરિચિત સ્થળોમાં જ તેઓ વિહાર કરતા હતા અત્યારા પ્રદેશોમાં જ જઇ ચડતા હતા, અને પછી જે સંજોગો આવી પડે તેનો તટસ્થપણે અનુભવ કરતા હતા.

ક્રોધ વધે છે. આ દુર્ગુણો દાબવા માટે સાચી કેળવણી-ની જરૂર છે તે માટે નીચેની બાબત ઉપર વિચાર કર-વાની જરૂર છે.

(૧) કેળવણી શાને કહેવી?
(૨) શું શીખવું?
(૩) શિક્ષણનો હેતુ શો છે?
(૪) કોને શીખવવું?
(૫) ક્યારે શીખવવું?
(૬) ઘરમાં શું શીખવવું અને નિશાળમાં શું શીખવવું?
(૭) કેવી રીતે શીખવવું?
(૮) શિક્ષક કેવા જોઈએ?

મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહ આશ્રમનો મુખ્ય હેતુ સત્ય સમજાવીને સત્યાગ્રહની કેળવણી આપવાનો હતો, પરંતુ ત્યાં પણ શરીરના કર્મ ઉપર બહુ ભાર દેવાથી, સત્ય-રૂપ આત્માનું જ્ઞાન આશ્રમવાસી લઈ શક્યા નહિ; અને તેથી આશ્રમનું નામ 'ઉદ્યોગમંદિર' રાખવું પડયું હતું. મનનું કામ એ પણ કામ છે, એ વાત ત્યાં ભૂલી જવાઈ હોય તેમ લાગે છે; એટલું જ નહિ પણ સ્વરાજ્યની ચળવળમાં બુદ્ધિની કેટલી જરૂર છે તે ઘણા અસહકારી માણસો સમ-જવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. આગળના વખતમાં પણ જ્યારે પ્રજા, રાજા સાથે અસહકાર કરી સામે થતી ત્યારે પણ બન્નેના ટંટાનો ફેંસલો પ્રજાના બુદ્ધિવાન માણસો, કે જે મહાજન કહેવાતા હતા તેમની મદદથી થતો હતો.

વૈદિક કાળમાં બ્રાહ્મણો અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષોના કહેવા પ્રમાણે રાજ્ય ચાલતું. પાછળથી ક્ષત્રિયો સ્વતંત્ર થયા અને જ્ઞાની પુરુષો ઓછા થયા; તેથી ક્ષત્રિયો તેમનું કહેવું માનતા નહિ. તે પછી યુરોપના સંબંધથી અને સાંચાકામની શોધ-

[illegible]

હોજરીને કહે કે, અમે કમાઈએ તે તને શા માટે આપીએ? તો હોજરી કહેશે કે, હું અન્ન પચાવીને જે રસ તૈયાર કરું તે હાથ અને પગને શા માટે આપું ? એ ખોટી દશા છે. માટે સૌએ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સેવા કરવી જોઈએ અને એમ માનવું જોઈએ કે, તેનો લાભ બીજાને મળે તોપણ અંતે પોતાને મળે છે; તેથી ચરણને માથાની જગ્યાએ મૂકવા ન જોઈએ–એટલે કે, જે મજૂરી કરે તે માણસને બુદ્ધિવાન કરતાં મોટો માનવો ન જોઈએ. બાળકના જન્મ વખતે માથું પહેલું નીકળે છે અને ચરણથી જ્યારે જન્મ થાય છે ત્યારે કસુવાવડની બીક રહે છે.

મજૂરો વેપારની હરીફાઈ બંધ કરી શકશે, મજૂરીના આદર્શ આપી શકશે, બિનરોજગારને રોજી આપી શકશે; પણ ઋષિમુનિઓના ધર્મ આપી શકશે નહિ. તેથી માણસનું જીવન તદ્દન સુખી થઈ શકશે નહિ. પરિણામી વસ્તુઓમાંથી મળતું સુખ, કાયમનું સુખ આપી શકશે નહિ. આપણા પશુ જેવા સ્વભાવનું બંધન એ ખરી રીતે પરદેશનું બંધન છે.

હાલ દરેક વર્ષે ઉત્પન્ન થતી પ્રજા અજ્ઞાનના સંસ્કાર શીખે છે. તેનાથી કામ-ક્રોધ વધે છે. તે જંગલીપણાનો વધારો કરે છે. નાની ઉંમરમાં ખોટું શીખવાનો બોજો વધી પડે છે. જ્યારે વાઘ અને સિંહ જેવા માણસો વધે છે ત્યારે જગત જંગલ જેવું થઈ જાય છે. સિનેમા, છાપખાનું, રેડિયો, કેળવણી, ન્યૂસપેપર વિગેરેથી રાજ્યકર્તા પ્રજા ઉપર ધારે તેવી અસર કરી શકે છે અને જ્યારે રાજ્ય કરનાર વેપારી અને સ્વાર્થી હોય ત્યારે પ્રજાનાં મન પણ સ્વાર્થી થવા લાગે છે.

ક્રૂર સ્વભાવના, અસંસ્કારી મનુષ્યોની વસ્તીવાળા પ્રદેશોમાં બે એકથી વધારે વાર જઇને વિહાર કર્યો. એ વિહાર પ્રસંગે જે મુશ્કેલીઓ પડી છે, તેનું વર્ણન શબ્દાતીત છે. અને એ મુશ્કેલીઓ વખતે તેમણે જે આત્મિક સામર્થ્ય દાખવ્યું છે, તે પણ તેવી જ રીતે કલ્પનાતીત છે.

ત્યાંના લોકો ભારે જડ સ્વભાવના, કડક મિજાજના, અને નિર્દય હતા. સ્હેજસાજ વાતમાં મારફાડ કરતાં વાર ન કરે. એ મહા તપસ્વી રાજકુમાર ગામ તરફ જતા હોય, ત્યાં તો રસ્તામાંથી જ કાઢી મૂકવા માંડે. કદાચ ગામ પાસે પહોંચે તો ગામમાં પેસવા જ ન દે. ગામમાં પ્રવેશ કર્યો, તો પછી હાથમાં જે કંઇ હથીયાર કે લાકડી વિગેરે હોય તેથી માર્યા વિના ન રહે. કુતરાઓ કરડાવે, કુતરાઓને પાછળ સીસકારે, ને તે ઉઝરડા કરે. તેવે વખતે જરા પણ ભય, કે અંગ સંકોચ વિના સમાન ભાવે બધું સહન કરે. બીજા કોઇથી એ પ્રદેશોમાં લાકડી કે એવા સાધનો સિવાય જઈ જ ન શકાય, એવા ભયંકર એ ઉગ્ર પ્રજાના શીકારી કુતરાઓ હતા. ત્યારે આમની પાસે તેવું સાધન તો કંઈ હતું જ નહીં.

અરે ! એકાદ વખત ત્યાં તેમનું માંસ પણ કાપવામાં આવ્યું હતું. કોઈ કોઈ વખતે હુમલો કરી ઉપર પડી જઇને તેઓ યથેચ્છ માર મારતા હતા. રાડો પાડતા હતા. ધુળ

પહેલા હિંદુસ્થાન ઉપર જ્યારે પરદેશી રાજાઓ ચઢાઈ કરતા ત્યારે એક વાર ધન લઈને જતા રહેતા અથવા મોગલોની માફક કાયમને માટે અહીં રહેતા. અંગ્રેજી રાજ્યમાં તો દર વર્ષ અનેક માણસ અનેક રીતે ધન લઈ જાય છે; તેથી દુકાળ માટે પણ સંગ્રહ રહી શકતો નથી.

પરદેશી રાજ્ય પોતાની આસુરી શક્તિથી રાજ્ય કરે છે તેથી તે શક્તિની અસરથી પરતંત્ર પ્રજા વધારે પરતંત્ર બને છે. તે પ્રજામાં હિંમત, આત્મભોગ, સ્વમાન વગેરે આવતાં નથી; તેથી હિંદનો ઈંગ્લેંડ સાથેનો સંબંધ હિંદની મરજી પ્રમાણે થવો જોઈએ, ઈંગ્લેંડ તરફથી ફરજિયાત હોવો જોઈએ નહિ.

ઉપર કહ્યું તેમ મોટા રાજ્યમાં ગરીબ માણસ તરફ પૂરતું ધ્યાન રહેતું નથી. અમેરિકા નાનાં નાનાં રાજ્યોનું બનેલું હોવાથી ત્યાં લોકોના લાભ સારી રીતે જળવાય છે. દરેક લડાઈમાં કોઈ મોટું રાજ્ય નાનું થાય છે અને કોઈ નાનું રાજ્ય મોટું થાય છે. લગભગ દરેક લડાઈમાં ઈંગ્લેંડે પોતાની સત્તા વધારવાની મહેનત કરી છે અને તેને પરિણામે તેનું રાજ્ય એટલું વધી ગયું છે કે તેની પાર્લામેન્ટની સત્તા તેની ઉપર રહી શકતી નથી. અંતે કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા કે આયર્લેંડ જેવા તેના રાજ્યના બહારના ભાગ લગભગ સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા છે. એક રીતે તેનાથી પૃથ્વીમાં વધારે શાંતિ રહેશે. મોટું રાજ્ય નાનાને દબાવે, પણ જ્યાં ઘણાં નાનાં રાજ્ય હોય ત્યાં કોઈ બળવાનની બીક રહેતી નથી. અંગ્રેજી સામ્રાજ્યના આ પ્રમાણે ભાગ થયા પછી માત્ર દક્ષિ-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તેમ કરવાથી માણસનો સ્વભાવ પશુ જેવો બને છે અને જ્યાં માણસ પશુ જેવા થાય ત્યાં સ્વરાજ્ય મળે તે સ્વરાજ્ય કહેવાય નહિ.

એ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે, હિંદમાં કુશળ રાજનીતિજ્ઞ માણસો નથી. એવા ઘણા માણસો છે કે જે ઈંગ્લેંડના વડા પ્રધાન કરતાં પણ ચઢી જાય. આવા પુરુષો દેશી રાજ્યોમાં દીવાનોની પદવી ભોગવે છે, અને કાઉન્સિલના મેમ્બરોમાં પણ કેટલાક સારા બુદ્ધિશાળી માણસો જોવામાં આવે છે.

તેથી હિંદના સ્વરાજ્યમાં માત્ર વ્યાવહારિક લાભ જોવાના નથી, માત્ર પૈસો વધે એ જ સ્વરાજ્યનો હેતુ હોવો ન જોઈએ. દેશમાં માત્ર પૈસો જ વધારવો હોય તો દરેક માણસે દેશના લાભ માટે લડાઈમાં ઊતરવા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ, વિધવાઓને ફરીથી પરણવાની છૂટ આપવી જોઈએ, સ્ત્રીઓને લડાઈનાં સાધન બનાવવાનું કામ શીખવવું જોઈએ, મોક્ષની વાત કરે તેનો દંડ કરવો જોઈએ, બીજાના દેશો લૂંટી આવે તેને ઇનામ દેવું જોઈએ અને ન્યૂસપેપરોને પૈસાની મદદ આપી, લૂંટને પુરુષાર્થના રૂપમાં લોકો સમજે તેવાં લખાણ આપવાં જોઈએ.

પણ આવી રીતે લાભ મળે તો હિંદની પ્રજા લઈ શકશે નહિ. તેનું કારણ હિંદમાં ધર્મ અને નીતિનું સારું જોર છે; તેથી હિંદના સ્વરાજ્યના વિચારમાં વ્યાવહારિક લાભ સાથે પારમાર્થિક લાભ પણ જોવો જોઈએ.

પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી જ્યારે સ્વરાજ્યનો વિચાર થાય

યોગ્યતા બરાબર સાબીત કરી આપી છે. અને આ વિકટ જીવનમાં કોઈ વખત જરા યે પાછી પાની કરી નથી.

જરા પણ થાકયા વિના, કંટાળ્યા વિના, મનમાં દુઃખી થયા વિના, જરા પણ પસ્તાયા વિના, રસપૂર્વક, વેગપૂર્વક, સાવધાનીપૂર્વક, જેટલી રીતે પ્રયત્નશીલ રહી શકાય તેટલી રીતે પ્રયત્નશીલ રહીને પોતે સ્વીકારેલી ભગીરથ સાધનાને સિદ્ધ કરવા મથ્યા જ રહ્યા છે.

આધ્યાત્મિક સાધનાના સર્વ અંગો–જેવાં કે–તપ, ધ્યાન, બાહ્ય મુશ્કેલીઓ, એકાન્તવાસ, મૌન, પરિચયનો ત્યાગ, જ્ઞાનજાગૃતિ, સાવધાની, દયા, પ્રેમ, સત્ય વિગેરે વિગેરે નાના મોટા સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં મદદ કરનારા દરેક અંગોને–યથાસ્થાને યથાસમયે ઉચિત સ્થાન આપી આચારમાં પાળી બતાવી આધ્યાત્મિક જીવનનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રયોગ–ઉત્કૃષ્ટ નમુનો જગતને પૂરો પાડ્યો છે.

સામાયિકની પ્રતિજ્ઞા રૂપી આધ્યાત્મિક બીજને, ગમે તેવા જોખમમાં મુકીને પણ નિઃસંગતા રૂપી વાડથી બચાવી લીધું છે; અને ધ્યાન રૂપી પોષક ખોરાક આપીને સમતા રૂપી રસને ખૂબ પોષણ આપ્યું છે. એટલે આજે તેમનું આધ્યાત્મિક રૂપ ફાલીફૂલી અનેક શાખાપ્રશાખાથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું છે. સમતા રસની એટલી બધી જમાવટ થઈ

રદ કરવું જોઇએ. એટલે કે રાજતંત્ર એવી રીતે ચલાવવું કે દેશ દેશ વચ્ચે યુદ્ધ થાય નહિ. એવા પ્રસંગ આવે તો અટકાવવા અથવા તેનો બીજી રીતે નિર્ણય લાવવો જોઇએ. કોઇ દેશને અન્યાય આપવો નહિ. આ પ્રમાણે પશ્ચિમમાં પણ જીવનનો આદર્શ અને સ્વરાજનો હેતુ ફરવા લાગ્યા છે. પ્રભુની ઘટનામાં આવા ફેરફારમાં ગર્ભિત સંકેત રહેલા હોય છે કે જે ઉતાવળથી વિચાર કરનાર માણસ એકદમ સમજી શકતા નથી.

એવા જ ફેરફાર કાંઇક અંશે એશિયામાં થવા લાગ્યા છે. ધર્મથી દાખલ થયેલ કેટલીક ખોટી રૂઢિઓ તુર્કસ્તાનમાં નાબૂદ થઇ છે. હિંદમાં પણ ધર્મમાંથી ખોટા રિવાજ નાબૂદ કરવાની જરૂર છે.

પણ માત્ર સંખ્યા વધારવાથી સંઘબળ વધે નહિ, હિંદુ ધર્મ અને મુસલમાન ધર્મમાં જે સારા સંસ્કાર છે, તે પ્રગટ કરવા જોઈએ. માત્ર આર્થિક ઉન્નતિ તરફ જ ધાર્મિક સંસ્થાએ લક્ષ રાખવું જોઈએ નહિ.

આર્થિક ઉન્નતિની જરૂર છે, પણ તેની સાથે મનુષ્યજીવનનો વિકાસ થાય એવા બીજા ઊંચા આદર્શ ભૂલવા જોઈએ નહિ.

ઉત્તમ વિચારથી ઉત્તમ જીવન મળી શકશે. આપણા ખ્યાલમાં ન હોય તે દિશામાંથી મદદ આવશે. કાળની પ્રવૃતિમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા છે, તે જે આપે તે ખુશીથી સ્વીકારવું. કારણ કે તે ભૂલ કરે તેવા નથી. બીજા દેશોના રાજ્યધર્મ અહીં કામ આપી શકે તેમ નથી. કોઈ પણ એક દેશની

છે કે જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર પોતાને રાગ કે દ્વેષની જરા પણ વૃત્તિ રહી નથી. એ તેમણે અનેક વિકટ-મહાવિકટ અનુકૂળ તથા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પસાર થઈ સાબીત કરી દીધું છે. અને તેથી જ લોકોએ કે શ્રમણ (શ્રમણ ભગ) નામથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ક્યાં [illegible], ક્યાં [illegible], ક્યાં [illegible], ક્યાં [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તરફ બેદરકાર રહી શકે નહિ; તેમને પણ તેમનું જીવન સુધા રવા માટે પૂરતી સગવડ મળવી જોઈએ. તેમનો આત્મ બીજા આત્માથી જુદો નથી. ન્યાય અને પ્રેમથી ખરું સ્વરાજ્ મળશે. પ્રભુની શક્તિએ આ દેશને જાગ્રત કર્યો છે, તે શકિ અહીંના લોકોને ચલાવશે, લોકો તે સમજી શકશે નહિ પણ આ દેશનું સારું ભવિષ્ય તૈયાર છે તે વાત સમજી સ્વીકારીને અમલમાં લાવવી જોઈએ.

કાળના ધર્મ પ્રમાણે વર્તમાનકાળમાં અર્થની તંગી દૂ કરવી એ જ જીવનના આદર્શ તરીકે ઘણે ઠેકાણે મનાય છે. આદર્શ સિદ્ધ થાય એટલી સ્વતંત્રતા મળે તેને વર્તમા કાળનું સ્વરાજ્ય કહી શકાય.

બધા પ્રકારથી મનુષ્યજીવન નિત્ય સુધરે તેને નિત્ સ્વરાજ્ય કહી શકાય. માત્ર પૈસાથી બધું જીવન સુધર નથી. ઊલટું ઘણી જગ્યાએ જ્યાં પૈસો વધારે હોય છે અ તેના પ્રમાણમાં સારા સંસ્કાર હોતા નથી, ત્યાં પૈ માણસનો સ્વભાવ બગાડવાનું સાધન બને છે. તેથી અથ પ્રાપ્તિ કરતાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ સ્વરાજ્ય માટે વધારે ઉપયોગ માનવી જોઈએ. ત્યાં સુધી અંગ્રેજ જેવી ધનવાન પ્રજા માત્ર ધનનો લાભ છે અને અહીંની પ્રજા ધન ઉત્પન્ન ક આપે છે ત્યાં સુધી અહીંની પ્રજાને અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ પૂરતી કેળવણી મળશે નહિ; કારણ કે કેળવાયેલી પ્ર પોતાના હક બરાબર સમજે છે. હિંદના સ્વરાજ્યમ ફરજિયાત મફત કેળવણી દરેક ગામડે શરૂ કરવી જોઈએ કે જેથી લોકો સારું-ખોટું સમજી શકે, પોતાના વખતન

વિલંબ છે. ફડેનો ! અત્યારે સ્વામી ક્યાં બિરાજતા હશે ? લગભગ તમને ખબર હશે. જ્યાં હોય ત્યાં આ ક્ષણે જ અમને લઈ ચાલો. ”

“ આપનો આદેશ અમારે સર્વથા પ્રમાણ છે. પ્રભુજી જ્યાં હશે, તે સ્થાન લગભગ અમને અવગત છે. તેઓશ્રી હાલમાં આ માગધ મંડળને જ શોભાવે છે. બારમું ચાતુર્માસ ચંપાનગરીમાં કોઇ અગ્નિહોત્રિની શાળામાં રહી યોગ્ય પાત્ર સ્વાતિદત્ત બ્રાહ્મણને આત્મસ્વરૂપનું ભાન કરાવી ચાતુર્માસ પુરૂં થયે જૃંભક ગામ થઇ મેઢક ગામે ગયા હતા. મેઢક ગામેથી તેમણે પણમાની ગામ તરફ વિહાર કર્યો અને અમે આ તરફ આવ્યા. ઘણે ભાગે તેઓશ્રી આપણને ત્યાં જ મળશે. પધારિયે આ રસ્તે—”

* * * * *

હક્ક મળે એવી સમાજ બનાવવા કરતાં ગુણકર્મ પ્રમાણે સમાજની વ્યવસ્થા થાય તો વધારે સારું. જેઓ વિદ્યા આપી શકે તેવા હોય તેમને લડવાનું કામ સોંપવું જોઈએ નહિ. ૧૯૧૪–૧૭ની યુરોપની લડાઈમાં જ્યારે જર્મન પ્રોફેસર ઇન્સ્ટીનને લશ્કરની ભરતીમાં લઈ જવામાં આવ્યા અને જર્મન કેસરને તેની ખબર પડી ત્યારે તેણે તરત જ હુકમ કાઢ્યો કે, 'પ્રો. ઇન્સ્ટીનને લશ્કરમાંથી રજા આપો, અને તેને ૪૫૦૦ માર્કનું વર્ષાસન બાંધી આપી તેને તેની શોધ કરવા દો.' આ પુરુષે એટલી શોધ કરી છે કે હજુ-સુધી યુરોપમાં તેના જેવી શોધ સાયન્સમાં કોઈએ કરી નથી. તે વિષે પાંચમા પ્રકરણમાં વધારે લખેલું છે. જેઓ રાજસી વૃત્તિવાળા હોય તેમને રાજ્ય કરવાનું કામ સોંપવું જોઈએ. સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા સલાહ આપી શકે. જે વેપાર કરી શકે તેને તે કામ આપવું જોઈએ અને જે મજૂરી જ કરી શકે તેમને મજૂરીનું કામ આપવું જોઈએ. કોઈએ એમ ન માનવું જોઈએ કે, પોતાનું જ કામ સારું અને બીજાનું ખરાબ છે. મિસિસ સરોજિની નાઈડુ જેવી અને મિસિસ બિસેન્ટ જેવી અદ્‌ભુત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓને આખો દિવસ રેંટિયો આપવો જોઈએ નહિ. તેવી સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓનું જીવન સુધારવા માટે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તે બાબત પણ સ્વરાજ્યમાં ઓછી ઉપયોગી નથી. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાથી સમાજ સુધરે છે અને રાજ્યવ્યવસ્થા પણ સારી ચાલે છે. તેથી જ વૈદિક કાળમાં જ્ઞાની પુરુષોને ભિક્ષા માગવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી, કે જેથી તેઓને જ્ઞાન માટે પૂરતી ફુરસદ રહે અને

૬

ફ્યુઝીને શિખરે.

[illegible]

રજોગુણમાં એક એ લાભ છે કે, તે તમોગુણી સ્વભાવને સુધારે છે, પણ એક એવો દુર્ગુણ છે કે તે સાચા જ્ઞાનને અટકાવે છે; તેથી હાલના પ્રવૃત્તિમય રજોગુણી વાતાવરણમાં હલકા લોકોનું જીવન વધારે સારું થવાનો સંભવ છે; પણ તે વાતાવરણ વિદ્વાનોને આત્મવિકાસમાં વિઘ્નરૂપ છે; તેથી જ એમ કહેવાય છે કે, આ કાળમાં મોક્ષ મળવો દુર્લભ છે. હાલ જ્ઞાનની કિંમત નથી. પૈસાની અને કર્મની કિંમત છે; છતાં કર્મમાં ઘણે ઠેકાણે નિષ્ફળતા જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ તે કર્મ જ્ઞાન વગરનું હોય છે. જ્ઞાની માણસ કર્મ કેમ કરવું તે જાણે છે, તેનો રસ્તો બતાવી શકે છે. પોતે ક્રિયામાં આસક્ત ન હોવાથી ઘણાં કર્મ કરતો નથી, છતાં તેના થોડા કર્મનું પરિણામ ઘણું આવે છે.

હાલના કાળમાં આખી પૃથ્વીનાં રાજ્યોને એક બનાવી કેવી રીતે ચલાવવું તે બતાવનારની ખોટ છે. એવું સમજાવનાર અને કરી બતાવનાર નીકળશે ત્યારે એવું રાજ્ય ઉત્પન્ન થશે.

ખરું સ્વરાજ્ય તે જ કહેવાય કે જેમાં રાજાને રાજ્ય કરવામાં કાંઈ મહેનત પડે નહિ, જ્યાં લોકો પોતાના ધર્મ સમજી પોતાનું જીવન પોતાની મેળે સુધારતા રહે, જ્યાં જ્ઞાન એટલું ફેલાયેલું હોય કે ગમે તેવા પ્રસંગમાં સાચું શું, ખોટું શું, એ દરેક માણસ સમજી શકે; બીજાને દુઃખી કર્યા વગર પોતે સુખ લઈ શકે અથવા પોતે દુઃખી થાય તોપણ બીજાને સુખી જોઈ, પોતાને સુખી માને. આવા સંજોગોમાં જનક જેવા જ્ઞાની રાજ્ય કરી શકતા. આવા સ્વરાજ્ય માટે કેળવણીમાં મોટો ફેરફાર થવો જોઈએ. પહેલાં

થઇ સ્થિર રહ્યા હશે. ”

“ જલ્દી ચાલો ત્યારે, આપણે શોધી કાઢીયે. ”

* * * * *

“ જુઓ, દૂર સામે. કોઇ ભવ્ય મુખાકૃતિ જણાય ! ”

“ હા, એ જ પૂર્વપરિચિત મુખાકૃતિ ! હવે તે તરફ જલ્દી ચાલો. ”

“ વાહ ! એ જ કદાવર-પ્રૌઢ કાયા ! ! આ બાળ-સૂર્ય સાથે સ્પર્ધા કરતી શરીરની એ જ સુવર્ણમય કાંતિ ! ! બન્ને બાહુ જાનુ સુધી લંબાવી, દૃષ્ટિ નાસિકાના અગ્ર ભાગ પર સ્થિર કરી ધ્યાનમાં લીન થઈ કેવા એ ઉભા છે ? જગતની સર્વ કુદરત્ કેમ જાણે તેમની જ તરફ ઝુકી રહી હોય ! કેમ જાણે—

[ગઝલ]

“ જીવન મ્હારૂં મહા કુદરત્—
તણી મૂર્તિ ગણું હું હું.
રહી આધીન સદા, તેને—
પ્રતિક્ષણ સાચથી સેવું-૧ ”

એ મહત્ કર્તવ્યની સિદ્ધિની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા હોય ! ! ”

“ સહસ્ર વંદન, ઓ ! જ્ઞાતવંશવિભૂષણમણિ ! ઓ ! સર્વોત્કૃષ્ટ મહાન્ વીર ! કોટિ કોટિ વંદન તમને; અને

નથી. જે ધર્મ સંન્યાસી અને સાધુ સરળતાથી પાળી શકે તે ધર્મ બધાએ પાળવો જોઈએ એવું કહી શકાય નહિ. દેશમાં બંડ ઊઠે ત્યારે પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કરવું એ ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે. અહિંસા એ તો મહાત્માનો ધર્મ છે. તેથી દરેક માણસ પોતાના જીવનચક્રમાં સંભાળથી રહે તો તેમાંથી નીકળી ધીરે ધીરે કેમ સંસ્કારી થઈ શકે તેવી સમાજની અને રાજની યોજના જોઈએ. હાલ જે લડાઈ ચાલે છે તેમાં બધા લોકોના સ્વાર્થ સમાયેલા છે. પહેલાંના વખતમાં ફક્ત ક્ષત્રિયો જ લડતા, તેથી બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્રો પોતાનો ધંધો શાંતિથી ચાલુ રાખી શકતા. પણ હવે લડાઈ વખતે ઉંમર પ્રમાણે બધાએ લશ્કરમાં જોડાવું જોઈએ એવી આજ્ઞા રાજ્ય તરફથી થાય છે, એટલે સમાજમાં મોટા ફેરફાર થશે અને તે કેમ કરવા તેનો વિચાર કરવો પડશે. વિધવાઓ વધશે અને તેનો રસ્તો કરવો પડશે. તેનાથી માણસનું બી બગડી જવાનો સંભવ પણ છે. તેથી હવે આખી પૃથ્વી ઉપર એક રાજ્ય કર્યા વગર લડાઈ કાયમને માટે અટકશે નહિ.

હાલના સંજોગોમાં મૂડીવાળા અને મજૂરીવાળા પોતપોતાના સ્વાર્થમાં પડેલા છે. તેને અંગે હરીફાઈ વધી ગઈ છે અને ઘણા લોકોને દુઃખી કરી થોડા લોકો સુખી થવા મથે છે. તેના પરિણામમાં નીતિ અને વિદ્યા જતી રહે છે. મૂડીવાળા અને મજૂરીવાળાનો ઝઘડો ત્યારે જ મટશે કે જ્યારે બન્નેમાં સેવાભાવ આવશે. તે સિવાય લડાઈ બંધ થશે નહિ અને સુલેહ ગોઝારી જ—એટલે કે કરારનામાથી જ થોડો વખત નભશે, શાંતિ નિત્ય રહેશે નહિ. જ્યારે સેવા-

તમારી આ મહા-વીરતાને. ”

“ બસ રહો, આપણે અહીં જ સ્થિર રહો; તે સામેના પ્રિયાપટ પર બેસી જઈએ. ત્યાં બેઠાં બે રૂપનું નિહાળીએ-આજની દિનચર્યા, અને જે કંઈ તે બધું. સર્વથા તટસ્થ ભાવે જ બધું જોયા કરીએ ”

“ બરાબર છે, એ સંકલ્પ બરાબર છે. ”

• • • •

“ ભાઈ ! નક્કી કારના ગે ઉદય પામી છે. [illegible] દિવસનો [illegible] [illegible] છે.

[illegible] ....

[illegible] મુનિ [illegible] [illegible] ...! [illegible]

• • • •

[illegible]

હતી અને મહાત્મા ગાંધીજી રાજકીય ચળવળદ્વારા આત્મ-સાક્ષાત્કારની આશા રાખે છે.

આધ્યાત્મિક માણસ માણસના બનાવેલા કાયદા માનશે નહિ. તે માત્ર અંદરથી મળતા પ્રભુના આદેશ પ્રમાણે ચાલશે અને તે પ્રમાણે વર્તવાની તેને છૂટ જોઇએ. હાલની રાજ્યપદ્ધતિ એમ હુકમ કરે છે કે, મનુષ્યનું ગમે તે થાય પણ રાજ્યનું ભલું થવું જોઈએ; તેથી પ્રજા તરીકે દરેક મનુષ્યે બધા સંજોગોમાં રાજ્યને તાબે રહેવું જોઇએ. ત્યાં એમ મનાય છે કે, પ્રજા કરતાં રાજ્ય વધારે મોટું છે. આ ભાવે વર્તમાનકાળમાં જોર કર્યું છે. તે કહે છે કે, જીવે સમસ્ત સમાજના લાભ માટે પોતાના જીવનનો ભોગ આપવો.

તેથી રાજ્યપદ્ધતિ બરોબર ગોઠવવી હોય તો પ્રજા-સત્તાક રાજ્યથી કામ ચાલશે નહિ. જ્યાં આખી પ્રજાને રાજ્ય વિષે વિચાર કરવો પડે અને આખી પ્રજાને લડાઈ માટે તૈયાર રહેવું પડે ત્યાં લોકો પશુ જેવા થાય છે. તેથી આગળના કાળમાં હતું તેમ રાજ્ય ક્ષત્રિયોના હાથમાં રાખવું અને તેમને સલાહ આપવા માટે બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુઓ જોઇએ કે જેથી તે રાજાઓ અનીતિ કરે નહિ. જ્યાં અજ્ઞાની પ્રજાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોય ત્યાં પરદેશી રાજ્ય જેવું જ રહેશે કારણ કે અજ્ઞાનનું પરિણામ સ્વાર્થમાં આવે છે. ઇંગ્લૅંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે પણ ત્યાં જેવો સ્વાર્થ પાર્લામેન્ટમાં છે તેવો બીજે ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી. એક રાજા સ્વાર્થી હોય તો તેનું મન ફેરવવું સહેલું છે અથવા તેને ગાદી

" એ પેલો ગોવાળ દોડતો આવે. આ તરફ જ આવે છે. બળદો નહીં જુવે, તો બિચારો કેવો ગભરાશે ?"

" આપણે તો એ બધું તટસ્થ રહી જોયા જ કરવાનું છે. "

*　　　*　　　*　　　*　　　*

" અરે ! પણ, મારા બળદ ગયા ક્યાં ? અહીં તો એકે ય નથી. ક્યાં ગયા હશે ? પેલી બાવળની કાંટીમાં ચરતા હશે ? લે, તપાસ કરૂં........ના, ત્યાં તો નથી. કોઈ લઈ ગયું હશે ? પેલી ટેકરી પાછળ નિચાણમાં ચરતા નહીં હોય ? તપાસ તો કરૂં........ના, રે ! ના. ત્યાંયે નથી. ત્યારે ગયા ક્યાં ? ત્યારે આને પૂછું. મેં એને ભળાવ્યા હતા. એ ભાળ આપશે.

ઓ ! દેવાર્ય મુનિ ! ક્યાં ગયા મારા બળદ ? બતાવો.

કેમ બોલતા નથી ? ક્યાં સંતાડ્યા ? લાવો મારા બળદ. લાવો છો કે નહીં ?

અરે ! પણ બોલો છો કે નહીં ? મેં તમને ભળાવ્યા છે. બોલો કોને આપ્યા ? બોલો. નહીંતર હવે જોયાજેવું કરીશ.

કેમ ? નથી બોલવું કે ? અરે ! નીચ સાધુડા !

હતી અને મહાત્મા ગાંધીજી રાજકીય ચળવળદ્વારા આત્મ-સાક્ષાત્કારની આશા રાખે છે.

આધ્યાત્મિક માણસ માણસના બનાવેલા કાયદા માનશે નહિ. તે માત્ર અંદરથી મળતા પ્રભુના આદેશ પ્રમાણે ચાલશે અને તે પ્રમાણે વર્તવાની તેને છૂટ જોઇએ. હાલની રાજ્યપદ્ધતિ એમ હુકમ કરે છે કે, મનુષ્યનું ગમે તે થાય પણ રાજ્યનું ભલું થવું જોઈએ; તેથી પ્રજા તરીકે દરેક મનુષ્યે બધા સંજોગોમાં રાજ્યને તાબે રહેવું જોઇએ. ત્યાં એમ મનાય છે કે, પ્રજા કરતાં રાજ્ય વધારે મોટું છે. આ ભાવે વર્તમાનકાળમાં જોર કર્યું છે. તે કહે છે કે, જીવે સમસ્ત સમાજના લાભ માટે પોતાના જીવનનો ભોગ આપવો.

તેથી રાજ્યપદ્ધતિ બરોબર ગોઠવવી હોય તો પ્રજાસત્તાક રાજ્યથી કામ ચાલશે નહિ. જ્યાં આખી પ્રજાને રાજ્ય વિષે વિચાર કરવો પડે અને આખી પ્રજાને લડાઈ માટે તૈયાર રહેવું પડે ત્યાં લોકો પશુ જેવા થાય છે. તેથી આગળના કાળમાં હતું તેમ રાજ્ય ક્ષત્રિયોના હાથમાં રાખવું અને તેમને સલાહ આપવા માટે બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુઓ જોઇએ કે જેથી તે રાજાઓ અનીતિ કરે નહિ. જ્યાં અજ્ઞાની પ્રજાનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોય ત્યાં પરદેશી રાજ્ય જેવું જ રહેશે કારણ કે અજ્ઞાનનું પરિણામ સ્વાર્થમાં આવે છે. ઇંગ્લેંડમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે પણ ત્યાં જેવો સ્વાર્થ પાર્લામેન્ટમાં છે તેવો બીજે જોવામાં આવતો નથી. એક રાજા સ્વાર્થી હોય તો તેનું મન ફેરવવું સહેલું છે અથવા તેને મારી

જવાબ તો દે. એમ નહીં પણ નહીં, મારા બાળક
કોને આપ્યા છે ?

અરે ! પણ આ તો કશું યે જવાબ દેતો નથી

આહા ! શું તારા કાન-બાન બહેરા છે કે !
તો નથી ? અરે ! પણ કહું છું કે મારા બાળ

છે ? જવાબને ?

કેમ તે નહીં બતાવે કે ? જોઉં તો તે ક્યારે

• • • •

" અરે ! [illegible]

[illegible]

કાળમાં બધા દેશના માણસોની પોતાના દેશ પ્રત્યે લાગણી એટલા માટે રહે છે કે તેથી અર્થપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવે નહિ. તેથી જ પોતાના આર્થિક સ્વાર્થ માટે બીજા દેશોની પ્રજા ગરીબ થઈ જાય, ખોટા વ્યસનમાં પડે, તો પણ તેની દરકાર થતી નથી.

નિશાળના વિદ્યાર્થીને ડગલો પહેરાવીને એમ કહેવું કે, તારે આ ડગલા કરતાં મોટા થવું નહિ એ મૂર્ખાઈ છે. રાજનીતિ એવી ન જોઈએ કે, માણસના વિકાસને અટકાવે. માણસમાં ઉત્તમ ગુણ આવવા જોઈએ, સમાજ-જીવન પણ તે પ્રમાણે ફરવું જોઈએ અને રાજ્યપદ્ધતિ પણ તે પ્રમાણે ફરવી જોઈએ.

પણ સાયન્સની શોધથી બધા દેશો એકબીજાની એટલા નજીક આવી ગયા છે કે તેઓની હાંસિક રાજનીતિ ખુલ્લી થવા લાગી છે. અર્થપ્રાપ્તિના મદમાં ઊછરેલ મૂડી-વાળાની સામે મજૂરીવાળા થયા છે અને તેની અસર બધા દેશો પર થવા લાગી છે. જુદી જુદી પ્રજાઓએ સંપ-થી રહેવાનો વખત નજીક આવી ગયો છે.

પણ આ સંપ બહારનાં સાધનથી નભશે નહિ. તે માટે માણસનાં મન ફરવાં જોઈએ. માણસનાં મન ફર્યા વગર પ્રજાસંઘ જેવી સંસ્થા પણ બહુ ઉપયોગી થઈ શકે નહિ. તેને માટે ધર્મ તરફ વૃત્તિ વળવી જોઈએ. યુરોપમાં એક વખત પોપની સત્તા રાજ્ય કરતાં પણ વધારે હતી; પણ ધર્મના વિકાસ વાસ્તે અનુકૂળ સંયોગો ન હોવાથી તે સત્તા રાજ્યસત્તાથી દબાઈ ગઈ. આ પૃથ્વીના લોકોમાં

ઉતાવળો ઘરચે જાય છે. હાય ! શું કરશે ? ”

*   *   *   *   *

“હું........, તું નથી સાંભળતો ? તારા કાનનાં કાણાં નકામાં છે. ખરૂં ને ? મારી પેઠે બીજો કોઇ બિચારો વિ-શ્વાસથી આ રીતે છેતરાય નહીં. તેને બંધ કરી દેવા જ સારા છે. બસ. એ જ ઠીક છે.

હં........, બરાબરા પેસી ગયા. તોપણ જરા પત્થ-રથી ઠોકું. હં, બસ. હવે બરાબર પેસી ગયા. પણ લાવ જરા બહારના ડોંડા મોરી નાંખું. કોઇ પકડીને ખેંચી ન કાઢી શકે.

હં, હવે ઠીક થયું. બસ, નિકળે જ નહીં. મારા બગદ ન બતાવ્યા; ચાખ્યું ફળ ?

જાઉં ઝટ, હું જ શોધી કાઢું. બસ, ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢું. ”

*   *   *

“ અરે ! પેલો પાપી ઘોર કૃત્ય કરીને ચાલ્યો જાય. બસ, કેવો નિર્દય ! ! ”

“ બસ, શાંત રહો. આપણે તો તટસ્થતા જ રાખ-વાની છે. ”

“ હાય ! શું થશે ? આપણે કેવા નિર્ભાગ્યશેખર !

કાળમાં બધા દેશના માણસોની પોતાના દેશ પ્રત્યે લાગણી એટલા માટે રહે છે કે તેથી અર્થપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવે નહિ. તેથી જ પોતાના આર્થિક સ્વાર્થ માટે બીજા દેશોની પ્રજા ગરીબ થઈ જાય, ખોટા વ્યસનમાં પડે, તો પણ તેની દરકાર થતી નથી.

નિશાળના વિદ્યાર્થીને ડગલો પહેરાવીને એમ કહેવું કે, તારે આ ડગલા કરતાં મોટા થવું નહિ એ મૂર્ખાઈ છે. રાજનીતિ એવી ન જોઈએ કે, માણસના વિકાસને અટકાવે. માણસમાં ઉત્તમ ગુણ આવવા જોઈએ, સમાજ-જીવન પણ તે પ્રમાણે ફરવું જોઈએ અને રાજ્યપદ્ધતિ પણ તે પ્રમાણે ફરવી જોઈએ.

પણ સાયન્સની શોધથી બધા દેશો એકબીજાની એટલા નજીક આવી ગયા છે કે તેઓની દાંભિક રાજનીતિ ખુલ્લી થવા લાગી છે. અર્થપ્રાપ્તિના મદમાં ઊછરેલ મૂડી-વાળાની સામે મજૂરીવાળા થયા છે અને તેની અસર બધા દેશો પર થવા લાગી છે. જુદી જુદી પ્રજાઓએ સંપ-થી રહેવાનો વખત નજીક આવી ગયો છે.

પણ આ સંપ બહારનાં સાધનથી બંધાયે નહિ. તે માટે માણસનાં મન ફરવાં જોઈએ. માણસનાં મન ફર્યાં વગર પ્રજાસંઘ જેવી સંસ્થા પણ બહુ ઉપયોગી થઈ શકે નહિ. તેને માટે ધર્મ તરફ વૃત્તિ વળવી જોઈએ. યુરોપમાં એક વખત પોપની સત્તા રાજા કરતાં પણ વધારે હતી; પણ ધર્મના વિકાસ વાસ્તે અનુકૂળ સંયોગો ન હોવાથી તે સત્તા ધાર્મિકમાંથી ખસી ગઈ. આ પૃથ્વીના લોકોમાં

કાળમાં બધા દેશના માણસોની પોતાના દેશ પ્રત્યે લાગણી એટલા માટે રહે છે કે તેથી અર્થપ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવે નહિ. તેથી જ પોતાના આર્થિક સ્વાર્થ માટે બીજા દેશોની પ્રજા ગરીબ થઈ જાય, ખોટા વ્યસનમાં પડે, તો પણ તેની દરકાર થતી નથી.

નિશાળના વિદ્યાર્થીને ડગલો પહેરાવીને એમ કહેવું કે, તારે આ ડગલા કરતાં મોટા થવું નહિ એ મૂર્ખાઈ છે. રાજનીતિ એવી ન જોઈએ કે, માણસના વિકાસને અટકાવે. માણસમાં ઉત્તમ ગુણ આવવા જોઈએ, સમાજ-જીવન પણ તે પ્રમાણે ફરવું જોઈએ અને રાજ્યપદ્ધતિ પણ તે પ્રમાણે ફરવી જોઈએ.

પણ સાયન્સની શોધથી બધા દેશો એકબીજાની એટલા નજીક આવી ગયા છે કે તેઓની દાંભિક રાજનીતિ ખુલ્લી થવા લાગી છે. અર્થપ્રાપ્તિના મદમાં ઊછરેલ મૂડી-વાળાની સામે મજૂરીવાળા થયા છે અને તેની અસર બધા દેશો પર થવા લાગી છે. જુદી જુદી પ્રજાઓએ સંપ-થી રહેવાનો વખત નજીક આવી ગયો છે.

પણ આ સંપ બહારનાં સાધનથી નભશે નહિ. તે માટે માણસનાં મન ફરવાં જોઈએ. માણસનાં મન ફર્યા વગર પ્રજાસંઘ જેવી સંસ્થા પણ બહુ ઉપયોગી થઈ શકે નહિ. તેને માટે ધર્મ તરફ વૃત્તિ વધવી જોઈએ. યુરોપમાં એક વખત પોપની સત્તા રાજ કરતાં પણ વધારે હતી; પણ ધર્મના વિકાસ વાસ્તે અનુકૂળ સંયોગો ન હોવાથી તે સત્તા રાજ્યસત્તાથી દબાઈ ગઈ. આ પૃથ્વીના લોકોમાં

દુષ્કર્મના વિપાક કાળે એ બિચારાની શી દશા થશે ?

"ઉપેક્ષ્ય છે એ ક્ષુદ્ર બિચારો. પરંતુ બ્હેન પ્રબુદ્ધ-પ્રજ્ઞે ! એ અજ્ઞ પામર પ્રાણી જ્યારે પોતાને ઉચિત વર્તન કરતો હતો, તે વખતે પ્રભુજીના મનોરાજ્યમાં–આંતર્ સ્થિતિમાં શી પરિસ્થિતિ ચાલી રહી હશે ? "

"બ્હેન વિશુદ્ધબુદ્ધે ! એ અગમ્ય ભાવોનો યથાર્થ ખ્યાલ આપવો દુઃશક્ય તો છે જ. તો પણ કહું છું—જેમ સામે ભારોભાર વજન મુકવાથી જ વસ્તુનું વજન નક્કી કરી શકાય છે. તેમ 'આત્મિક પ્રગતિ કેટલી થઈ ?' તેનો આંક કાઢવામાં આવા પ્રસંગો એમને ઘણા જ ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ વેદના જેમ અતિ ભારેમાં ભારે છે, તેમ, જે શાંતિ આપણે જોઈ છે, તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તેની ભારોભાર આત્મવિકાસનો ભંડાર પણ હવે તેમનો ભરપૂર ભરાયો છે.

સ્વાભાવિક ચાલુ રહેતા આંતરિક પ્રયત્નોથી જે વિકાસ થતો હોય છે, તેના કરતાં જ્યારે આવા પ્રસંગોની સાથે ભેટો કરવો પડે છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ વિકાસમાં વેગ આવે છે; અને એકદમ બળપૂર્વક કેટલાં યે આત્મવિકાસનાં પગથિયાં ચઢી જવાય છે. કેમકે સામે તેટલું જ બળ વાપરવું પડે છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે આવા પ્રસંગો કેમ ભલે ઉત્સવના પ્રસંગો હોય, તેમ આવા બ-

જ્યાં સુધી માણસનાં મન સુધર્યાં નથી, ત્યાં સુધી કાયદાની મદદથી સુલેહશાંતિ રાખવી પડશે. તે કાયદામાં શુદ્ધ હેતુ હોવો જોઇએ. અને કાયદા રદ થવા જોઈએ. યુરોપ અને અમેરિકામાં ધર્મના પૂરા ફણગા ફૂટ્યા નથી. તેનું જીવન વ્યવસાયવાળું હોવાથી ત્યાં ઉત્તમ ભાવ મોટા પ્રમાણમાં ઊગતા નથી. તેવા જીવનની અસર રાજ્યકર્તા ઉપર થાય છે, તેથી બ્રાહ્મણના શુદ્ધ ધર્મો એટલે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, તપ, યોગ વગેરે ખીલતાં નથી. તેની જગ્યાએ વૈશ્ય અને શૂદ્રના ધર્મોથી મૂડીવાળા અને મજૂરીવાળાની બે નાતો ઊભી થયેલી છે. આગલા કાળમાં વૈશ્ય અને શૂદ્રની વૃત્તિઓ બહુ જોર કરી શકતી નહોતી; કારણ કે પ્રજામાં જ્ઞાની પુરુષોનું માન હતું.

પૃથ્વીની શાંતિ માટે પ્રજાસંઘ સ્થાપેલ હતો, પણ તેના કાયદા પળાવવા જેટલી તેનામાં શક્તિ ન હતી. જો બહારનાં લડાઈનાં સાધનથી તે શક્તિ રાખે તો તેની સત્તાથી કેટલાક દેશો એટલા દબાઈ જાય કે સ્વતંત્રતાને સ્થાને નવી પરતંત્રતા ઉત્પન્ન થાય. શાંતિમાં સુખ મળે છે, પણ માત્ર ભૌતિક સુખથી પ્રજાને લાભ નથી. હિંદમાં જેમ અંગ્રેજી રાજ્યથી શાંતિ મળી છે, તેમ તે શાંતિથી બીજી કેટલીક હાનિ પણ થઈ છે. તેના સંસ્કારની અસરથી અહીંની સમાજવ્યવસ્થા અને તેમાં રહેલી કેટલીક સારી પ્રણાલિકા તૂટી ગઈ છે. તેથી એક મોટા રાજ્ય કરતાં ઘણાં નાનાં રાજ્યોનો સંઘ આત્મોન્નતિમાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે. હાલના સંજોગોમાં મોટા કુટુંબના માણસોને આત્મવિકાસમાં બહુ વિઘ્ન નડે છે. મોટા કુટુંબમાં સામાન્ય-

જરૂર મળી રહે.

અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યા પહેલાં ગામડાઓમાં કેળવણીનાં બહુ સારાં સાધન હતાં. ગામડાના માણસો ગામડાના શિક્ષકોને સારું માન આપતા અને શિક્ષકો પણ તેના બદલામાં ખેડૂતો પાસેથી અનાજ લેતા. તેટલું અનાજ વધારે ઉત્પન્ન કરવામાં તેમને કાંઈ મહેનત પડતી નહિ. આ પ્રમાણે કેળવણી સસ્તી હતી. હાલ શિક્ષકોનો પગાર રોકડા રૂપિયામાં આપવો પડે છે અને ગરીબ ખેડૂતો પાસે ફાજલ રકમ રહેતી નથી; તેથી ખેડૂતો પણ પોતાનાં છોકરાંને કેળવણી આપતા નથી. કમાણી અને કેળવણીના અભાવે કેટલાક માણસો શહેરોમાં વસવા લાગ્યા અને ગામડાંમાં રહેવાનાં સાધન ઓછાં થયાં. સાદું જીવન ગાળવાવાળા માણસોને હજુ કોઈ જગ્યાએ ગામડાની પડતર જમીનમાંથી નિર્વાહ મળી શકે તેમ છે; પણ કેળવણીનાં સાધન પાછાં ગામડાંમાં દાખલ થાય તો ગામડાં પાછાં સજીવન થવાનો સંભવ છે. વળી ગામડાંનું જીવન વધારે કુદરતી હોવાથી આધ્યાત્મિક ભાવને પોષણ આપે છે. શહેરોમાં નાટક, સિનેમા, ન્યૂસપેપરો, સુંદર પોષાક વગેરે લેવામાં આવે છે; પણ આ વસ્તુઓ આધ્યાત્મિક ભાવને પોષણ આપતી નથી. ખરું સુખ નિરપેક્ષિત છે. જે સુખ માટે કોઈ વસ્તુની જરૂર ન રહે તે સ્વાભાવિક છે, નિત્ય છે; તે આત્મામાંથી મળે છે. સરકાર મિલકત ઉપર કર નાખી શકે છે, આત્મા ઉપર કર નાખી શકતી નથી.

આગળ જણાવ્યું તેમ માત્ર બહારની રચનાથી સર્વસિદ્ધિ થશે નહિ. પૂર્વેમાં માન્ય થાય એવો ધર્મ ઉત્પન્ન

* * * * *

"મિત્ર સિદ્ધાર્થ ! માનો કે ન માનો. પરંતુ હું મારા વૈદ્યકના જ્ઞાનથી કહું છું કે–આ મહાત્માના શરીરને કંઈક ભારે અડચણ છે."

"હેં એ...! શું કહો છો? જે હોય તે જલ્દી શોધી કાઢો, મિત્ર !"

"હું કયારનો એ જ તપાસુ છું. પણ કાંઈ પત્તો જ લાગતો નથી."

"બરાબર તપાસો. જે હશે, તે હમણાં જ જાણી શકશો."

"અરે હા ! ! આ કાનમાં જ કંઈક છે. અરરર ! કોઈ મહા દુષ્ટે દર્ભ મૂળ ખોસી ઘાલ્યાં છે !"

"અહાહા ! કેવો પાપી ?

ન ડર્યો રાજ દંડથી, ન ડર્યો નરક પાતથી.

ન ડંખ્યું મન પોતાનું, ન ડર્યો લોકાપવાદથી. ૧.

પરંતુ મિત્ર ! બીજું બધું છોડો ! માત્ર આ શલ્યો કાઢવાનો જ ઉપાય કરો. જેમ બને તેમ જલ્દી કરો. મારાથી એ જોયું જતું નથી."

"કોઈથી યે શી રીતે જોવુ જાય ? પરંતુ મિત્ર ! શી રીતે કરવું ? એ જ મને સુઝતું નથી !"

"કેમ ? શી અડચણ છે ? મારા સર્વસ્વને ભોગે બિલકુલ બેધડક થઈને આ કામ કરો."

ભૂલવા જોઈએ નહિ, નહિતર ખરું સ્વરાજ્ય મળશે નહિ.

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, જે માણસને પોતાના દેશનું અભિમાન ન હોય તે પોતાના દેશનું ભલું કરી શકે નહિ. ખરી રીતે તો હિંદમાં જે જે વખતે સારા સંસ્કાર ઉત્પન્ન થયા છે, જેનાથી માણસનાં જીવન સુધર્યાં છે, તે ફેરફાર નિરભિમાની પુરુષોએ જ તે તે વખતે કરેલા છે. નિરભિમાની પુરુષો જ ખરા કર્મયોગી થઈ શકે છે. મહાત્મા ગાંધીજીની મોટાઈ તેમની દીનતામાં છે. અંગ્રેજી રાજ્ય સામે થવામાં તે અંગ્રેજી પ્રજા ઉપર પ્રેમ રાખી શકે છે અને તેથી બીક વગર લડી શકે છે. બીક મૂકવાથી વ્યાવહારિક સ્વરાજ્ય મળે છે, અભિમાન મૂકવાથી પારમાર્થિક સ્વરાજ્ય મળે છે, બીક અને અભિમાન મૂકવાથી ખરું સ્વરાજ્ય મળે છે. તેમાં સાહસ છે, જોખમ છે; પણ સાહસ અને જોખમને રસ્તે જ મુક્તિ છે.

સ્વરાજ્ય માટે દરેક બાબતની ચળવળમાં ઐક્યની બહુ જરૂર રહે છે. અમલદાર પણ ઐક્ય વિના [illegible] કરી શકતો નથી. ઐક્યની ઉપયોગિતા દેશના કેટલાક નેતાઓ પૂરી સમજતા નથી અને જાહેર પત્રોમાં કેટલીક વાર એકબીજાના દોષ કાઢે છે, તેથી દુશ્મનોને નવું હથિયાર મળે છે. પરદેશ સાથે રાજનીતિની ચર્ચા થાય ત્યારે આ દેશના માણસોએ એકસંપથી એક અવાજ કાઢવો જોઈએ. અંદરના મતભેદ શત્રુઓને દેખાડવામાં લાભ નથી.

જ્યારે મતભેદ ઉત્પન્ન થાય અથવા અણબનાવ હોય ત્યારે દેશના નેતાઓએ, અભિમાન મૂકી એકબીજાને રૂબરૂ મળીને

ખાસ અનુભવની જરૂર નથી, કારણ કે પરમાત્માની પ્રેરણા પોતામાંથી નીકળ્યા કરે છે; તેને મિત્રોની જરૂર નથી, કારણ કે તેના જીવનની મીઠી સુગંધથી બીજા માણસ તેના તરફ આકર્ષાઇ આવે છે. જ્યારે આવા માણસો ઘણી સંખ્યામાં તૈયાર થાય ત્યારે સ્વરાજ્યનો નવો અર્થ કરવો પડે. જે કાળે જે દેશમાં જેવા માણસો હોય ત્યારે ત્યાં તેવું રાજ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં દરેક દેશમાં, દરેક કાળે થોડા ડાહ્યા માણસો જરૂર હોય છે અને તેઓની અસરથી સામાન્ય માણસનું જીવન સુધરે છે.

હાલ આ દેશમાં સ્વરાજ્યનો આદર્શ ખાસ કરીને ગરીબાઈ દૂર કરવામાં રહેલો છે. તે કામ પણ જરૂરનું છે. દેશમાં અતિશય ગરીબાઈ હોય ત્યારે પણ જીવનના વિકાસમાં વિઘ્નો આવે છે; કારણ કે નબળા શરીર અને નબળા મનમાં શુદ્ધ આત્મા કામ કરી શકતો નથી, પણ ખરા સ્વરાજ્યમાં બધા પ્રકારનું જીવન સુધરવું જોઈએ, તેને માટે વેપારી બુદ્ધિવાળી રાજનીતિ અથવા મજૂરવર્ગની બુદ્ધિવાળી રાજનીતિથી જ સુધારા કરવા ઠીક નથી. ડાહ્યા અને આત્મજ્ઞાની પુરુષોની બુદ્ધિ શું કહે છે તે પણ સમજવું જોઈએ.

સ્વરાજ એટલે સ્વનું રાજ એટલે ઉત્તમ આત્માનું હલકી પ્રકૃતિ ઉપર રાજ્ય. એવું રાજ્ય સ્થાપવા માટે નવી રાજ્યપદ્ધતિની જરૂર છે. જે કોલોની એટલે સંસ્થાનો માટે યુરોપનાં રાજ્યો વારંવાર લડે છે તે બધાને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો લડાઈનું ઘી ઘણું ખરું બની

" હા, ફ્રેડેન ઘદ્દે ! મને પણ એમ જ લાગે છે. "

* * *

" મિત્ર સિદ્ધાર્થ ! મજુરો આવી પહોંચે એટલે તેલ-કુંડીમાં બેસારી પ્રથમ મર્દન કરવું પડશે. "

" અરે ! આ બધા આવી પહોંચ્યા. "

" હાં, લાવો મોટી કુંડી. તેમાં જાળવીને પ્રભુજીને સાડો. ને માંડો મર્દન કરવા. શરીરમાં લોહી છુટું થઇ વા માંડે, એટલે સળીયા કાઢતાં જરા યે વાર નહીં થાય. કેમ ? બસ, મર્દન પુરૂં થયું ? "

" હા, જી ! "

" ઠીક. ચાલો ત્યારે. તમે બન્ને ઠીક બળવાન છો. ન્ને જણ આ એકેક સાણસી પકડો, અને બન્ને બાજુએ ભા રહો. જુઓ, કાનમાં આ દર્ભમૂળ છે. તેને બરાબર નેરથી દબાવીને બરાબર પકડો.

હં, બસ.

હવે હું સૂચના આપું કે તુરત બન્ને એકી સાથે ખૂબ જોરથી ખેંચજો પણ જો જો હો—જ્યાંસુધી ખીલા બહાર નીકળી ન જાય ત્યાંસુધી ખેંચજો. જરા પણ જોર ઓછું ન કરતા. "

" ઠીક, એમ જ કરીશું. "

" હાં. સંભાળજો. ખેંચો. ખેંચો. ખૂબ જોરથી ખેંચો. ૨ું ખેંચો. ખેંચો. બાઈ ! ખેંચો. "

થી જે પુરુષ આ દેશમાં ઉત્પન્ન કરી શકશે તે ભવિષ્યના સ્વરાજ્યમાં ગવર્નર-જનરલ અથવા વડો પ્રધાન થઈ શકશે. જે માણસોને આ પદવી જોઈતી હોય તેમણે આ બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. હિંદમાં ધર્મને નામે અને જ્ઞાતિને નામે ઘણા ભેદ થઈ ગયા છે. તે દૂર કરી શકે તેવા પુરુષોની જરૂર છે. ત્યારે જ ખરું સ્વરાજ્ય મળશે; પણ આવો સંપ આત્મજ્ઞાન વિના નભવો મુશ્કેલ છે, તેથી લોકોએ આત્મજ્ઞાની પુરુષોની સેવા કરી તેમની સંખ્યા વધારવી જોઈએ. જેમ મોક્ષ માટે કેટલુંક દુઃખ ભોગવવું પડે છે, કેટલુંક જોખમ ખેડવું પડે છે, કેટલુંક સાહસ કરવું પડે છે; તેમ સ્વરાજ્ય માટે પણ દુઃખ ભોગવવું પડે છે, જોખમ ખેડવું પડે છે, સાહસ કરવું પડે છે. દુઃખ વગર મેળવેલું સુખ, સુખ આપતું નથી; જોખમ વગર માણસની શક્તિ વધતી નથી; સાહસ વગર અલભ્ય લાભ મળતો નથી.

જે માણસ મુક્ત ન હોય તે સમજી શકે નહિ. શ્રદ્ધા ઊપજવા માટે જે જે પુરુષો મુક્તદશાને પામ્યા હોય તેમના અનુભવ સરખાવવા જોઈએ.

ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણ પુરુષાર્થ પણ સુખને માટે કરવામાં આવે છે; પણ તે સુખ કાયમ રહેતું નથી. મોક્ષનું સુખ મળવું મુશ્કેલ છે, પણ મળે છે ત્યારે કાયમ રહે છે. પુરુષાર્થના ફળમાં આ પ્રમાણે ફેર પડવાથી મોક્ષ મુખ્ય પુરુષાર્થ તરીકે મનાય છે. મનુષ્યજન્મ એટલા માટે દુર્લભ મનાય છે કે તે જન્મમાં પુરુષાર્થ કરે તો માણસ મુક્ત થઈ શકે છે. તેથી પહેલા ત્રણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય તોપણ ચોથો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી શકે તે પુરુષોને હિંદમાં ઘણું માન અપાય છે.

અંગ્રેજી કેળવણીમાં ઉછરેલ જુવાનો એમ કહે છે કે, મોક્ષ માટે જે પ્રકારનો પ્રયત્ન થાય છે તે એક પ્રકારનું અભિમાન છે. પોતાના મોક્ષની એટલે સુખની ઇચ્છા કરવા તે કરતાં પોતે દુઃખી થઈને બીજાને સુખ આપવું એ અંગ્રેજી કેળવણી પ્રમાણે વધારે સારું જીવન મનાય છે. આ મતમાં પણ બીજાને સુખ આપવાથી અંતે પોતાને સુખ મળશે એવી ઇચ્છા તો રહેલી હોય છે. બીજાને સુખી રાખવાનું કારણ પણ એ છે કે તેનાથી પોતાને સુખ મળે. જે જે વસ્તુઓ પોતાને સુખ આપે તે પ્રિય લાગે છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં બીજાનું સુખ ઇચ્છનાર માણસ પણ ખરી રીતે પોતાનું સુખ ઇચ્છે છે અને તેમાં પણ એક પ્રકારનું અભિમાન રહે છે.

વળી અંગ્રેજી કેળવણીના ફળરૂપે જે સુખ મનાય છે તે

" વાહ ! સિદ્ધાર્થ ! વાહ ! ! ધન્ય ! ખરક ! ધન્ય ! તમે પણ જન્મ સફળ કર્યો. સુમહોજ્જ્વલ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું. "

" અહો ! મહદ્ આશ્ચર્ય તો જુઓ ! ખીલા ઠોકનાર ગોવાળ પર કદાચ ક્રોધ તો ન કર્યો, પણ વૈદ્ય ખરક પર પક્ષપાત પણ નહીં ! ખીલા નીકળ્યા તેની ખુશાલી નહીં ! કાઢ્યા તેની શાબાશી નહીં ! ધન્યવાદના બે શબ્દો યે નહીં ! પણ તેવી લાગણી યે બતાવી નહીં ! બસ, પાછા પોતાની કાર્યસિદ્ધિમાં જ ! "

" ખરેખર, સમાન ભાવ–સમતા–હવે પરમકોટિએ પહોંચી ચુકે છે. "

" બસ, આ જ ભાવ કેળવવામાં તેમણે આજ સુધીના સાડાબાર વર્ષ ગાળ્યા છે. હવે તો ખરેખર એ સ્થિતિ પરમકોટિએ પહોંચી ચુકી છે. ખરેખર આવી મહા સાધનાથી જ એ મહાવીર છે. મહાવીર વર્ધમાનકુમારના જીવનની આ જ વિશિષ્ટતા છે. આવી વિશિષ્ટતા કોઇએ સિદ્ધ કર્યાનું જોયુ, જાણ્યું કે સાંભળ્યુ નથી. "

" ખરેખર આજનો બનાવ ભારે અદ્‌ભુત ! "

" ખરેખર અદ્‌ભુત છે. આવા ભયંકર અને કટોકટીના બનાવો બનવા એ તો કે બહુ જ સંભવિત છે. પરંતુ તેમાં બન્ને બાજુએ સામ્યાવસ્થા ટકાવી રાખવી એ જ ખરેખર અદ્‌ભુત છે. "

નાર માણસો તાત્કાલિક ફળ માગે છે, તેનાથી સંતુષ્ટ રહે છે; તે લાંબા કાળનો કે ભવિષ્યનો વિચાર કરતા નથી. જે માણસ મોક્ષનો ચોથો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે હમેશાં કાળનો વિચાર કરે છે. તે વિચાર માટે પૂરતો વખત લે છે અને તેને પરિણામે તે કાળને જીતે છે, મૃત્યુને પગ નીચે દાબી શકે છે.

એક મુશ્કેલી એવી નડે છે કે ઘણાને મોક્ષનો વિચાર આવ્યા પહેલાં પોતાનો સંસાર એટલે છોકરાં, સગાં વગેરે વધી જાય છે. તેઓને પોતાની જવાબદારી એટલી બધી ભારે લાગે છે કે મોક્ષનો વિચાર પણ કરી શકાતો નથી. આ સંજોગોમાં પણ દૃઢ માણસ તો પોતાનો રસ્તો કરી લે છે. સમજણ આવ્યા પછી છોકરાં વધે નહિ તેની સંભાળ રાખે છે. પોતાની સ્ત્રીને હમેશાં બોધ આપી એવી સુધારે છે કે તે વિઘ્નરૂપ થાય નહિ. ફુરસદનો વખત આત્મચિંતનમાં ગાળે છે અને વ્યવહારમાં જેટલા વખતની ખાસ જરૂર હોય તેટલો જ ગાળે છે. આવા દૃઢ મનવાળા માણસની દૃઢતા આગળ તેના સંજોગો ફરી જાય છે અને વહેલો કે મોડો તેનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે; એટલું જ નહિ પણ તે પોતાના કુટુંબને પણ સારા સંસ્કાર આપતો જાય છે. જે પોતાના કુટુંબને વ્યાવહારિક લાભ આપે છે તે સમજે છે કે, હું મારા કુટુંબનું ભલું કરું છું; પણ આ સુખ લાંબો વખત નભતું નથી, તેથી ઊલટું જે માણસ પોતાના કુટુંબને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી શકે છે તે તેનું વધારે ભલું કરે છે.

આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ જ ન હોય તો જિંદગીના

માણસ શું જાણે છે અને શું નથી જાણતો એ જાણવું એ તેની પહેલી ફરજ છે. સામાન્ય માણસ પોતાને જાણતો નથી, જાણનારને જાણતો નથી તેથી જાણેલું જાણતો નથી. એટલું જાણવું એ મુશ્કેલ છે. તેથી તે માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે. તેણે તે જાણ્યું તે કેવી રીતે જાણ્યું તે જાણવાની તેમજ તેણે જે ન જાણ્યું તે કેવી રીતે ન જાણ્યું તે જાણવાની પણ જરૂર છે. એટલું સમજાય તો જાણવાનું જાણી શકાય.

છાપખાનાની કળા આ દેશમાં આવી ત્યારથી જેવાં પુસ્તકો જોઈએ તેવાં મળી શકે છે અને સ્ત્રી-પુરુષો વાંચી શકે છે. વળી સારાં ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવાથી કેટલેક અંશે સત્સંગ જેવું કામ થાય છે. પણ છાપખાનાની સગવડને લઈને બીજું વાચન અને ન્યૂસપેપરો અને હલકાં નોવેલો એટલાં વધી પડયાં છે કે શાસ્ત્રના વાચનની સારી અસર બહુ ટકતી નથી. તેથી ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પ્રમાણે વર્તવાની શક્તિ સમાજમાંથી ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે. ખરા મુમુક્ષુઓ બહુ થોડા છે; બાકી કુતૂહલતા છે, પણ મુમુક્ષુત્વ નથી. પશુઓને બાંધ્યાં હોય તેમને છોડવાનો વખત આવે ત્યારે તેમને છૂટવું ગમે છે; પણ માણસને મુક્તિ એમના જેટલી પણ ગમતી નથી. અંગ્રેજી કેળવણીના સંસ્કારથી અને આર્થિક દારિદ્ર વધારે વ્યાપક થવાથી જનસમુદાય પર ભોગવૃત્તિનું પ્રધાનપણું આવી ગયું છે. માટલીમાં કાણું હોય તો તેમાં પાણી રહે નહિ, તેમ જે માણસોનાં મન ઇન્દ્રિયોના સુખમાં લોલુપ રહે છે તેમને આત્મજ્ઞાન લાગતું નથી. સૂતા માણસને જગાડી શકાય પરંતુ જે જાણી જોઈને સૂતો છે,

સંગ્રામ આદર્યો જાય છે એ વિગેરે અદ્ભૂત અને દિલને હચમચાવે તેવી અનેક ઘટનાઓ શી રીતે કહી જાય ? ”

“ ખરેખર એ બધી ઘટનાઓ વિસ્તારથી રસપૂર્વક સાંભળવાનું મન થાય છે ”

“ જરૂર સાંભળવી જોઈએ. પરંતુ હવે તો આપણે પ્રભુજીની પાછળ ને પાછળ જવાનું છે. સ્વસ્થાને ગયા પછી કથા પ્રસંગે આ જ ઘટનાઓ સાંભળીશું, વારંવાર આવર્ત કરી કરીને સાંભળીશું. ને કૃતકૃત્ય થઈશું. ”

“ હાલ તો એ વિચાર જ ઠીક છે. ”

“ પરંતુ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે—

આ મહા પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં મહાન્ સિદ્ધિઓ સમાયેલી છે અને તે સર્વે આ મહાપુરુષે સિદ્ધ કરી છે. પરિણત–જ્ઞાનયોગ, કે અથવા ભક્તિયોગ : જે કહો તે સર્વ ભૂમિકાઓ જેમાં અંતર્ભૂત થઈ જાય તેવી સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક-ભૂમિકાને શિખરે એ ચઢી ચૂક્યા છે ગમે તેવી મરણાન્ત–કસોટીઓમાંથી પસાર થઈને પણ છેવટે પોતાની સાધ્ય-સિદ્ધિ તેમણે સિદ્ધ કરી છે. અને એ “ સમતા ” નામની આધ્યાત્મિક ભૂમિકાને બરાબર પોતાના વર્તનથી સિદ્ધ કરનાર આ એક જ મહાત્મા છે. नान्यः कश्चिद्भवति न भविष्यति. ”

તેવો નથી, તેનો સ્વભાવ વિલક્ષણ છે.

જૈન ધર્મમાં કહે છે કે, જગતનો કોઈ કર્તા નથી; વૈષ્ણવધર્મવાળા કહે છે કે, જગતનો કર્તા છે. બન્ને સાચા છે. આત્માની ક્રિયા વિલક્ષણ છે. માણસ જેમ પોતાના કર્મથી બંધાય છે, તેમ પરમાત્મા પોતાના કર્મથી બંધાતા નથી; તેથી તે કર્તા છતાં અકર્તા છે. અકર્તા હોવાથી તેનો અનુભવ સામાન્ય જ્ઞાનથી થતો નથી. બહારની ઇન્દ્રિયોના અનુભવમાં તે આવતો નથી. જે વૃત્તિ અંતરાત્મા તરફ વળે છે, તેનાથી તે અનુભવમાં આવે છે. તેથી વૃત્તિઓને બહાર જવા દેવી જોઇએ નહિ.

તેવો નથી, તેનો સ્વભાવ વિલક્ષણ છે.

જૈન ધર્મમાં કહે છે કે, જગતનો કોઈ કર્તા નથી; વૈષ્ણવધર્મવાળા કહે છે કે, જગતનો કર્તા છે. બન્ને સાચા છે. આત્માની ક્રિયા વિલક્ષણ છે. માણસ જેમ પોતાના કર્મથી બંધાય છે, તેમ પરમાત્મા પોતાના કર્મથી બંધાતા નથી; તેથી તે કર્તા છતાં અકર્તા છે. અકર્તા હોવાથી તેનો અનુભવ સામાન્ય જ્ઞાનથી થતો નથી. બહારની ઇન્દ્રિયોના અનુભવમાં તે આવતો નથી. જે વૃત્તિ અંતરાત્મા તરફ વળે છે, તેનાથી તે અનુભવમાં આવે છે. તેથી વૃત્તિઓને બહાર જવા દેવી જોઇએ નહિ.

તે માટે શરીરના તમોગુણી ધર્મ, પ્રાણના રજોગુણી ધર્મ અને મનના સત્ત્વગુણી ધર્મ જીતવા જોઇએ.

શરીરનું જડપણું, શંકા, ભય, આવરણ, હઠ, ક્ષુદ્રતા, આળસ, ટેવ ફેરવવાનો અણગમો વગેરે તમોગુણી સ્વભાવ દૂર કરવા જોઇએ, કે જેથી આત્માનો આનંદ શુદ્ધ શરીરમાં રહી શકે.

પ્રાણની ઇચ્છા, વાસના, તેની માગણી, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, સત્ય તરફ તિરસ્કાર વગેરે દૂર કરવાથી પ્રાણ શુદ્ધ થાય છે. તેમાં આત્માની શક્તિ આવી રહે છે.

મનની કલ્પના, વિચાર, મત, આગ્રહ, પસંદગી, અભિમાન, દંભ વગેરે મૂકવાથી મન શુદ્ધ થાય છે અને શુદ્ધ મનમાં આત્માનું જ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે.

જેમ જેમ આત્માનો આનંદ, આત્માની શક્તિ, આત્માનું જ્ઞાન, પોતાની અંદર આવતાં જાય, તેમ તેમ

મુસાફરી કરી થાકી ગયેલું સૂર્યમંડળ આજે જાણે અહીં જ રાતવાસો રહેવા ઇચ્છતું હોય તેમ ધીમે ધીમે-અનિચ્છાએ અસ્તાચળ તરફ પ્રયાણ કરે છે !

પ્રસન્નમુખી દિશાઓ પ્રકાશ અને પ્રસન્નતા ઝીલી રહી છે, અને જગતમાં પાછા ફેંકી રહી છે !

સર્વત્ર-અંદર અને બહાર શાંતિ અને પ્રસન્નતા છવાઈ રહ્યા છે !

સૌના મુખમાંથી માંગળિક શબ્દો જ નીકળે છે. સૌ મંગળકાર્યને જ ઇચ્છે છે !

સૌના કાર્યમાં પ્રેમ ને પ્રેરણા ઉભરાઇ રહ્યા છે ! ”

“ શાથી ? ”

“ કોણ જાણે ? શાથી ? પરંતુ આ વખતે વસ્તુ-સ્થિતિ આ જાતની છે, એ ચોક્કસ. ”

“ બરાબર. પરંતુ, પેલા શ્યામાક ગૃહસ્થના ખેતરમાં કોણ બેઠું છે ? ”

“ ક્યાં ? ”

“ જુઓ, પેલા જુના ચૈત્યના ખંડેર પાસે શાલના ઝાડ નીચે કોઈ બેઠું છે. ”

“ચાલો આપણે નદીને કિનારે ફરતા ફરતા જઇએ.”

“ હા, ચાલો. જે હશે, તે જણાશે. ”

“ અરે ! પણ એ કોઇ બેઠું નથી. પરંતુ ઉત્કટિકા આસને ધ્યાનમાં લીન છે. ”

પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે અને તેઓ તેની સાથે વાત કરે છે.

જ્ઞાની પુરુષ ભગવાન પાસે નવી દૃષ્ટિ માગે છે; કારણ કે માણસની દૃષ્ટિથી પ્રભુ દેખાતા નથી. ભક્ત પ્રભુને એમ કહે છે કે, 'હું મારી દૃષ્ટિથી તમને જોઈ શકું તેમ નથી; તેથી મારી દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય અને મારી વાણીથી વાત થઈ શકે એવું રૂપ તમે ધારણ કરો.' બન્નેના ભાવ સારા છે; કારણ કે પ્રભુ સર્વમય છે તેમજ સર્વથી અતીત છે. ખરો જ્ઞાની પુરુષ આત્માના અનુભવ સિવાય રહેતો નથી અને ખરો ભક્ત ભગવાન સિવાય કાંઈ માગતો નથી. જ્ઞાનીનો અદ્વૈતભાવ તે જ ભક્તોનો અનન્યભાવ છે. પુરાણોની ભાષા સમાધિભાષા છે. એટલે પુરાણોમાં મુખ્યત્વે સમાધિના અનુભવ આપેલા છે. તે દૃષ્ટિએ રાસલીલાના પ્રસંગ પણ સમાધિમાં મળતા આત્માના રસના અનુભવ સમજવામાં ઉપયોગી થાય છે.

એ રસ જેમ જેમ મળે છે, તેમ તેમ તેની વધારે અને વધારે ઇચ્છા થાય છે; અને જેમ જેમ વધારે ઇચ્છા થાય છે તેમ તેમ પ્રભુ સાથે જીવ વધારે જોડાય છે અને જેમ જેમ જીવ વધારે જોડાય છે, તેમ તેમ તેને લાગે છે કે આ રસની મધુરતા કહી શકાય તેવી નથી અને માપી શકાય તેવી નથી. આ રસનો અનુભવ સમાધિદશામાં રહે છે, એટલું જ નહિ પણ ટેવ પડ્યા પછી વ્યુત્થાનદશામાં પણ રહે છે, કારણ કે પ્રભુ સર્વ અવસ્થામાં હાજર હોય છે અને ટેવાડી તે વાતનું સતત સ્મરણ રહે છે. જે જ્યારે જે વખતે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું જોર રહે છે તે વખતે તે

રહે છે. તે વીર્યથી પુત્ર પિતા થાય છે. નામ અને રૂપ છોડી દઇએ તો બધામાં એક જીવન લાગશે. તે જીવન વરસાદથી ઘાસરૂપે પૃથ્વીમાંથી ફૂટી નીકળે છે, વનસ્પતિમાં પાંદડાં, ફૂલ, ફળરૂપે વિકાસ પામે છે, સમુદ્રમાં મોજાંરૂપે ઊછળે છે, ભરતી અને ઓટના દેખાવ સમુદ્રમાં બતાવે છે અને જન્મ અને મરણના દેખાવ માણસના જીવનમાં બતાવે છે. માણસનું શરીર ખોરાકથી બંધાય છે, પણ માણસનું રૂપ ખાધેલા ખોરાક પ્રમાણે બનતું નથી. તે રૂપ અંદરના આત્માના સ્વભાવની અસરથી બંધાય છે. પશુ અને ઝાડનાં રૂપ પણ તેમની અંદર રહેલો આત્મા બાંધે છે. તે જ આત્મા માણસના વીર્યમાંથી માણસનું શરીર બનાવે છે. સાયન્સની નવી શોધથી મરઘીનાં ઇંડાં 'ઇન્કયુબેટર' નામના સંચામાં ગરમી આપી સેવાય છે. તે સંચામાંથી જે બચ્ચાં નીકળે છે તે પણ ઊભાં રહી શકે છે, ઊડી શકે છે, દાણા ઓળખી શકે છે. તે ઉપરથી જણાશે કે, તેનો આત્મા ગુસપણે ત્યાં પણ કામ કરતો હોય છે. દરેક જાતનાં જીવ, જંતુ વગેરેમાં એ જ નિયમ છે. જો કે માણસ ઘણે ભાગે પ્રકૃતિને વશ થઈ પોતાની ઇચ્છા વગર પણ જન્મમરણના ધમોંમાં આવે છે, તોપણ મહાપુરુષો પોતાની ઇચ્છાથી લોકના કલ્યાણ અર્થે જન્મ લઈ શકે છે અને તેથી જ તેમનું કહેવું માનવું પડે છે. કેટલાંક બાળકોમાં પણ અસાધારણ શક્તિ દેખાય છે, તેથી વંશપરંપરા જે સ્વભાવ આવે છે અને વ્યક્તિગત જે સ્વભાવ આવે છે તેમાં ફેર લાગે છે. આત્મવિકાસની દૃષ્ટિએ બાપ અને દીકરા વચ્ચે અથવા ભાઈ ભાઈના સ્વભાવ વચ્ચે કંઈ સંબંધ નથી. મહાત્મા ગાંધીજીના

પ રિ ણા મ

આખા યે વિશ્વમાં પ્રકાશનો એક અદ્‌ભૂત ચમકારો ક્ષણ વાર ચમકી ગયો!

શાંત નામે રસરાજ આ ક્ષણે બની ધણી,
રેલાવે શાંતિ વિશ્વમાં અપૂર્વતા ભરી ઘણી.
હિંચે, હસે, રમે, કૂદે, રે! તત્ત્વ સૌ પ્રકૃતિનાં,
તાલ દઈ, થૈ નાચતાં, રે! વિશ્વરંગ ભૂમિમાં.—૧

આનન્દના રસે ઝીલે રે તત્ત્વ સૌ પ્રકૃતિનાં.
અવનવા ધરીને સ્વાંગ, પૂરી સૂર ગીતનાં—
ગાન ગાય શાશ્વતાં. રે! તત્ત્વ સૌ પ્રકૃતિનાં.
ઘૂમે, મચાવે ધૂન ધૂમ ધૂમ વિશ્વમાં.—૨

"અહા! આ બધો શો ચમત્કાર?"

"પ્રભુજી અર્હંત્ થયા. સર્વજ્ઞ થયા, તેનો આ બધો ચમત્કાર છે!"

"અરે! હા, એ તો પેલી મહા પ્રતિજ્ઞાનું અન્તિમ મહા પરિણામ!"

"હા. એ જ. સાડાબાર વર્ષ અને એક પખવાડીએ પરિણામ આવ્યું."

"ધન્ય દિવસ! ધન્ય ઘડી! ધન્ય પળ! આજનો આ પવિત્ર દિવસ હંમેશાં જરૂર સ્મરણમાં રાખવો જ જોઇએ."

"આજે વૈશાખ શુદી ૧૦ મ છે. ચંદ્ર હસ્તોત્તરા નક્ષત્રમાં બિરાજે છે. અને દિવસનો ચતુર્થ પ્રહર પસાર થાય છે."

'કહેવા આવ્યો છું.'

દેહમાં આત્મબુદ્ધિ લૌકિક છે. તે આત્મનિશ્ચય થતાં સુધી પ્રમાણ છે. સમષ્ટિ અભિમાન બાધક નથી. વિશ્વ મારું છે અથવા તે હું છું એવું અભિમાન બાધક નથી; પણ થોડામાં 'હું અને મારું' કરવું એવું વ્યક્તિગત અભિમાન દુઃખ ઉપજાવે છે કારણ કે તેની સામે ઘણા રહી જાય છે. અભિમાન એ બંધનું કારણ છે, માયાનું સાંનિધ્ય એ બંધનું કારણ નથી. સુષુપ્તિમાં અભિમાન ન હોવાથી સુખદુઃખ, મોહ વગેરે થતાં નથી. સુખદુઃખ બુદ્ધિનિષ્ઠ છે, પણ જીવ એને પોતાનું સ્વરૂપ માની લે છે, તેથી સુખદુઃખ આત્મામાં હોય તેમ લાગ્યા કરે છે. જેને સંસાર સાચો લાગે છે તેને છૂટવા માટે યોગમાર્ગ છે. જેને સંસાર મિથ્યા લાગે છે તેને માટે જ્ઞાનમાર્ગ છે. જે તત્ત્વના ઊહાપોહમાં કુશળ છે તેને માટે જ્ઞાનમાર્ગ છે. જે તે બાબતમાં કુશળ નથી તેને માટે યોગમાર્ગ છે. જેનામાં રાગ અને દ્વેષ છે અને જેને તે રાખવા છે તે જ્ઞાનીની પેઠે આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કરે અથવા યોગીની પેઠે ચિત્તનો નિરોધ કરે તોય મોક્ષને લાયક થતો નથી. તેથી બન્ને માર્ગે રાગદ્વેષ છોડવાના છે અને બન્નેનું ફળ નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે.

દરેક જગ્યાએ દરેક વખતે માત્ર પરમાત્મા જ છે, તો બીજા કોઈની સત્તા રહેતી નથી. તેથી જેણે જે કર્મ કરવાનાં હોય તે તે સત્તા સાથે યુક્ત રહીને કરે તો તે ભાવ તેના કર્મમાં જરૂર પ્રગટ થશે. તેથી અપરતત્ત્વને વ્યવહારમાં લાવવું, આત્માનો પરિચય લઈને દરેક પ્રમયી આત્માનો

પોતાની માયાનો આશ્રય થાય છે અને પોતે જ પોતાની માયાનો વિષય થાય છે. તેથી જ જ્યાં ભેદ નથી ત્યાં ભેદ દેખાય છે, નિરુપાધિક તત્ત્વમાં ઉપાધિ દેખાય છે અને તે ઉપાધિમાં અંતઃકરણના ભેદ પ્રમાણે અનેકત્વ જણાય છે. સૂર્યનું પ્રતિબિંબ જળમાં પડયું હોય ત્યારે જો કે મૂળ સૂર્યને અસર થતી નથી છતાં જળમાં પડેલું પ્રતિબિંબ જળના સ્વભાવ પ્રમાણે કંપ વગેરેનો અનુભવ કરે છે. તે પ્રમાણે અંતઃકરણમાં પડેલું ચૈતન્ય 'હું કરું છું, ભોગવું છું'' એમ માને છે; તેથી જ્યારે તે અંતઃકરણગત સ્વભાવથી બનેલ જીવ મૂળ બિંબરૂપ પરમાત્માને શરણે જાય છે, ત્યારે જેવો ભાવ તે ભગવાનને અર્પણ કરે છે તેવો તેને પાછો મળે છે; કારણ કે ભગવાનને કોઈ લાભની અપેક્ષા નથી. તેથી જેમ દર્પણમાં દેખાતા મોઢા ઉપર ચાંદલો કરવો હોય તો ખરા મોઢા ઉપર કરવાથી દર્પણમાં રહેલને થાય છે, તેમ જીવને જે લાભ જોઈતો હોય તે ભગવાનને અર્પણ કરવાથી જીવને પાછો મળે છે; અને આવી રીતે તે લાભ પાછો મળે છે, એ ભગવાનની કૃપાનું પરિણામ છે અને જીવના પુરુષાર્થનું ફળ છે. ભગવાનમાં જે જે ધર્મ માનીએ તે જીવમાં પાછા આવતા જણાય છે. ભગવાનમાં સર્વ પ્રકારના ધર્મ છે એમ માનવાથી જીવને પણ એવું લાગે છે કે, પોતે સર્વરૂપ છે. તેમાં કાળનો નિયમ નથી. બત્તી થાય અને અંધારું જાય તેમ અજ્ઞાન જતું રહે છે અને અજ્ઞાન જવાથી અજ્ઞાનનું કાર્ય પણ જતું રહે છે.

જ્ઞાની પુરુષ આત્માને દેહકાળના ભાવથી રહિત જુએ

આવો ! આવો ! આજે મહાન્ ઉત્સવ છે !

જ્ઞાતવંશવિભૂષણમણિ શ્રી વર્ધમાનકુમાર આજે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, સિદ્ધ. બુદ્ધ, અર્હન્ થયા છે. તેનો આજે ઉત્સવ છે.

જ્યારે જગત્‌માં કોઈ પણ જાતનો નાનો કે મોટો સામાન્ય પણ ઉત્સવ પ્રવર્તે છે, ત્યારે લોકો આનંદ અને હર્ષથી ઘેલા બને છે, સર્વ શુભ સામગ્રીઓ ત્યાં એકત્ર થાય છે, અને મારે પણ ત્યાં યથાયોગ્ય અનુકૂળ પરિસ્થિતિ રજુ કરવી પડે છે. તો પછી—

આ રાજકુમાર સ્વભાવે જ પ્રિયદર્શની હતા. જગત્‌માં મેળવી શકાય તે બધી ઉપભોગની સામગ્રી તેમને સંપ્રાપ્ત હતી. તેનો જીવન પર્યન્ત ઉપભોગ કરવાનો પણ તેમને હક્ક હતો. પરંતુ તે દરેકે-દરેક સામગ્રી તેણે જગત્‌માં જ રહેવા દીધી—સ્વહસ્તે જ મને પાછી સોંપી દીધી, અને વ્હાલામાં વ્હાલું-કોઈ પણ પ્રાણીને વ્હાલામાં વ્હાલું-શરીર પણ મારે ખોળે જ મૂકી દીધું.

માત્ર અંદર રહેલા મહાચૈતન્યના ભંડારરૂપ આત્માને સ્વાભાવિક વિકાસની પરમ કોટિએ પહોંચાડવાને તેમણે મહા ભગીરથ પુરુષાર્થ ઉપાડ્યો. ખરેખર, મારા એ મહાન તત્ત્વના વિકાસનો પ્રયોગ ઉપાડી લઈ, તેમણે મારા ઉપર તેમ જ જગત્ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

અને વિશેષમાં, તમે જાણીને ખુશી થશો, તમને

માણસનો કાળ માણસનો બનાવેલો છે, માણસની જગ્યા પણ માણસની બનાવેલી છે. માણસ તે ફેરવી શકે છે.

દરેક માણસને મોટા થવું ગમે છે અને ઘણાં વર્ષ જીવવું ગમે છે. આત્મજ્ઞાનથી માણસ એવો મોટો થાય છે અને એવો નિત્ય સ્વભાવવાળો થાય છે કે તેની સામે કોઈ રહેતું નથી. તે પૂર્ણ થાય છે. જેઓ આત્મજ્ઞાનથી મોટા થઈ શકતા નથી તે સમાજસેવાથી અથવા દેશસેવાથી પોતાનું જીવન વિશાળ બનાવે છે. છતાં તે પૂર્ણ વિશાળ બનતું નથી.

જ્યાં બીજા કોઈ સામે રહી જાય ત્યાં ખરું સ્વરાજ્ય ભોગવી શકાતું નથી. તેથી જ ઋષિમુનિઓએ બ્રહ્મજ્ઞાનની જરૂર માનેલી છે. તેનાથી સામે કોઈ રહેતું નથી અને પૂર્ણ વિશાળ જીવન મળે છે પણ તે માટે નાનું જીવન છોડવું પડે છે. તેથી કેટલીક મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે.

કર્મયોગી, ભક્ત અને જ્ઞાનીને પણ વિઘ્ન નડે છે. તેઓ પણ ભૂલ કરે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, મોક્ષનો માર્ગ સરળ નથી. તેમાં ચોથી ઉત્તમ પુરુષાર્થ રહેલો છે અને તેનું ફળ પણ ઉત્તમ છે.

કર્મયોગીનો ઉત્સાહ કોઈ વખતે કોઈ જગ્યાએ મંદ થઈ જાય છે. વળી તેને શરીરનું અભિમાન હોય છે તેથી કોઈ વખતે કોઈ જગ્યાએ તે રાગદ્વેષ અને અભિમાનને વશ પણ થાય છે, અને શરીરમાં રોગને જગ્યા આપે છે. પણ હઠયોગી રોગથી પીડાતા જણાય છે. રાજયોગીને સિદ્ધિનાં આવરણ રહે છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને વાસનાક્ષયની જરૂર છે. દુઃખનું કારણ શરીર છે, શરીરનું કારણ કર્મ છે, કર્મનું કારણ રાગદ્વેષ છે, રાગદ્વેષનું કારણ અજ્ઞાન છે અને અજ્ઞાનનું કારણ આત્માનો વિચાર કર્યો નથી, એ છે.

જ્ઞાની જગતના વિષયો તરફ સારો વૈરાગ્ય રાખે છે અને બધા વિષયોને અને જગતને તુચ્છ સમજે છે; પણ તેમાં કેટલીકવાર ધ્યાન ન રહે તો એવું બને છે કે, તે તુચ્છભાવ આત્મા તરફ પણ વળે છે; એટલે કે આત્મા તરફથી શાંત ચિત્તમાં મળતી અલૌકિક અસરને કલ્પના સમજી તુચ્છકારે છે. તેથી જે આનંદ, પ્રેમ, શક્તિ, તેજ, વિશાળતા વગેરે આત્માના અલૌકિક ભાવ ભક્તને મળે છે, તે જ્ઞાનીને મળતા નથી; તેથી જ્ઞાની ભૂલે તો શુષ્ક થઈ જાય છે અને કોઈ વખતે નાસ્તિક પણ થઈ જાય છે.

બધા સાધક આવી ભૂલો કરે છે એમ નથી. ભૂલોને માટે મોક્ષમાર્ગમાં જગ્યા રહે છે; તેથી સાવધ રહેવાની જરૂર છે. ભૂલ થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, આત્માની અસર લાગ્યા પછી પણ પહેલાંનો સ્વભાવ યાદ આવે છે. તે મૂકવો ગમતો નથી; અને જ્યાં સુધી તે સ્વભાવ ન મૂકી શકાય, ત્યાં સુધી આત્માનો મૂળ સ્વભાવ જોર કરતો નથી. ઢોરને ખાડામાં પડવું હોય તો પણ જાણે અંદરથી મંજૂરી મળતી હોય તેમ પહેલાં લાગે છે, તેથી સંભાળ રાખવી જોઈએ. આત્માના અલૌકિક ભાવને માટે અંદર જગ્યા કરવી જોઈએ, ઇન્દ્રિયોના લૌકિક ભાવને માટે જગ્યા આપવી નહિ.

જેમ ચોપડીની બની કરવા માટે તેના પોઝિટિવ અને

દિલમાં પ્રમોદ જાગ્રત્ થયો હોય; તો, એ મહાન્ ઉપદેશ પધારે-આ ભૂમિને પાવન કરે, તે પહેલાં જ તમારૂં કર્તવ્ય બજાવવાને તત્પર થઇ જાઓ. અને તમારા મુખ્ય મુખ્ય કાર્યાલયો દ્વારા સર્વ સામગ્રી પુરી પાડોઃ—

તમારા સંદેશવાહક સૂક્ષ્મ તત્ત્વો દ્વારા જગતભરમાં વિજળીને વેગે આ મંગળ સમાચાર પહોંચાડી દોઃ ત્રિલોકમાં સર્વ સ્થળે ચળવળ પ્રસરાવી દોઃ ભાવિતાત્માઓના દિલમાં હર્ષોલ્લાસ ઉત્પન્ન કરોઃ જગતભરના સત્ત્વોને આ તરફ આવવા પ્રેરો, અને તેઓના માર્ગ કલ્યાણમય બનાવોઃ તથા એ મહા સાત્ત્વિકશિરોમણિના એ માર્ગમાં તેઓ જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં ત્યાં આજુબાજુ અને સર્વત્ર ઉપદ્રવ કંટકો દૂર કરી અનુકૂળતાનું વાતાવરણ ફેલાવ્યા કરોઃ વિશેષમાં પેલા મહાસેન વનમાં યજ્ઞવાટકોની બાજુમાં જ થોડે દૂર વ્યાખ્યાનપીઠ અને બીજી બધી સર્વ સામગ્રીઓ સાથે ધર્મોપદેશ માટે એક મહાન્ મંડપ [સમવસરણ] રચી કાઢો.

આવા મહાન્ ધર્મોપદેશને લાયક, તેમના મહાન ધર્મોપદેશને લાયક, જગતભરમાંથી ઉતરી પડતા તેવા જ શ્રોતાઓને લાયક, અને જગતભરમાં ધર્મોપદેશનો સંદેશો પહોંચાડવાને સમર્થ એવો સર્વ જગત્માટે, સર્વ જંતુહિતકર એ મંડપ રચો. અને તે કેવો ? સર્વ શ્રેષ્ઠ, સર્વથી ભવ્ય અને સુંદર, તથા સર્વોત્કૃષ્ટ, એવો એ મંડપ રચો.

વલ્લભાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય વગેરે આચાર્યોએ ભાષ્યો કરેલાં છે. તે બધાના મત આ નાના પુસ્તકમાં સમજાવી શકાય તેમ નથી.

કેટલાક માણસ એવા મતના હોય છે કે, કર્મથી દેહાભિમાન જાય છે; કેટલાક કહે છે કે, ભક્તિથી દેહભાન વીસરી જવાય છે; કેટલાક કહે છે કે, જ્ઞાનથી દેહભાન રહેતું નથી. આ ત્રણે મતમાં હેતુ સમાન છે. કોઈ પણ રીતે દેહનું અભિમાન છોડવાનું છે. ત્યારે જ આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે.

ગીતાનો ઉપદેશ સરળ ભાષામાં ઉત્તમ રીતે ઉત્તમ અધિકારીને આપેલ છે. તેમાં વેદધર્મનું રહસ્ય આવી જાય છે. પણ ગીતામાં અર્જુનનો અધિકાર અને લડાઈનો પ્રસંગ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ આપેલ છે. તે ઉપદેશ કેટલાક વિદ્વાનો કેવળ નિષ્કામ કર્મમાર્ગમાં જ વાળે છે; પણ એ વાત ભૂલવી ન જોઈએ કે, ઉદ્ધવજીને શ્રીકૃષ્ણે નિવૃત્તિનો ઉપદેશ કરેલ છે. માત્ર કર્મનું ફળ છોડવાનું નથી પણ કર્તાપણાનું અભિમાન પણ છોડવાનું છે.

પ્રવૃત્તિના ધર્મો અને નિવૃત્તિના ધર્મો કેટલાક વિદ્વાનો સ્પષ્ટ સમજી શકતા નથી. જે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ તરફ લઈ જાય, તે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ જ છે; અને જે નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ તરફ લઈ જાય તે નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ જેવી જ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે સંન્યાસીઓની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે; પણ પેન્શન ઉપર નિવૃત્ત (રિટાયર્ડ) થયેલ સરકારી નોકરોની નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે; કારણ કે તે વખતને વખત કેમ ગાળવો તે તેમને ખબર હોતી નથી. અર્જુનને જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ

જોયું અને તેથી તેમને મૂર્છા આવી. શુદ્ધિમાં આવતાં તેમણે એક દેવદૂત જોયો. તે દૂતે એક રેશમી રૂમાલ તેને બતાવ્યો. તે રૂમાલમાં કાંઇક લખ્યું હતું, તે બતાવી દૂતે કહ્યું કે, "વાંચ!" મહમ્મદ પયગમ્બર (સલ) સાહેબે કહ્યું કે, "મને વાંચતાં આવડતું નથી." દૂતે કહ્યું કે, "જે ખુદાએ આ જગત રચ્યું છે, જેણે લોહીના કણમાંથી માણસ બનાવ્યો છે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વાંચ; જેણે માણસને અક્ષર આપ્યા છે, લખવા માટે લેખણ આપી છે, વાંચવા માટે આંખો આપી છે, સમજવા માટે મન આપ્યું છે, જેણે દિવ્ય જ્ઞાન માટે આત્મા આપ્યો છે તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વાંચ."

આ સાંભળી મહમ્મદ સાહેબ (સલ) ની બુદ્ધિમાં દિવ્ય તેજ આવ્યું અને રૂમાલ ઉપર શું લખ્યું હતું તે વાંચ્યું. તે પૂરું થઈ રહ્યું ત્યારે દૂતે કહ્યું કે, "હવે તું ખુદાનો સેવક થયો છે." ત્યાર પછી જે જે હકીકત તે રૂમાલમાં પયગંબર સાહેબે વાંચી હતી તે કુરાનમાં બતાવી છે. તે રૂમાલને 'વહી' કહે છે.

હિંદુ ધર્મની માફક કુરાનમાં પણ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ છે, ખુદાને અનન્યભાવે શરણ જઈ તેમનો અનુગ્રહ મેળવવાની તેમાં ખાસ આજ્ઞા છે. મુસલમાનો 'બિસ્મિલ્લાહિર્ રહમાનિર્ રહિમ' એ નામની માળા ફેરવે છે તેનો અર્થ એવો છે કે, દયાળુ અને કૃપાળુ પ્રભુના નામથી હું ઉઠું છું.

ઈસ્લામી ભાઈઓ એમ માને છે કે, માત્ર મુસલમાની ધર્મમાં જ એકેશ્વરવાદ છે અને હિંદુ ધર્મમાં અનેક દેવ-દેવતાઓ હોવાથી ઘણા ઈશ્વર છે, પણ આમાં તેમની ગેર-

ળો અને સર્વ શુભ નિમિત્તો ! હમણાં તમારે અહીં હાજરી આપવાની છે ! જગત્માં જુદે જુદે સ્થળે કાર્ય તી રહેલા પ્રકૃતિ માતાનાં બીજાં પણ સર્વ શુભ તત્ત્વો ! મારા અધિકારનું બધું કાર્ય તમારે હમણાં અહીં જ જાવવાનું છે !

'જગદુદ્ધારનું કાર્ય છે, જગતની આબરૂનો સવાલ છે. ટે કોઈએ કશી કચાશ રાખવાની જ નથી.' એમ શ્રી પ્રકૃતિ તાનો આદેશ છે. અને સાથે સાથે એવો પણ આદેશ છે —' એ મહાનુભાવ પુરુષની, તેમના કાર્યની અને તેમની થે સંબંધ ધરાવતી કોઈ પણ વસ્તુની સર્વ દ્રવ્ય, સર્વ ત્ર, સર્વ કાળ અને સર્વ ભાવમાં સેવા કરવી. કારણ કે ા જ જગતના શાશ્વત્ કલ્યાણનો માર્ગ છે.'

સર્વત્ર શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ : "

*   *   *   *   *

" ॐ इन्द्राय स्वाहा ! ॐ वास्तोष्पतये स्वाहा ! ॐ ब्रह्मणे स्वा—"

" અહો ! ગુરુજી ! ગુરુજી ! આ શું ચાલી રહ્યું છે ? આપ જરા દૃષ્ટિપ્રદાન તો કીજીએ, જી ! "

" કેમ ? શું છે ? બટુકો ! "

' જી ! આપણા યજ્ઞવાટકની પાસે જ આ ધમાલ ! મસ મોટો કોઈ કાર્ય સમારંભ ચાલી રહ્યો છે ! દેવો, દાનવો, યક્ષો, ગાંધર્વો, ભૂતો, પિશાચો, કિન્નરો, વિદ્યાધરો, આર્ય-અનાર્ય સર્વ જાતિના માનવો, સિંહ, હાથી, ગાય,

અને તેથી આનંદમય છે; છતાં તે જ વખતે તેને સુખદુઃખ પણ થયા કરે છે. આત્માના આવા વિલક્ષણ સ્વભાવને લઈને મતમતાંતર થયા છે. જે આનંદઘન છે તેને દુઃખ કેમ થાય છે? તે બાબત માયામાં રહેલ બુદ્ધિ સમજી શકે તેમ નથી; છતાં દુઃખ કાયમને માટે મટી શકે છે એ બાબત બધા ધર્મવાળા કબૂલ કરે છે.

બુદ્ધદેવે કહ્યું છે કે, અનિત્ય વસ્તુઓમાં ચિત્ત જવાથી દુઃખ થાય છે, તેથી તેમાંથી ચિત્તને હઠાવવું જોઈએ. શ્રીશંકરાચાર્ય કહે છે કે, આત્માના અજ્ઞાનથી અનિત્ય વસ્તુઓમાં ચિત્ત જાય છે, માટે આત્મજ્ઞાનથી દુઃખ મટશે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય કહે છે કે, આત્મજ્ઞાનથી દુઃખ જશે પણ (આત્માનો) અલૌકિક રસ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ મળશે.

હઝરત મહમ્મદ પયગમ્બર (સલ) ના જીવન વિષે અને તેમના સિદ્ધાંત વિષે લોકોમાં અને ખાસ કરીને હિંદુઓમાં ઘણું અજ્ઞાન રહેલું છે. દરેક માણસને આત્મસાક્ષાત્કાર માટે દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતો જાણવાની જરૂર પડતી નથી. સામાન્ય લોકો બહારના આચાર ઉપરથી ધર્મનું માપ કાઢે છે; તેથી જેમ હાલના ક્રિશ્ચિયનોમાં વેપારી બુદ્ધિના જોરને લઈને પાપવૃત્તિ જણાય છે અને તેથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મ ઉપર ટીકા થાય છે, તેમ તે પહેલાંના કાળમાં મુસલમાનોમાં લડાયક સ્વભાવના જોરને લઈને અને તેમનામાં હિંદુધર્મની અણસમજને લઈને કેટલાક દોષ દેખાવા લાગ્યા અને તેથી મુસલમાની ધર્મ ઉપર પણ ટીકા થવા લાગી. પણ તેથી ક્રિશ્ચિયન ધર્મના સાચા સિદ્ધાંતો અને મુસલમાની ધર્મના

જોયું અને તેથી તેમને મૂર્છા આવી. શુદ્ધિમાં આવતાં તેમણે એક દેવદૂત જોયો. તે દૂતે એક રેશમી રૂમાલ તેને બતાવ્યો. તે રૂમાલમાં કાંઇક લખ્યું હતું, તે બતાવી દૂતે કહ્યું કે, "વાંચ!" મહમ્મદ પયગમ્બર (સલ) સાહેબે કહ્યું કે, "મને વાંચતાં આવડતું નથી." દૂતે કહ્યું કે, "જે ખુદાએ આ જગત રચ્યું છે, જેણે લોહીના કણમાંથી માણસ બનાવ્યો છે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વાંચ; જેણે માણસને અક્ષર આપ્યા છે, લખવા માટે લેખણ આપી છે, વાંચવા માટે આંખો આપી છે, સમજવા માટે મન આપ્યું છે, જેણે દિવ્ય જ્ઞાન માટે આત્મા આપ્યો છે તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વાંચ."

આ સાંભળી મહમ્મદ સાહેબ (સલ) ની બુદ્ધિમાં દિવ્ય તેજ આવ્યું અને રૂમાલ ઉપર શું લખ્યું હતું તે વાંચ્યું. તે પૂરું થઈ રહ્યું ત્યારે દૂતે કહ્યું કે, "હવે તું ખુદાનો સેવક થયો છે." ત્યાર પછી જે જે હકીકત તે રૂમાલમાં પયગંબર સાહેબે વાંચી હતી તે કુરાનમાં બતાવી છે. તે રૂમાલને 'વહી' કહે છે.

હિંદુ ધર્મની માફક કુરાનમાં પણ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ છે, ખુદાને અનન્યભાવે શરણ જઈ તેમનો અનુગ્રહ મેળવવાની તેમાં ખાસ આજ્ઞા છે. મુસલમાનો 'બિસ્મિલ્લાહિર્ રહમાનિર્ રહિમ' એ નામની માળા ફેરવે છે તેનો અર્થ એવો છે કે, દયાળુ અને કૃપાળુ પ્રભુના નામથી હું જીવું છું.

ઈસ્લામી ભાઈઓ એમ માને છે કે, માત્ર મુસલમાની ધર્મમાં જ એકેશ્વરવાદ છે અને હિંદુ ધર્મમાં અનેક દેવ-દેવતાઓ હોવાથી ઘણા ઈશ્વર છે, પણ આમાં તેમની ભૂલ-

.છતાં કદાચ જો મારા સંશયોના સમાધાનો આપશે, અભૂતપૂર્વ સર્વજ્ઞ સાથે મેળાપ થશે.

ઠીક છે, બન્ને રીતે ફાયદો છે. બસ, અવિલંબે જ 'વું જોઇએ. "

*　　*　　*　　*　　*

" બંધુ અગ્નિભૂતે ! "

" શો આદેશ છે ? આર્ય ! "

" વત્સ ! એ જાલિકની ચકાસણી માટે મારે આ ણે જ જવું જોઇએ, અને જાઉં છું "

" આપનો આદેશ શિર ચડાવનાર હું હાજર છતાં આપ જાતે શા માટે આ આયાસ સેવો છો ? પૂજ્ય ! "

" વત્સ ! આ કોઈ મહા માયાવી જણાય છે. એમાં મારું કામ નહીં. હું જાતે જ જાઉં છું. તમે યજ્ઞ કાર્ય થરૂ રાખો, અને સાવધાન રહો. "

"शिवास्ते पन्थानः सन्तु ! शिवमस्तु ! भद्रमस्तु !" મુખ્ય દશે ય આચાર્યોએ એકી સાથે આશીર્વચનોનો નિર્ઘોષ કર્યો.

"विजयन्तां, विजयन्तां श्री पूज्यमिश्रा विजयन्ताम्" વિજયઘોષણા કરી વિદ્યાર્થીઓએ એકી સાથે ગગન ગજાવી મૂક્યું. અને પોતાના પાંચસો શિષ્યોના સંઘ સાથે આચાર્ય પદની સર્વ વિભૂષણ સામગ્રીથી સજ્જ થઈ ગૌતમ-ગોત્રીયનન્દનાખ્યાક્ષપૃથ્વીન્દ્રનાતિઆચાર્યવર્યે ચાલવા માંડ્યું.

*　　*　　*　　*　　*

મુસલમાનોના કુરાનનું સૂત્ર "અલેફ્-લામ-મીમ" છે. તેનો અર્થ હિંદુઓના ઉપનિષદ્‌માં "अहं ब्रह्मास्मि" માં આવે છે. અલ્લાહને એટલે ઈશ્વરને નહિ માનનારને તેઓ કાફર કહે છે. તેથી જે હિંદુઓ ઈશ્વરને માને છે તે કાફર કહેવાય નહિ. અલ્લાહ તઆલાનાં જે સુંદર નામો મુસલમાની ધર્મમાં છે તેવાં જ સુંદર નામો હિંદુઓના વિષ્ણુસહસ્રનામમાં છે.

વળી હિંદુધર્મમાં, આત્મસાક્ષાત્કાર માટે જેમ ભક્તમાં નિઃસાધનતા આવે છે અને માત્ર ભગવાનના અનુગ્રહ ઉપર તેનો આધાર રહે છે તેમ મુસલમાની ધર્મની સાધનામાં પણ નિઃસાધનતાનો વખત આવે છે. તે માટે તપસ્વી હુસેન મન્સુર કહે છે કે, "પ્રેમરૂપી આડુશી ભેદભાવ દૂર કર, નિમાજની સાદડી છોડ, વજુનો કૂજો ફોડ, માળા તોડ અને કિતાબો પાણીમાં નાખ; હંમેશાં ખા, હંમેશાં પી; પણ ગફલતમાં ન રહે. 'અનલ હક' બોલ અને હરદમ ધ્યાન કર, ત્યારે જ પ્રભુ મળશે." મુસલમાની ધર્મનાં ઉત્તમ રહસ્યોની વધારે હકીકત મારા 'તે કોણ?' પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં સમજાવવામાં આવેલ છે.

યુરોપમાં મોક્ષનો વિચાર ઘણા મહાપુરુષોએ કરેલો છે. પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, સોક્રેટિસ, પ્લોટિનસ, બેકન, કેન્ટ, શોપેન્હોરી, એડવર્ડ કાર્પેન્ટર વગેરે મોટા તત્ત્વચિંતકો થઈ ગયા છે.

ખ્રિસ્તિમાર્ગમાં જેકબ બહેમી, સેંટ ટેરેસા, સેંટ ઓગસ્ટીન, મોલીનસ વગેરે મહાત્મા થયા છે.

શક્યું નહિ અને થોડો વખત વીટમેનના ગ્રંથો પણ પ્રસિદ્ધ થવા દેવામાં આવ્યા નહોતા. જેવો ગીતાનો વિભૂતિયોગ છે, તેવી જ વાણી વીટમેનના મુખમાંથી નીકળી છે.

પશ્ચિમના દેશોના ધર્મ ઉપર ત્યાંના સાયન્સની શોધોની બહુ અસર થઈ છે. ખાસ કરીને પ્રોફેસર ડાર્વિનના 'ઉત્ક્રાન્તિવાદ' (એટલે ઇવોલ્યુશન) નું ત્યાં ઘણું જોર રહ્યું અને હજુ છે. તે મત પ્રમાણે આ પૃથ્વી જ્યારે ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે તેમાં જમીન ઉપર વનસ્પતિ અને પાણીમાં માછલાં થયાં હતાં; ત્યાર પછી સર્પ, પશુ, પક્ષી વગેરે ઉત્પન્ન થયાં; ત્યાર પછી વાંદરાંની નવી નવી જાતો થઈ અને અંતે પૂંછડી જતી રહી. અને જંગલી માણસ ઉત્પન્ન થયાં. છેવટે હાલનાં માણસ ઉત્પન્ન થયાં અને હવે કદાચ દેવજાતિ ઉત્પન્ન થાય. સાયન્સ કહે છે કે, માણસનો જન્મ થાય છે ત્યારે પણ પહેલાં તે જીવ તેની માતાના ઉદરમાં માછલા જેવો હોય છે. તે પછી જુદા જુદા પશુ જેવા આકારના ફેરફાર થઈને અંતે માણસરૂપે બહાર આવે છે. બચ્ચામાં શરૂઆતથી મોટી ઉંમર સુધી ઘણા પ્રકારે શરીરનો અને મનનો વિકાસ થાય છે; તેથી તે દૃષ્ટિએ ઉત્ક્રાન્તિવાદને ટેકો મળે છે, પણ માણસની દૃષ્ટિ સાચી નથી.

આ પૃથ્વી ઉપર પહેલા જીવ શી રીતે આવ્યા? તે બાબત સાયન્સ શોધી શક્યું નથી. મન પહેલું શી રીતે આવ્યું તે પણ નક્કી થઈ શક્યું નથી. તેને માટે જુદી જુદી કલ્પનાઓ થયા કરે છે.

વળી હિંદુસ્થાનની પ્રજા ઉત્ક્રાન્તિવાદ સ્વીકારી શકે

ધારીઓના મંડળ સાથે આ કોણ મહાબ્રાહ્મણ ચાલ્યા આવે છે? '

" હશે કોઈ. પુષ્કળ જનસમુદાય ચાલ્યો આવે છે. પરંતુ સાંભળો, પ્રભુજી કંઈક બોલે છે. "

" नमो तित्थस्स. "

" અહો ! મસ્તક નમાવી નમસ્કાર પણ કર્યો. '

" જુઓ. જુઓ ! પાદપીઠ પર ચરણકમળ સ્થાપીને સિંહાસન પર એ જગન્નાથ બેઠા. "

" અહા ! ચારે તરફ વિસ્તરી રહેલા આ મનોહર ભવ્ય સૌન્દર્યનું આબેહૂબ વર્ણન કોઈ કવિજનની કલ્પના કરી શકે ખરૂં ? અને કોઈ ચિત્રકાર જગતમાં જન્મ્યો હશે ? કે જે આ ચિત્ર બરાબર રેખાંકિત કરી શકે ? "

* * * * *

" આ....હ ! ફટાટોપ તો ભારે જબ્બર છે ! "

" આવો, આવો. ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતે ! આવો. "

" અરે ! પણ આ વિપ્રવર ઠંડા કેમ પડી ગયા ? "

' દેવાનુપ્રિય ગૌતમ ઇંદ્રભૂતે ! શા વિચારમાં છો ?

હે મહાપ્રાજ્ઞ ! વેદત્રયી, ઉપનિષદ, દર્શનશાસ્ત્ર, પુરાણ, કલ્પ, છંદઃ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત વિગેરે વૈદિક ગુણના અને બીજા શાસ્ત્રીય સાહિત્યના ખરેખર તમે પારગામી છો.

તેનુ શ્રવણ, મનન, ચિન્તન અને કંઈ નિદિધ્યાસન

તેને માટે નહોતું. વખત જતાં, તે વખતનાં પશુઓનાં શરીરોમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો અને કેટલાંક પશુઓ અને વાંદરાંની જાતો એવી થઈ કે જેમાં કાંઈક મનનો પ્રકાશ આવવા લાગ્યો અને અંતે એવાં શરીર થયાં કે જેમાં મન સ્વાભાવિક રીતે રહી શક્યું. તે શરીરવાળાં પ્રાણી માણસ કહેવાયાં. તેવી જ રીતે મનથી ઉપર વિજ્ઞાનમય તત્ત્વ છે; અને વર્તમાનકાળમાં કેટલાક મહાત્માઓમાં તે તત્ત્વનો પ્રકાશ આવેલો જણાયો છે, પણ તે તત્ત્વ સ્વાભાવિક રીતે જે શરીરમાં કામ કરી શકે એવું શરીર આ પૃથ્વી ઉપર હજી ઉત્પન્ન થયું નથી. તેથી જો કોઈ પણ માણસ પોતાના શરીર, પ્રાણ અને મનને એવી શાંત દશામાં રાખે કે જેથી વિજ્ઞાનમય તત્ત્વને અવતરવાનો વખત મળે; એટલું જ નહિ પણ તે તત્ત્વની અસરથી શરીર, પ્રાણ અને મન એ ત્રણેના સ્વભાવ ફરી જાય અને વિજ્ઞાનમય પુરુષ, દેવ પુરુષ જેવો થઈ આ પૃથ્વીમાં રહે તો તે પુરુષના જીવનની અસરથી બીજા દેવ પુરુષો પણ થાય અને આ પૃથ્વી ઉપર દેવજાતિ આવે. શ્રી. અરવિંદની યોગસાધનામાં એવો અનુભવ આવે છે કે, આ પૃથ્વી ઉપર હજી સુધી નહિ અવતરેલ એવી દિવ્ય શક્તિ અહીં અવતાર લેવાની રાહ જોઈ રહી છે, તેને યોગ્ય શરીર જોઈએ છીએ; તેથી તે માટે હાલ જે શરીર, પ્રાણ અને મનના સ્વભાવ છે તે ફેરવવા જોઈએ એમ તે કહે છે કે, ભૂતકાળમાં હિંદુસ્થાનમાં જેટલા મહાત્માઓ થઈ ગયા છે તેઓએ આ શક્તિનો મનથી અનુભવ કરેલ હતો અને કોઈ વિરલ મહાત્માઓમાં આ શક્તિની અસરથી પ્રાણમાં ફેરફાર થયેલ છે, પણ હજુ સુધી વિજ્ઞાનમય

શરીરનાં રજકણોને સ્પર્શ કરી શકે અને તે તેજની અસરથી શરીર તેજોમય, દિવ્ય, અમર થઈ શકે. એમ કહેવાય છે કે, શ્રી. અરવિંદના શરીરમાં કંઇક અંશે આવા ફેરફાર થયા છે; પણ હજુ તેમની સાધના ચાલુ છે, એટલે તે વિષે હાલ વધારે કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. આ કામ સૂર્યને પૃથ્વી ઉપર લાવવા જેવું છે. જો કે સૂર્ય પૃથ્વીથી જેટલો દૂર છે એટલો દૂર શરીરથી આત્મા નથી, તોપણ આત્માની બધી શક્તિઓ શરીરમાં આવી શકે કે નહિ અથવા તે આવી શકે તેવું શરીર થઇ શકે કે નહિ અથવા તેમ કરવાની ખાસ જરૂર છે કે નહિ, તે બાબતો દરેક જિજ્ઞાસુએ પોતે વિચારવાની છે. વળી શરીરના વિચારથી શરીરનું અભિમાન પણ મટતું નથી એ વાત પણ ભૂલવાની નથી.

વેદકાળના ઋષિમુનિઓએ એમ માન્યું હતું કે, પરમાત્માએ પશુપક્ષીઓનાં શરીર રચ્યાં ત્યારે તેને સંતોષ થયો નહોતો; પણ માણસનું શરીર રચ્યું ત્યારે તે જોઈ પોતાને સંતોષ થયો અને તે શરીર પોતાને રહેવાને યોગ્ય માની પોતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. આ વાત ઉપનિષદના કેટલાએક મંત્રો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. ઋષિમુનિઓ માણસના શરીરથી જ પરમાત્માનો અનુભવ કરી શકયા હતા અને આખું જગત પરમાત્મારૂપ છે એવો અનુભવ લઈ શકયા હતા. એક વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે એવું તે બતાવી શકયા છે; કારણ કે તેઓ આત્મદૃષ્ટિથી જગતને જોતા હતા. આધુનિક કાળના કેટલાએક મહાત્માઓ જગતને ઇંદ્રિયોના સાધનથી જુએ છે અને તે સાધનથી દેખાતું જગત અપૂર્ણ

"विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञास्ति, इति।" [વિજ્ઞાનઘન આત્મા પંચભૂતોમાં ઉત્પન્ન થઇ. તેમાં જ વિલય પામે છે. મરણ પછી તેની સંજ્ઞા કાયમ નથી. અર્થાત્ પુનર્જન્મ નથી.]

"अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः।" [સ્વર્ગના ઇચ્છુએ અગ્નિહોત્ર હોમ કરવો જોઇએ.]

પહેલા વાક્ય ઉપરથી તમને એમ સમજાયું છે કે, પુનર્જન્મ નથી. અને બીજા વાક્ય ઉપરથી એમ સમજાયું છે કે, પુનર્જન્મ છે આ જ તમારા સંશયનું બીજ છે."

"હા પ્રભો !"

"પ્રથમ વાક્યમાંના **વિજ્ઞાનઘન** શબ્દનો અર્થ આત્મા ન કરતાં, કોઇ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન કરતી વખતે પ્રવર્તતો 'ઉપયોગ-જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કે જ્ઞાનનો વ્યાપાર' એવો કરવો.

એક જ્ઞાન વ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પૂર્વનો જ્ઞાનવ્યાપાર નાશ પામે છે. વળી બીજો જ્ઞાનવ્યાપાર ઉત્પન્ન થાય એટલે પ્રથમનો જ્ઞાનવ્યાપાર નાશ પામે છે, એટલું જ નહિ પણ તે જ્ઞાનવ્યાપારનું પૂર્વનું નામ પણ કાયમ રહેતું નથી. દાખલા તરીકે—

કોઈ શ્રીમાન ગૃહસ્થ સુંદર ઘોડાઓ જોડાવી ગ્રીષ્મની વાહનમાં બેસીને રસ્તે જતા હોય, ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ એક પછી એક, એમ અનેક પદાર્થો પર પડે છે. તે વખતે

તેવી જ રીતે જ્યારે પરમાત્માને શરીર ધારણ કરવું હોય ત્યારે તે બહુ થોડી શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે, નહિતર તેનું શરીર પૃથ્વી ઉપર રહી શકે નહિ; તે વખતે તે અલ્પ શક્તિથી શરીરના ધર્મોનો સ્વીકાર કરે છે.

હિંદની વિદ્યામાં તૈત્તરીય ઉપનિષદ્‌માં અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશનું વર્ણન ઉત્ક્રાન્તિવાદની પેઠે આપેલું છે; છતાં એ પણ ત્યાં સમજાવ્યું છે કે, આત્મા છેલ્લો અનુભવમાં આવે છે તેથી તે છેલ્લો ઉત્પન્ન થયો છે, એમ માનવાનું નથી. આત્મા તો દરેક જીવ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તેમાં રહેલ હોય છે. તેનું જ્ઞાન વહેલું થાય કે મોડું થાય તેથી તે વહેલો કે મોડો ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્ઞાન વખતે તે ઉત્પન્ન થતો નથી. ઊલટું, આત્માથી બધું ઉત્પન્ન થાય છે. તે દૃષ્ટિએ જીવનો વિકાસ એ માત્ર દેખાવ છે, પર્યાય છે.

શ્રી. અરવિંદ જે જાતનું શરીરનું રૂપાંતર માગે છે તેવું જ ઋષિમુનિઓ જ્ઞાનનું રૂપાંતર માગે છે, એટલે કે અજ્ઞાનીને જેમ દ્વૈતજ્ઞાન સાચું લાગે છે તેને બદલે જ્ઞાનીને અદ્વૈત જ્ઞાન સાચું લાગે છે. ઢોરના શરીરમાંથી જીવ, શરીર બદલીને માણસના શરીરમાં આવે છે ત્યારે જ્ઞાનમાં જેટલો ફેરફાર થાય છે તે કરતાં વધારે ફેરફાર માણસ મટીને ઋષિ થાય ત્યારે તેના જ્ઞાનમાં થાય છે. તેવા જ્ઞાનના ફેરફાર માટે શરીરના ફેરફારની જરૂર હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોમાં માનેલી નથી. તેને બદલે આશ્રમ ફેર કરવાથી નવું જ્ઞાન ટકે છે. એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં અથવા સંન્યાસ આશ્-

જવાબ આપ્યા તે ઉપરથી જે સાર નીકળ્યો હતો તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ગવર્નર—જો બધું બ્રહ્મરૂપ છે તો અજ્ઞાન (અથવા માયા) ક્યાંથી આવ્યું?

પંડિત—તેનો જવાબ એ છે કે, તે ઉત્પન્ન થયું નથી; કારણ કે તેને આદિ એટલે શરૂઆત નથી.

ગવર્નર—જો માયાને આદિ ન હોય તો તે નિત્ય હોય અને જે નિત્ય હોય તેનો અંત આવે નહિ અને તેથી મોક્ષ મળે નહિ.

પંડિત—મેં એમ કહ્યું છે કે માયાને આદિ નથી, પણ મેં એમ નથી કહ્યું કે માયાને અંત નથી.

ગવર્નર—એવી કોઇ વસ્તુ બની શકે કે જેને આદિ ન હોય પણ જેનો અંત હોય?

પંડિત—તે બની શકે છે. એક ઘડાનું દૃષ્ટાંત લો. ઘડાની ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘડાનો અભાવ હતો. ઘડાની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે તે અભાવનો નાશ થયો.

ગવર્નર—તે વાત સાચી છે.

પંડિત—અને તે અભાવને આદિ નહોતી?

ગવર્નર—તે વાત પણ સાચી છે.

પંડિત—તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે, બધી ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુને આદિ નથી પણ અંત છે.

ગવર્નર—આ વાત સમજાય તેવી છે, પણ બ્રહ્મ જ સર્વત્ર સર્વદા હોય તો માયાને માટે જગ્યા કેમ મળે?

પંડિત—માયા સત્ય નથી, તેમ અસત્ય પણ નથી.

પ્રગટ પ્રકાશ અને તીર્થપ્રવર્તન

" નમોઽસ્તુ—

ભગવન્ અર્હન્ ! આદિકર !
હે સ્વયંસંબુદ્ધ ! ને તીર્થંકર !
હે પુરુષોત્તમ ! પુરુષસિંહ ! અને પુરુષ-વર પુંડરીક !
તમે ખરેખર પુરુષ-વરગંધહસ્તિ છો.
હે લોકોત્તમ !
તમે લોકનાથ છો, તેથી
લોક હિતકર છો;
તમે લોકપ્રદીપ છો, તેથી
લોકપ્રદ્યોતકર છો.
તમે જગત્‌ને નિર્ભય કરો છો,
કેમકે—
તમે જ જગતને જ્ઞાનચક્ષુ અર્પો છો.
અને સાથે સાથે
સત્ય માર્ગ બતાવીને
અશરણ જગતને શરણે લો છો.
એટલું જ નહીં, પરંતુ—
શુદ્ધ બોધ અને શુદ્ધ ધર્મ જગતને દાન કરો છો.
તેથી જ તમે
ખરેખર ધર્મોપદેશક અને ધર્મનાયક છો, ને
માર્ગભ્રષ્ટોને સારથિ થઇ ધર્મમાર્ગમાં દોરો છો,
કેમ કે, તમે

કરેલ છે. તે કહે છે કે, આપણે જેને કાળ કહીએ છીએ તે માણસનો કાળ છે, તે ખરો કાળ નથી. કાળ પોતે સાપેક્ષ છે. માણસની દૃષ્ટિએ તે જેવો લાગે છે તેવો બીજાં પ્રાણીની દૃષ્ટિએ લાગતો નથી. તે શોધ પ્રમાણે દરેક વસ્તુમાં ચાર હદ છે. ઊંચાઈ, લંબાઈ, પહોળાઈ અને વસ્તુનો કાળ. જેમ ઊંચાઈ, લંબાઈ અને પહોળાઈ માપી શકાય છે, તેમ દરેક વસ્તુનો કાળ પણ માપી શકાય છે. આ શોધ ઉપરથી રશિયાના ગણિતશાસ્ત્રી મીન્કોવસ્કીએ કાળનું ગણિત બનાવ્યું છે. તેનાં પુસ્તકો આ દેશમાં આવેલ છે, પણ તે સમજાવે તેવા માણસો હજુ અહીં આવેલ નથી. યુરોપની વિદ્યાપીઠોમાં પણ આ ગણિત હજુ દાખલ થયું નથી અને અહીં દાખલ થતાં કદાચ ૫૦ વર્ષ વીતી જાય. ૫૦ વર્ષ પછી આપણી કૉલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ કાળની ભૂમિતિ અને કાળનું બીજગણિત શીખશે. તે વખતે અહીંની વિદ્યામાં મોટો ફેરફાર થશે.

હાલ તો ક્ષણિક સુખમાં મોજ માનતા માણસો વર્તમાનકાળનો પણ થોડો વિચાર કરે છે; પણ કાળ પોતે શું તત્ત્વ છે તે જાણતા નથી. મોક્ષ માટે કાળનું જ્ઞાન બહુ જરૂરી છે. જીવ અનિત્ય છે, ઈશ્વર નિત્ય છે. એમાં ખાસ ફેરફાર કાળનો જ છે. તે બાબત જ્યારે ગણિતથી સમજાવવામાં આવશે, ત્યારે અહીંના જ્ઞાનમાં નવી દિશા ઉઘડશે.

ખરી રીતે જોતાં આપણો દેહ કે જેને આપણે 'હું' કહીએ છીએ, તે આપણે નથી. એટલું ખરું છે કે, જે સુખદુઃખ થાય તે આપણને લાગે છે, પણ તેથી એમ ન

* * * * *

" હે ભવ્ય જીવો !

તમે સામાયિક કરો :

સામાયિક કરો :

સર્વ સાવદ્યયોગની વિરતિ કરો:

જો તમે કલ્યાણ ઇચ્છતા હો !

જો તમે નિર્વાણ વાંછતા હો !

સર્વ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યોમાંનું પરમ પ્રધાન કર્તવ્ય છે, એ.

પૂર્વના સંખ્યાતીત મહાપુરુષોએ આચર્યું છે, એ.

ત્રિલોકમાં સારભૂત સર્વ અનુષ્ઠાનોમય અનુષ્ઠાન છે, એ.

એમ હું સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઈને પ્રતિપાદન કરૂં છું.

જગતભરના સર્વ જંતુઓના હિતને માટે પ્રતિપાદન કરૂં છું.

મેં અનુસર્યું છે, તેનું પરિણામ પ્રાપ્ત કર્યું છે;

તેથી પ્રતિપાદન કરૂં છું

તીર્થંકર તરીકેનું મારૂં કર્તવ્ય સમજીને, હું પ્રતિપાદન કરૂં છું.

આ પરમ ધર્મ છે, પરમ યજ્ઞ છે,

નિવૃત્તિમય આધ્યાત્મિક જીવનનું કેન્દ્ર છે.

જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનનું, ધ્યાનીઓના ધ્યાનનું, અને

તપસ્વીઓના તપનું એ કેન્દ્ર છે

નિર્દોષ નિર્વિકારી અને સુખપ્રદાયક એવું એ

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનું પરમ વિશુદ્ધતર ઔષધ છે;

કરેલ છે. તે કહે છે કે, આપણે જેને કાળ કહીએ છીએ તે માણસનો કાળ છે, તે ખરો કાળ નથી. કાળ પોતે સાપેક્ષ છે. માણસની દૃષ્ટિએ તે જેવો લાગે છે તેવો બીજાં પ્રાણીની દૃષ્ટિએ લાગતો નથી. તે શોધ પ્રમાણે દરેક વસ્તુમાં ચાર હદ છે. ઊંચાઈ, લંબાઈ, પહોળાઈ અને વસ્તુનો કાળ. જેમ ઊંચાઈ, લંબાઈ અને પહોળાઈ માપી શકાય છે, તેમ દરેક વસ્તુનો કાળ પણ માપી શકાય છે. આ શોધ ઉપરથી રશિયાના ગણિતશાસ્ત્રી મીન્કોવસ્કીએ કાળનું ગણિત બનાવ્યું છે. તેનાં પુસ્તકો આ દેશમાં આવેલ છે, પણ તે સમજાવે તેવા માણસો હજુ અહીં આવેલ નથી. યુરોપની વિદ્યાપીઠોમાં પણ આ ગણિત હજુ દાખલ થયું નથી અને અહીં દાખલ થતાં કદાચ ૫૦ વર્ષ વીતી જાય. ૫૦ વર્ષ પછી આપણી કૉલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ કાળની ભૂમિતિ અને કાળનું બીજગણિત શીખશે. તે વખતે અહીંની વિદ્યામાં મોટો ફેરફાર થશે.

હાલ તો ક્ષણિક સુખમાં મોજ માનતા માણસો વર્તમાનકાળનો પણ થોડો વિચાર કરે છે; પણ કાળ પોતે શું તત્ત્વ છે તે જાણતા નથી. મોક્ષ માટે કાળનું જ્ઞાન બહુ જરૂરી છે. જીવ અનિત્ય છે, ઈશ્વર નિત્ય છે. એમાં ખાસ ફેરફાર કાળનો જ છે. તે બાબત જ્યારે ગણિતથી સમજાવવામાં આવશે, ત્યારે અહીંના જ્ઞાનમાં નવી દિશા ઊઘડશે.

ખરી રીતે જોતાં આપણો દેહ કે જેને આપણે 'હું' કહીએ છીએ, તે આપણે નથી. એટલું ખરું છે કે, જે સુખદુઃખ થાય તે આપણને લાગે છે, પણ તેથી એમ ન

શું બને છે તે જાણવું તેનું નામ 'સર્વજ્ઞતા' નથી. તે કામ યોગસિદ્ધિથી અથવા જેને અંગ્રેજીમાં 'કલેરવૉયન્સ' કહે છે તેવા મામૂલી જ્ઞાનથી થઈ શકે છે. ખરી સર્વજ્ઞતા એટલે બધું પ્રભુમય છે એમ જાણવું તે. સર્વશક્તિમાનપણું એટલે બધું એક શક્તિથી ચાલે છે એમ અનુભવ થવો જોઈએ. તેવી જ રીતે આપણો દેહ નિત્ય રહે તેનું નામ મોક્ષ નહિ, પણ આપણો આત્મા નિત્યમુક્ત છે, બીજાનો આત્મા પણ નિત્યમુક્ત છે, આખું જગત નિત્યમુક્ત છે; એમ અનુભવ થવો જોઈએ. કારણ કે બધું એકરૂપ છે. ભેદદષ્ટિ માયિક છે અને તે માયિક દૃષ્ટિ ઘણા ખોટા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

આપણને બહાર દેખાતું જગત ખરી રીતે આપણી બહાર નથી. બહાર દેખાવાનું કારણ દેહનું અભિમાન છે. તે અભિમાન જાય તો બહારનું જગત અંદર આવી જાય, અને તે જ વખતે આપણે પોતે ઝાડરૂપ, પર્વતરૂપ, ફળ, ફૂલ, પશુ, પક્ષી, બાળક, સ્ત્રી વગેરે જે જે જોઈએ તે તે મય થઈ જઈએ છીએ. મૂરખને જગત દેખાય છે. જો જગતમાં કોઈ મૂરખ ન હોય તો જગત દેખાય નહિ, બધું બ્રહ્મરૂપ લાગે.

જ્યારે દેહનું અભિમાન જાય છે ત્યારે એમ લાગે છે કે, આપણે અત્યારે જ જીવીએ છીએ એમ નથી. આપણે જગત ઉત્પન્ન થયા પહેલાં હતા અને જગતના પ્રલય પછી પણ રહીશું; કારણ કે જે છે, જે હતું અને જે હશે તે આપણે છીએ. આ દૃષ્ટિએ જન્મ અને મરણ એ માત્ર દેખાવ છે. આપણા મનુષ્યદેહમાં જેમ ઘણા જંતુઓ રોજ જન્મે છે અને મરે છે, છતાં આપણે મરતા નથી, તેમ આપણા વિરાટ

સર્વ પ્રાણીઓના કલ્યાણની વિશ્વપ્રેમી ભાવના રૂપી
તેની ગાઢ છાયામાં હમ્મેશાં આશ્રય લઇ શકે છે.
તેમાંથી નિરંતર ટપકતો ઉપદેશ રૂપી અમૃતરસ,
પ્રાણીઓને ગભરાવી નાંખનારા સર્વવ્યાપી
કામ-ક્રોધાદિક મહાવિષોના પ્રચારો અટકાવે છે.
તમે સર્વ જાણો છો, અને અનુભવો છો, કે—
જગત્માં કોઇને સુખ નથી,
સર્વત્ર જાણે દુઃખ જ વ્યાપી રહ્યું છેઃ
રોગઃ શોકઃ જન્મઃ જરાઃ કલેશઃ આસક્તિઃ ભૂખઃ તરસઃ
સંયોગઃ વિયોગઃ અને આખરે મરણઃ એટલે
કાળના વિકરાળ જડબામાં અશરણ પ્રાણીને હતાશ
થઇ પ્રવેશ કરવો પડે છેઃ

જેમ જાણે બધા જીવાત્માઓ પિંજરમાં પુરાયા હોય,
જેમ જાણે જાળમાં સપડાયા હોય, અને
એવી અનેક યાતનાઓ એકલા અશરણ ભાવે અનુભવતા હોય છેઃ
એ બધું તમે જાણો છો, અને અનુભવો છોઃ
એ જાળની, એ પિંજરની મોહક ખુબી તો એવી છે, કે—
તેમાં રહ્યા રહ્યા જીવાત્માઓ સુખ માને છે, આનંદ માને છે.
કદાચ કોઇ દુઃખ તરીકે સમજાવે તો તેને
હસી કાઢનારા યે પડ્યા છે
હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું, હું ભાર મૂકીને કહું છું કે—
એ જાળને તોડી નાંખવાને, એ પિંજરને છિન્નભિન્ન કરવાને

આવ્યા તોપણ જેઓ તેમનું કહેલું સમજી ન શકયા તે એવા ને એવા જ રહી ગયા. શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે કંસને મારવા ગયા ત્યારે મલ્લને મલ્લ જેવા લાગ્યા કંસને કાળરૂપ લાગ્યા, વસુદેવ અને દેવકીજીને બાળકરૂપ લાગ્યા,અને યોગીઓને પરમ તત્ત્વરૂપ લાગ્યા. આ સ્વભાવ જગતની બધી વસ્તુઓમાં છે.વસ્તુ કેવી છે તેનો આધાર જોનાર ઉપર છે.

પ્રો. આઇન્સ્ટીનના નવા ગણિતમાં અચળ વસ્તુને 'ઇનવેરિયન્ટ' કહે છે. તેથી આત્માનો અનુભવ કરવો હોય તો પ્રકૃતિની ગતિ બંધ કરવી જોઇએ. તે વખતે અંદરની પ્રેરણાથી સત્ય જ્ઞાન મળશે, પણ તે જ્ઞાન આવે ત્યારે ધીરજ રાખવી જોઇએ અને પ્રકૃતિની ક્રિયાને શાંત રાખવી જોઇએ. તે વખતે આનંદ આવશે, પણ આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા થશે તો તે આનંદ જતો રહેશે; કારણ કોઈ પણ ઇચ્છાથી પ્રકૃતિ જાગ્રત થાય છે અને તે વખતે આત્મા સુષુપ્તવત્ લાગે છે. જગતમાં બે વસ્તુના સંયોગથી સુખ થાય છે. અહીં એક વસ્તુનું સુખ છે તેથી તે કોઈ પણ બીજા સુખની સાથે સરખાવી શકાય નહિ. પોતે જ્ઞાતા હોવાથી જ્ઞાનની જરૂર નથી, પોતે પ્રમાણ હોવાથી તેને બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી; પોતે સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા નથી. તે સાધન-સાધ્ય નથી, સિદ્ધ છે. ત્યાં જીવ-ઇશ્વરનો સંબંધ નથી, કારણ કે ત્યાં બે વસ્તુ નથી. જ્યાં જીવ છે, ત્યાં જ ઇશ્વર છે. ઇશ્વરને ખોટી રીતે જોવાથી જીવ દેખાય છે. તેથી નાની વસ્તુ અને મોટી, બધી સમાન છે. આ સત્ય આશ્ચર્યકારક છે. આ મન્ત્રનો અનુભવ ન હોય તે જ બંધ છે. તે અનુભવ

માની બેસનાર જીવોની કલ્પનામાં એટલે માણસની
.માં રહેલાં છે.

માયાના વ્યવહાર માટે કાળની જરૂર પડે છે ત્યારે
ને વખતનો કાળ ગ્રહણ કરે છે. કોઈને કાગળ લખવો
તો ગામનું નામ અને તારીખ પહેલાં લખવાં પડે છે,
ર જવાબ આપનાર જવાબ આપી શકે નહિ, અને
। આપનાર પોતાનું ગામ અને તારીખ લખીને જવાબ
છે. માટે કાળનો આધાર સ્થાન ઉપર છે અને સ્થાનનો
ર કાળ ઉપર છે. બન્ને જુદાં પાડી શકાય નહિ. એ
સાયન્સનો મત છે અને આપણાં શાસ્ત્રોને મળતો આવે
ની અહીં આપણે જોઈએ તો પૃથ્વી ઉપર પણ દરેક
એ કાળ જુદો રહે છે. મુંબઈમાં મુંબઈનો ટાઈમ, કલકત્તામાં
ાનો ટાઈમ અને લંડનમાં લંડનનો ટાઈમ. તેથી અંગ્રેજી-
ાડિયાળને ટાઈમ-પીસ કહે છે. લંડનના ખબર રેડિયોમાં
ળવા હોય તો આંહીના ટાઈમ કરતાં પા કલાક મોડો
ો ઉઘાડવો જોઈએ. ત્યાંનું એક વાગ્યાનું સંગીત સાંભ-
હોય તો અહીં ૬॥ વાગે રેડિયો ઉઘાડવો જોઈએ. અહીં
મનો ઠરાવ ૬॥ વાગે પસાર થાય તો તે લંડન તે જ
ે બપોરે ૧ વાગે રેડિયોદ્વારા પહોંચી જાય છે. જે બનાવ
ાખતે બને તે તે વખત પહેલાં બીજી જગ્યાએ પહોંચી
। એ હાલના જમાનાની નવી શોધ છે. તેથી પૃથ્વીની
ાત્તિ એક જગ્યાએ થાય તેની ખબર તે વખત પહેલાં બીજી
યાએ પહોંચી જાય, તો બીજી જગ્યાના માણસોને કેવી
ાઈ લાગે ! આ પૃથ્વીના માણસોનો વ્યવહાર પણ એક

તેને તે જાતનો તે લાભ તેનાથી પ્રાપ્ત થશે.
તમારી સર્વ શુભ પ્રવૃત્તિઓનું તેને કેન્દ્ર બનાવો.
તમારા સર્વ જીવનનું તેને કેન્દ્ર બનાવો.
કારણ કે
તે મંગળમય છે, સિદ્ધિપ્રદ છે.

આ મહત સત્ય—
પરિપૂર્ણ, અનુત્તર અને સંશુદ્ધ છે.

આ જ—
સિદ્ધિનો માર્ગ છે, મુક્તિનો માર્ગ છે, નિર્વાણનો માર્ગ છે,
અને એકંદર સર્વ દુઃખોના નાશનો પરમ ઉપાય છે.

તેને સેવનારા—
સિદ્ધ થાય છે, બુદ્ધ થાય છે, મુક્ત થાય છે,
પરિ નિર્વાણ પામે છે. અને એકંદર
સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

જે—
તેના પર શ્રદ્ધા રાખશે,
તેને પ્રાપ્ત કરશે એટલે બુદ્ધિગમ્ય કરશે, અને
તેના પર રુચિ જાગ્રત કરશે;
તેમ કરીને

જે—
તેનો સ્પર્શ એટલે સ્વીકાર કરશે,
તેનું ધીમે ધીમે પાલન કરશે, અને

તરીકે માની બેસનાર જીવોની કલ્પનામાં એટલે માણસની કલ્પનામાં રહેલાં છે.

માયાના વ્યવહાર માટે કાળની જરૂર પડે છે ત્યારે જીવ તે વખતનો કાળ ગ્રહણ કરે છે. કોઈને કાગળ લખવો હોય તો ગામનું નામ અને તારીખ પહેલાં લખવાં પડે છે, નહિતર જવાબ આપનાર જવાબ આપી શકે નહિ, અને જવાબ આપનાર પોતાનું ગામ અને તારીખ લખીને જવાબ આપે છે. માટે કાળનો આધાર સ્થાન ઉપર છે અને સ્થાનનો આધાર કાળ ઉપર છે. બન્ને જુદાં પાડી શકાય નહિ. એ નવા સાયન્સનો મત છે અને આપણાં શાસ્ત્રોને મળતો આવે છે. વળી અહીં આપણે જોઈએ તો પૃથ્વી ઉપર પણ દરેક જગ્યાએ કાળ જુદો રહે છે. મુંબઈમાં મુંબઈનો ટાઇમ, કલકત્તામાં કલકત્તાનો ટાઈમ અને લંડનમાં લંડનનો ટાઈમ. તેથી અંગ્રેજીમાં ઘડિયાળને ટાઈમ-પીસ કહે છે. લંડનના ખબર રેડિયોમાં સાંભળવા હોય તો આંહીના ટાઇમ કરતાં પા કલાક મોડા રેડિયો ઉઘાડવો જોઈએ. ત્યાંનું એક વાગ્યાનું સંગીત સાંભળવું હોય તો અહીં ૬ાા વાગે રેડિયો ઉઘાડવો જોઈએ. અહીં કોંગ્રેસનો ઠરાવ ૬ાા વાગે પસાર થાય તો તે લંડન તે જ દિવસે બપોરે ૧ વાગે રેડિયોદ્વારા પહોંચી જાય છે. જે બનાવ જે વખતે બને તે તે વખત પહેલાં બીજી જગ્યાએ પહોંચી જાય એ હાલના જમાનાની નવી શોધ છે. તેથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ એક જગ્યાએ થાય તેની ખબર તે વખત પહેલાં બીજી જગ્યાએ પહોંચી જાય, તો બીજી જગ્યાના માણસોને કેવી નવાઈ લાગે! આ પૃથ્વીના માણસોનો વ્યવહાર પણ એક

ની દેખાય છે, તેથી જેટલા જોનારા અને જ્યાં તે બેઠા
તેટલા સવારીના દેખાવ છે. તેમ સિદ્ધાંતમાં જગતને જોવ
વાળા જેટલા જીવ છે, પશુ, પક્ષી, માછલાં, માણસ વગે
અને જે કાળે જે સ્થાનેથી જુએ છે, તેટલા જગતના દેખ
છે. તેથી જગત એક નથી, તે કલ્પિત વસ્તુ છે. સવારી
ઊંટને અથવા ઘોડાને પૂછીએ કે તમારી જાતિમાં કોઇ રા
જેવું કાંઈ છે કે નહિ? અને તેમનામાં જવાબ દેવાની શ
હોય તો તે કહેશે કે, 'એ બધા મનુષ્યપ્રાણીના સંસા
પ્રપંચ છે.' સો વર્ષ પહેલાં જન્મીને જે માણસો મરી
તેમની કલ્પનામાં તેમનો ઇતિહાસ હતો. હાલ આપણે
ભાવે જન્મ્યા એમ માનીએ તો આપણો હાલનો ઇતિ
એ આપણો સ્થાનધર્મ છે. હાલના વખતમાં પણ
આપણે સ્વપ્નામાં હોઇએ ત્યારે સ્વપ્નાનો કાળ ઉત્પન્ન
છે. નિદ્રામાં નિદ્રાનો કાળ રહે છે. સમાધિમાં સમા
કાળ રહે છે. જાગ્રતમાં જાગ્રતનો કાળ રહે છે અને
આધાર પણ જાગ્રતમાં આપણી જગ્યા ઉપર છે. તે
એ નિયત સ્વભાવવાળો નથી, પણ સ્થાનધર્મ છે.

તેથી જગત અને તેના બનાવ એક કાળથી
થાય નહિ. પોપટને પોપટનાં જ્ઞાનનું જગત છે અને

અમને તેના પર શ્રદ્ધા જાગ્રત થઈ છે.
અમને તે બુદ્ધિગમ્ય થઈ ચૂક્યું છે.
અમને તેના પર સંપૂર્ણ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે.
અમને તેનો સ્પર્શ કરવાની ઈચ્છા થઈ છે.
અમને તેનું પાલન કરવાની ઈચ્છા થઇ છે.
અમને તેનું અનુપાલન કરવાની સંપૂર્ણ ઇચ્છા થઇ છે."

"—તો, એક ક્ષણ વારનો પણ વિલંબ ન કરો, ન કરો."
" 'તથા' ભદન્ત ! 'તથા' ભદન્ત ! 'તથા' ભદન્ત ! "

* * *

" હે મહાસાત્ત્વિકશિરોમણિઓ ! મને શ્રી દેવરાજની પરમ આજ્ઞા છે, જેથી કરીને હું વૈશ્રવણ નામનો તમનો કોષાધ્યક્ષ આપ સર્વેને શ્રમણલિંગની સર્વ સામગ્રી પુરી પાડવા ઇચ્છું છું."

" ઇન્દ્રભૂતિ વિગેરે હે ! વિપ્રવરો ! અને આર્યે ! ચંદને ! તમારે કર્તવ્ય છે, એ

" 'તથા' ભદન્ત ! "

" ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઇ [ચૈત્યવૃક્ષ, તીર્થંકર અને શાશ્વત તેમ જ વર્તમાન] તીર્થને વંદન કરો, અને હવે પછી શરૂ થવાના તમારી મહા સાધના અને ઉત્કૃષ્ટ જીવનપ્રયોગની શરૂઆતમાં મહામંગળ રૂપ શાશ્વત પરમેષ્ઠિ મહામંત્રની ભાવ આરાધના કરો."

પણ ફેરફાર થશે અને તે ધીમા ચાલવા લાગશે.
જતાના સંસ્કાર એવા પડી જશે કે વારંવાર તેવી
અને તેવા સુખીની ઇચ્છા થયા કરશે.

આપણી મરજી પ્રમાણે ક્રિયા કરી શકીએ તે
મોક્ષ નથી, પણ આપણને બાંધી શકે એવી કોઈ
રહે તેનું નામ મોક્ષ છે. કોઈ દુઃખ આપે ત્યા
આપનાર પણ આપણું રૂપ છે, એમ માનવું જોઇએ
અભિમાનથી તે સહન થતું નથી, પણ દેહનું
મૂકવાનું છે. ખરી રીતે તે દશામાં દુઃખ દેનાર પ
નહિ; કારણ કે પોતાના દાંત જીભને કચરતા નથી

સામાન્ય માણસ કર્મ પ્રમાણે ફળ માગે છે.
માણસને ગરીબ દેખી મૂંઝાય છે અને અધર્મ
કેમ મળે છે તે તેને સમજાતું નથી; પણ પૈ
મળે કે ઓછો મળે તે ઉપરથી સારું કર્મ કે ખ
માનવાનું નથી. સારું કર્મ તે જ કે જેથી આત્મ
કર્મની જુદીજુદી વાતો, તેના પ્રકાર, તેના
કિંમત, તેનાં ફળ વગેરે સાપેક્ષ છે. તે બધા પ્રશ્નો
મળી શકશે નહિ. તેનું કારણ એ છે કે મા
પોતાને જુદો જીવ માની તે જુદા જીવનાં ટ

વખત પછી તે ચારમાંથી એક માણસનું મૃત્યુ થયું. ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં જ્યાં 'પ્રેતાવાહન'ના પ્રયોગો ચાલત હતા ત્યાં એક માણસ કે જે સાધનરૂપ થયો હતો તેણે કહ્ કે તે મરી ગયેલ વિદ્વાન સૂચના કરે છે કે, તેણે અમુ ચાર જગ્યાએ ચાર ઈંટના કટકા દાટ્યા છે. તે ભેગા કરી ઉપર જે લખ્યું છે તે વાંચી જુઓ. એ કટકા ભેગા ક તેમાં કોતરેલું લખાણ વાંચવાથી એમ નીકળ્યું કે, 'હું જીવ જે શરત કરી ગયો હતો તે પ્રમાણે મેં મારું લખાણ એ સીલ કરેલા કવરમાં લખી અમુક બેંકમાં મૂકેલ છે.' તે ઉપ થી બેંકમાં તપાસ થઈ અને જે લખાણ તે મૂકી ગયો હ તે મળી આવ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૧૧ની સાલમાં જ્યારે 'ટીટાનીક' નાગ સ્ટીમર ડૂબી હતી; તે વખતે લગભગ ૧૫૦૦ માણસ મરી ગયા હતા, ત્યારે તેમાં 'રિવ્યુ ઑફ રિવ્યુઝ'ના અધિ વીલિયમ સ્ટેડ હતા. તે સ્ટીમર ઊપડી તે પહેલાં કોઈ જોશીએ કહ્યું હતું કે, 'આ મહિનામાં તમે દરિ મુસાફરી કરશો નહિ;' છતાં તેમનું કહેલું ન માની તે સ્ટ માં મુસાફરી શરૂ કરી અને સૌની સાથે ડૂબી ગય વિદ્વાનનો આત્મા પણ એક ...

करन्तं पि अन्नं न समणुजाणामि;].
तस्स-भन्ते ! पडिक्कमामि,
—निन्दामि,
—गरिहामि.
अप्पाणं वोसिरामि. "

" અહો ! સ્વયંબુદ્ધ ભગવંતે પણ મહાભિનિષ્ક્રમણ વખતે આ જ મહાસૂત્ર પાઠ સ્વયં ઉચ્ચાર્યો હતો. "

" હા. પરંતુ ભંતે ! શબ્દો સિવાય. "

* * *

" અહો ! ભગવન્ ! ત્રિકાળદર્શી નાથ !

આ સર્વ મહાનુભાવો અને મહાનુભાવાઓ આ મહા પ્રતિજ્ઞા લઇ જે રીતે નિકળી પડે છે, તે જોઇ અમારૂં અંતઃકરણ આશ્ચર્ય સાગરમાં ડુબી જાય છે. અમે પણ આપના પવિત્ર દર્શનથી કૃતાર્થ તો થયા જ છીએ; પરંતુ ભગવન ! અમારો કાંઇ તરણોપાય ? "

" તમે પણ સામાયિક કરો. સામાયિક કરો. "

"હે નાથ ! અમને તેના પર શ્રદ્ધા જાગ્રત્ થઇ છે. અમે તેને બુદ્ધિગમ્ય કરી લીધું છે. યાવત્ અમને તેનું અનુપાલન કરવાનું યે મન થઈ આવે છે પરંતુ, અમારૂં શું ગજું ? કારણ કે-ધન-ધાન્ય, કુટુંબ-પરિવાર અને જુદા જુદા

બંધ થઈ, અને માત્ર નિશાનીથી જવાબ આપત
વખતે તે ગર્ભમાં હતી અને તેને અંધકાર લાગ
તેની મૂર્છા વધારવામાં આવી ત્યારે તેમાંથી
બુઢ્ઢા માણસનો અવાજ નીકળ્યો. પહેલાં તે
જવાબ આપ્યો નહિ, પણ તેનો જીવ જરા વ
હઠાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના જીવનની
કત કહેવા માંડી અને કહ્યું કે, પોતાનું શરીર છો
તે છોકરીની આસપાસ તે રહેતો અને બાળ
વખતે તેણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. તે બુઢ્ઢા માણ
આગલો જન્મ કહેવાનું કહ્યું; ત્યારે તેમાંથી એક
ખરાબ સ્વભાવની સ્ત્રીનો જન્મ નીકળ્યો; પણ આ
માં તે છોકરીનો જીવ થાકી જવાથી પ્રયો
રાખવો પડ્યો.

ખરા સાધુઓ આવા પ્રયોગો તરફ લક્ષ અ
જન્મ પહેલાં જીવતા હતા તેમ જાણવું અથવા
જીવતા રહેવું તેનું નામ મોક્ષ નથી, પણ વા
આપણો કોઈનો જન્મ થયો નથી એવો નિશ્ચય
અને આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિ
બંધનને માટે છૂટવું તેનું નામ મોક્ષ છે. તે મ

નથી. પ્રો. આઇન્સ્ટીનની શોધ પ્રમાણે કહી શકાય
ઉત્પન્ન થયું જ નથી. અધિષ્ઠાન છે પણ તેને શું કે
આધાર જોનારના જ્ઞાન ઉપર છે.

જગત અને ઈશ્વર વિષે આપણે આપણા વિચાર
દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ. તે દૃષ્ટિમાં ફેરફાર થાય એટ
નવા રૂપે દેખાય. બ્રહ્મદૃષ્ટિએ જગત બ્રહ્મરૂપ લા
માણસ આત્મારૂપ દેખાય, બધા નિત્યમુક્ત છે એમ ને

મનુષ્યના મનથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય
પછી એક વિચાર આવવાથી ઉત્પન્ન થાય છે.
મળતું જ્ઞાન એક ક્ષણમાં એક સાથે વીજળીના
માફક વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે; તેથી જ્ઞાનીને વિચા
જરૂર પડતી નથી. આપણને જગત વિષે અને
જે જ્ઞાન છે તે આપણી લાગણી પ્રમાણે થાય છે
ઉપયોગમાં આવતાં માપ, ફૂટ, ઘડિયાળ વગેરે
અમુક વસ્તુ સારી અને અમુક વસ્તુ નરસી,
આપણી માન્યતા સાપેક્ષ છે. વસ્તુ પોતે સારી
નરસી પણ નથી. બધું બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. જેવો
તે દેખાય છે. આપણે સ્થિર હોઈએ ત્યારે
જોઈએ તો તે વસ્તુનાં કિરણ અમુક ગતિએ

પાંચ તીર્થ તરફ અનન્ય રુચિ–પ્રીતિ ધારણ કરી, એટલે કે–મિથ્યા ખ્યાલો રૂપ સાવદ્ય અંશનું પ્રત્યાખ્યાન કરી, **અર્થાત્ શ્રાદ્ધ થઈ સમ્યકત્વ સામાયિક ધર્મની** આરાધના કરો. કેમકે–એટલેથી પણ છેવટે તીર્થમાં તમારૂં સ્થાન રહેશે જ રહેશે. જેથી કરી ઉત્તરોત્તર મહાસામાયિક ધર્મની યોગ્યતા અને સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી પરંપરાએ નિર્વાણ જલ્દી પ્રાપ્ત કરી શકશો.

તેમ પણ જેનાથી ન બની શકે, તેણે તીર્થ બહાર રહ્યા રહ્યા તીર્થાભિમુખ ચિત્તવૃત્તિ રાખી પૂર્વસેવાદિક કુશળ કર્મ એવી રીતે કરવાં કે જેથી કરી માર્ગગામી–માર્ગાનુસારી બની સમ્યકત્વ સામાયિકાદિકની યોગ્યતા અને સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી પરંપરાએ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય. ’

“ ભગવન્ ! જરૂર અમે એમાંની તો કોઈ પણ રીતે સામાયિક ધર્મ આરાધી શકીશું જ. ”

“ –તો, તમે જુદી જુદી રીતે દેશ આરાધકો છતાં એકી સાથે યથાવિધિ તીર્થને વંદન કરો, પરમેષ્ઠિ મહામંગળનું સ્મરણ કરો, અને સામાયિકદંડક મહાસૂત્રનો ઉચ્ચાર કરી યથાયોગ્ય પ્રતિજ્ઞા કરો. ’

“ મહાન્ અનુગ્રહ, પ્રભો !

१. **नमो अरिहन्ताणं, नमो सिद्धाणं, नमो आयरियाणं, नमो उवज्झायाणं, नमो लोए सव्वसाहूणं.**

ઉપર છે. તે દૃષ્ટિએ જોઇએ તો જાણે નાટકને પોતાને જોનારથી પૃથક્ કાંઈ સ્વભાવ જ લાગતો નથી. જો જગતનો સ્વભાવ નિયત માનીએ તો તેની સાથે એક થવું બહુ મુશ્કેલ પડે. તેમ માનવાની જરૂર નથી; કારણ કે તે સ્વભાવ નિયત નથી.

પશુઓને આપણા જેવી નીતિ નથી. તેઓને જગતના સૌંદર્યનો ખ્યાલ નથી, ધર્મનો ખ્યાલ નથી; કારણ કે તેની દૃષ્ટિ જુદા પ્રકારની છે. તેથી તે જુદા લોકનાં પ્રાણી છે. તે પોતાના શરીરને જોઈ શકતાં નથી, માણસ પોતાના શરીરને જોઈ શકે છે; મહાત્માઓ પોતાના શરીરને પોતાથી જુદું જોઈ શકે છે અને યોગીઓ બીજાના શરીરમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે; કારણ કે તેઓને પોતાના શરીર વચ્ચે અને બીજાના શરીર વચ્ચે ભેદ લાગતો નથી. એક માણસ અને બીજા માણસની વચ્ચે જે આકાશ દેખાય છે તે માત્ર પર્યાય છે. તેને માણસ આકાશ કહે છે; પણ તે ખરેખર આકાશ નથી તે પણ કોઈ વસ્તુનો પર્યાય હોવાથી આત્મજ્ઞાનમાં તેનો સમાવેશ થાય છે, તેથી દેશથી અને કાળથી દૂરપણું દૂર થાય છે. નાના ગોળાકારનું મધ્યબિંદુ મોટા ગોળાકારના મધ્યબિંદુ સાથે એક થાય છે. જેવું જ્ઞાન તેવી દૃષ્ટિ અને તેવો અનુભવ.

સૂર્યોદય વખતે અને સૂર્યાસ્ત વખતે જે સૌંદર્ય દેખાય છે તે સાધારણ માણસ અને કળાવાન માણસ એકસરખી રીતે જોઈ શકતા નથી. કળાવાનને તેમાં નવું સૌંદર્ય દેખાય છે. તેવી જ રીતે જગતના બધા પદાર્થનાં અનેક પર્યાય છે. તેનાં અનેક પ્રકારનું સૌંદર્ય છે, પણ તે કળા-

થાય છે. જ્ઞાન એટલે વસ્તુને આખી જોવી. આખી જોવા માટે તેની સાથે એક થવું જોઇએ.

માણસ જેને મરણ કહે છે તે મરણ નથી. મરણ એટલે જે સાધનથી તે જીવ મનુષ્ય તરીકે જીવતો હતો તે સાધન જીર્ણ થવાથી મૂકવું પડે છે. બીજાની દૃષ્ટિએ તે દેખાતો નથી. મનુષ્ય થવા માટે તેણે જે સાધન લીધું હતું તે મૂકી દીધું તેથી તે પોતે પહેલાં હતો તેવો રહ્યો. તેથી કાઠિયાવાડમાં મરી ગયેલ માણસને 'પાછો થયો' એમ કહે છે. જેમ આજના દિવસના સંસ્કાર લઇને રાત્રે નિદ્રા લઈએ છીએ અને સવારે તે સંસ્કાર લઇને ઊઠીએ છીએ, તેમ મરણ વખતે આ જન્મના સંસ્કાર લઈ જીવ નીકળે છે અને તે જ સંસ્કારથી પાછું શરીર લે છે; પણ છતાં જેમ દરરોજ સૂઇને ઊઠયા પછી આપણને મરણ અને જન્મ જેવું લાગતું નથી, તેમ આપણો આત્મા મરતો નથી અને જન્મતો નથી. આપણે જન્મ્યા ત્યારે આપણને જન્મની ખબર નહોતી. બીજાનો જન્મ જોઇને એમ લાગે છે કે આપણે પણ એવી રીતે જન્મ્યા હોઈશું, પણ તે હાલની દૃષ્ટિનું ફળ છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે તે માટે સૌ કલ્પના કરે છે, પણ કોઈએ તે વખતે તેની ઉત્પત્તિ જોઈ નહોતી. તે માટે પણ હાલની દૃષ્ટિથી વિચાર થાય છે. મનુષ્ય તરીકે દેહાભિમાનની દૃષ્ટિથી જન્મ અને મરણના બનાવ જેવા દેખાય છે તેવા વસ્તુતઃ નથી. પશુઓને જન્મમરણ માણસના જેવાં લાગતાં નથી; કારણ કે તેમને માણસના જેવી લાગણી નથી. જ્ઞાની તો પોતાને દેહ અને પ્રાણથી અતીત જુએ છે,

" હે ભિક્ષુઓ વા ભિક્ષુણીઓ વા !

હવેથી તમારે તમારા જીવન પર્યંત પ્રત્યેક ક્ષણે—

[૧] એકાગ્ર થઇ સામાયિક ધર્મમાં પ્રગતિ કરવાની છે. તથા

[૨] સર્વ સાવદ્યયોગોના પ્રત્યાખ્યાન રૂપ પંચમહાવ્રતાદિકની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેથી એ સાવદ્યયોગો તમને કયાંય ભૂલાવો ન ખવડાવે, તે ફાવી ન જાય, માટે તેથી પૂરે-પૂરા સાવચેત રહેવાનું છે.

[૩] આ સાધનાના અંતિમ આદર્શભૂત તીર્થંકરોના હૃદયથી સ્મરણ, સ્તવન અને કીર્તન તમારી આ વિકટ સાધનામાં અવલંબન માટે નિરંતર કરજો. અને

[૪] નિઃસ્પૃહ તથા નિરંતર કલ્યાણૈકતત્પર એવા સદ્ગુરુઓની હાર્દિક પ્રતિપત્તિથી હાર્દિક સહાનુભૂતિ મેળવ્યા વિના આ સામાયિક ધર્મની આરાધના લગભગ અશક્ય જ છે. એટલે જ તેઓના અંતઃકરણ જીતી લેવા ઉપર જ તમારી સર્વ સફળતાનો આધાર છે.

[૫] આ રીતે સાવધાન રહેવા છતાં, જે ક્ષણે તમારા જીવનમાં સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ, માનસિક, વાચિક કે કાયિક સાવદ્યયોગ પ્રવેશ કરી દે, તે વખતે જરા પણ ન ગભરાતાં, તીર્થંકરોનું હૃદયથી સ્મરણ-સ્તવન કરી સદ્ગુરુઓની સમક્ષ બનતા સુધી બ્હારનાં તદ્દન નિખાલસ ભાવે આલોચન, પ્રતિક્રમણ, નિંદા અને ગર્હા કરી શુદ્ધ થજો. હવે પછીના કાળ અને જીવાત્માઓને ધ્યા-

થાય છે. જ્ઞાન એટલે વસ્તુને આખી જોવી. આખી જોવા માટે તેની સાથે એક થવું જોઇએ.

માણસ જેને મરણ કહે છે તે મરણ નથી. મરણ એટલે જે સાધનથી તે જીવ મનુષ્ય તરીકે જીવતો હતો તે સાધન જીર્ણ થવાથી મૂકવું પડે છે. બીજાની દૃષ્ટિએ તે દેખાતો નથી. મનુષ્ય થવા માટે તેણે જે સાધન લીધું હતું તે મૂકી દીધું તેથી તે પોતે પહેલાં હતો તેવો રહ્યો. તેથી કાઠિયાવાડમાં મરી ગયેલ માણસને 'પાછો થયો' એમ કહે છે. જેમ આજના દિવસના સંસ્કાર લઈને રાત્રે નિદ્રા લઈએ છીએ અને સવારે તે સંસ્કાર લઇને ઊઠીએ છીએ, તેમ મરણ વખતે આ જન્મના સંસ્કાર લઈ જીવ નીકળે છે અને તે જ સંસ્કારથી પાછું શરીર લે છે; પણ છતાં જેમ દરરોજ સૂઇને ઊઠયા પછી આપણને મરણ અને જન્મ જેવું લાગતું નથી, તેમ આપણો આત્મા મરતો નથી અને જન્મતો નથી. આપણે જન્મ્યા ત્યારે આપણને જન્મની ખબર નહોતી. બીજાનો જન્મ જોઇને એમ લાગે છે કે આપણે પણ એવી રીતે જન્મ્યા હોઈશું, પણ તે ક્ષાત્રની દૃષ્ટિનું ફળ છે. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે તે માટે સૌ કલ્પના કરે છે, પણ કોઈએ તે વખતે તેની ઉત્પત્તિ જોઈ નહોતી. તે માટે પણ ક્ષાત્રની દૃષ્ટિથી વિચાર થાય છે. મનુષ્ય તરીકે દેહાભિમાનની દૃષ્ટિથી જન્મ અને મરણના બનાવ જેવા દેખાય છે તેવા વસ્તુતઃ નથી. પશુઓને જન્મમરણ માણસના જેવાં લાગતાં નથી; મરણ કે તેમને માણસના જેવી લાગણી નથી. [illegible] પોતાને દેહ અને [illegible] અલગ જુએ છે,

તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. તે દૃષ્ટિએ જન્મ, મરણ, જીવ, જગત, ઈશ્વર વગેરે એક જ વસ્તુના પર્યાય અથવા દેખાવ લાગે છે. એક જ વસ્તુ સાચી છે, પણ જેવો દ્રષ્ટા અને જેવી તેની દૃષ્ટિ તે પ્રમાણે તે વસ્તુના દેખાવ લાગે છે. ખગોળવેત્તાને પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા જુદા પ્રકારના લાગે છે, વનસ્પતિશાસ્ત્રવાળાને પૃથ્વી જુદા પ્રકારની લાગે છે; ડૉક્ટરને શરીર ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય ત્યારે તે તેને ચાકની માફક મોળે છે.

આત્માના અનુભવ માટે મનુષ્યની કલ્પના કામની નથી. શ્રદ્ધાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તર્કથી પર્યાયમાં જ દૃષ્ટિ રહે છે. જ્ઞાન માટે શાસ્ત્રગુરુ અને અનુભવની જરૂર છે. અનુભવ માટે એકાન્ત અને વૈરાગ્યની જરૂર રહે છે. પહેલાં અનુભવમાં આશ્ચર્યકારક ભાવ, બીક, આનંદના ઊભરા, તેજ શક્તિ વગેરે આવે છે. તે ઘણો વખત રહેતા નથી. તેમાં ચમત્કાર જેવું કાંઈ હોતું નથી. બીજાની નજરે જે ચમત્કાર લાગે તે જ્ઞાનીનો સ્વાભાવિક ભાવ હોય છે.

જ્ઞાની જે જે વસ્તુને જુએ છે, જે જે શબ્દ સાંભળે છે, જે જે વસ્તુને અડે છે, તે તે મય તે થઈ જાય છે. તેને વિચાર કરવાની જરૂર પડતી નથી, ચાલવાની જરૂર પડતી નથી. તે પોતાના જીવનને સમષ્ટિજીવનના ભાગ તરીકે જોઈ શકે છે. તે સિવાય સમાધિનાર અથવા પ્રસન્નાર ટકતો નથી. આવા અનુભવમાં તેની બધી ઇચ્છા પૂરી થાય છે. જે જે પ્રશ્ન સામાન્ય માણસને ઉપયોગી લાગે છે, તે તેને ઉપયોગી લાગતાં નથી. તેનામાં નમ્રતા અને નિષ્પન્નતા

હંમેશ, તથા પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પર્વના દિવસની સાંજે, તો-જ્યાં જે પરિસ્થિતિમાં હો, ત્યાં આ છ કર્તવ્યોનું અવશ્ય જાહેર આરાધન કરવાને સ્પષ્ટ ભલામણ કરવામાં આવે છે. આ જાહેર પ્રવૃત્તિથી સંયમ માર્ગની સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાનું ઉત્તરોત્તર વિશેષ બળ તમે પ્રાપ્ત કરી શકશો.

શ્રમણોપાસકો અને શ્રમણોપાસિકાઓ ! તમને પણ અલગ એ જ રીતે ષડાવશ્યકની જાહેર આરાધનાનો આદેશ છે. ”

* * * * *

“ જ્યાં સુધી ષડાવશ્યકમય સામાયિક ધર્મની આરાધના કરનાર એક પણ તીર્થાનુસારી વ્યક્તિ વિદ્યમાન હશે, ત્યાં સુધી સામાયિક ધર્મ, આર્હત પ્રવચન, આર્હત્ તીર્થ અવિચ્છિન્ન પરંપરા એ શાશ્વત્ છે.

તમારામાંના ઘણા શ્રીસંપન્ન કુળોમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજપુત્રો, શ્રેષ્ઠી, સામંતો અને શ્રુતસંપન્ન વંશના સંતાનો છે, તથા મહારાજ રમણીઓ કે રાજપુત્રીઓ પણ છે. તમે આ સાહસ ખેડી સામાયિક ધર્મના આરાધન માટે પ્રાણપણનો જે ભાર વહન કર્યો છે, તે સાબિત કરે છે કે તમારા આત્માઓ ઉચ્ચ કક્ષાના છે.

આ પ્રાણપણની સાધના, સામાયિક ધર્મની સંપૂર્ણ સાધના તમને સિદ્ધ કરી આપશે, એટલે પછી તેનું સાધ્ય

કહી શકાય. આ પૃથ્વીમાં રાત્રિ અને દિવસ એકસાથે થાય છે–એટલે કે, જ્યારે એક ઠેકાણે દિવસ હોય છે ત્યારે બીજે ઠેકાણે રાત્રિ હોય છે; તેથી જે વખતે એક ઠેકાણે એક માણસ જાગતો હોય, તે જ વખતે બીજે ઠેકાણે બીજો માણસ ઊંઘતો હોય; અને ત્રીજે ઠેકાણે તે વખતે ત્રીજો માણસ સ્વપ્ન અવસ્થામાં હોય; તે જ વખતે હિમાલયની ગુફાઓ જેવા સ્થાનમાં કોઇ યોગી 'તુરીય' અથવા સમાધિનો અનુભવ લેતો હોય છે. પરમાત્મામાં આ ચારે દશા એક સાથે એક વખતે રહી શકે છે; તેથી તેનું નામ ॐ છે. તે મંત્રનો ઉપર પ્રમાણે અર્થ સમજી જે જપ કરે છે અને તદાકાર થાય છે તેને પરમાત્માનો આવો સર્વોત્તમભાવવાળો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવ મનથી સમજાય નહિ; કારણ કે મન જ્યારે જાગ્રત હોય ત્યારે ઊંઘતું ન હોય અને ઊંઘતું હોય ત્યારે જાગ્રત ન હોય. મનનું રૂપાંતર થવું જોઈએ. તે દશાને વિજ્ઞાનમય દશા કહે છે. એ દશામાં દેહાભિમાન ન હોવાથી બહારનું જગત અંદર સમાઇ જાય છે.

આપણા શરીરનો કેટલોક ભાગ આપણે જાતે ચલાવીએ છીએ અને કેટલોક માત્ર આત્માની હાજરીથી પોતાની મેળે ચાલે છે: ખાવાનું કામ આપણે કરીએ છીએ, પણ પચાવવાનું કામ આપણે જાતે કરતા નથી; છતાં તે પણ આપણા આત્માની સત્તાથી થાય છે. આવા વિરુદ્ધ ધર્મ-વાળા સ્વભાવ એક આત્માના આશ્રયથી રહી શકે છે. કેટલાક હલકા જીવને ખાવાનું કામ અને પચાવવાનું કામ બન્ને જાતે કરવું પડે છે. જેમ ઊંચા પ્રકારનો જીવ તેમ તેનું

વિચારની જરૂર ન હોય ત્યારે તે મૂકી દેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. મૂર્ખ કારીગર પોતાનાં સાધન લઈ લઈને ફરે છે. ડાહ્યો કારીગર તે એક જગ્યાએ રાખે છે અને જરૂર પડે ત્યારે ઉપયોગમાં લે છે. તેવી જ રીતે વિચારની જરૂર ન હોય ત્યારે મન એક બાજુ મૂકી દેવું જોઈએ. તે સુકાય ત્યારે નવું ચેતન અંદર પ્રગટે છે, જગત નવે રૂપે દેખાય છે, દૃષ્ટિ એટલી ફરી જાય છે કે બધું એકરૂપ લાગે છે. તે દૃષ્ટિમાં વેપારી બુદ્ધિ રહેતી નથી. છતાં તેના આત્માનું તેજ તેના સંબંધમાં આવે તેને લાયકાત પ્રમાણે મળે છે.

કેટલાકને જગતની ઉત્પત્તિના જેવો અનુભવ આત્મામાં લાગે છે. એટલે પહેલાં આત્મા આકાશની માફક વ્યાપક લાગે છે, પછી વાયુની માફક ચાલતો લાગે છે, પછી સૂર્યની માફક સર્વદ્રષ્ટા બને છે, ત્યાર પછી જળની માફક પ્રેમથી દ્રવે છે અને અંતે પૃથ્વીની માફક ઘટ અથવા ચિદ્‌ઘન અથવા આનંદઘન બની જાય છે. જેમ પંચભૂતનાં તત્ત્વો આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે તે આત્મામાં લય પામે છે, મનને તો મૂકવું જ પડે છે. તે ઘણું અઘરું લાગે છે, પણ તેની જગ્યાએ નવી સારી દશા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી આશાનાં કિરણ જણાય છે. એ દશામાં દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એક થાય છે. જોનાર માણસ વસ્તુ સાથે એકદમ એક થાય છે, આ જ સાચું જ્ઞાન છે, સાચું દર્શન છે. અહીં અપૂર્વ આશ્ચર્યકારક આનંદ છે. લોભ, ભય, ક્રોધ નાશ પામે છે અને નવું જગત બને છે, એટલે કે આ જગત નવા રૂપે દેખાય છે.

૧૩ જેમ જંગલી મનુષ્યને સામાન્ય ઉપદ્રવાંતરની

" પરંતુ ગૌતમ ! સત્ ત્રયાત્મક છે. સાંભળો—

उपन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा.

અર્થાત્-સત્ ઉત્પન્નાત્મક છે, નાશાત્મક છે, અને ધ્રુવાત્મક છે. આ આર્હતી મુદ્રા છે, આમ્નાય છે. "

" અહો ! સર્વે એકાગ્ર થઇ કેવા ધ્યાનમાં લીન થઇ ગયા છે ? "

" नमो अरिहन्ताणं. "

* * * * *

" દેવાનુપ્રિય ! ગૌતમ દિ શ્રમણપ્રવરો !

સદાકાળ પ્રવાહિત એવા જે તીર્થમાં અનંત તીર્થંકરો થઈ ગયા છે અને થશે; જે તીર્થની સેવાથી જ તીર્થંકરો પણ તીર્થંકરપણું પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે અને કરશે, જે તીર્થના પ્રભાવથી અનંત જીવાત્માઓ સિદ્ધિ પામ્યા છે અને પામશે. ભર સમવસરણમાં તીર્થંકરો પણ જેને નમે છે અને નમશે.

આ ભરતક્ષેત્રમાં ચાલુ અવસર્પિણી કાળમાં પ્રથમ તીર્થપતિ ભગવાન ઋષભનાથ આદિ દેવે. એવા તીર્થ પ્રવર્તનની શરૂઆત જે રીતે કરી છે, તે રીતે આ ભરતક્ષેત્રમાં ચાલુ અવસર્પિણી કાળમાં આ ચોવીશમી વાર તીર્થ પ્રવર્તન થાય છે.

તીર્થ પ્રતિ કૃતજ્ઞ એવા અગારી તથા અણગારી સમ્યગ્દર્શની પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તીર્થના સભ્યો છે, કે જેઓનું સર્વસ્વ જરૂરીયાત પ્રમાણે તીર્થનું જ છે.

માણુસમાં ફેરફાર તો થયા જ કરે છે; પણ ખરો ફેર-
ફાર ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે માણુસમાં આત્મભાવ દાખલ
થાય છે. ત્યારે તેને પોતાનું જીવન અને બહારનું જીવન
પોતારૂપ લાગે છે. જ્યારે અંદરની દશા આવી શક્તિને
લાયક થાય છે, ત્યારે આવી શક્તિ દાખલ થાય છે; છતાં
નવો ભાવ લાંબો વખત ટકતો નથી. તેમાં ચઢ-ઉતર થયા
કરે છે. દૃઢતાથી અંતે જીત મળે છે. તે ફેરફાર માટે જ
મનુષ્ય વારંવાર જન્મ લે છે.

આખરે વિચાર બંધ પડે છે અને તે જગ્યાએ શાંત
લાગણી રહે છે, જુદા વિચાર માટે જગ્યા રહેતી નથી. બધું
જીવન ફરી થાય છે, પોતે પોતાનો નિયંતા બને છે, પવન
તેનો દૂત બને છે, અગ્નિ તેની સેવા કરે છે, તે કાન વગર
સાંભળી શકે છે, આંખ વગર દેખી શકે છે; જીભ વગર
સ્વાદ લઈ શકે છે, નાક વગર સૂંઘી શકે છે, ચામડી
વગર બધાને સ્પર્શ કરી શકે છે. એકના જ્ઞાનથી સર્વનું
જ્ઞાન થાય છે.

૧૬ અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળાને માટે આવરણ કે વિક્ષેપ
રહેતાં નથી. જે દશામાં દ્વૈત નથી ત્યાં આનંદને અટકાવે
તેવું કંઈ નથી. સામાન્ય માણુસની મિથ્યાજ્ઞાનની દશામાં
દ્વૈત જેવું જણાતું હોવાથી આનંદ પ્રતિબદ્ધ થાય છે.
સ્વાભાવિક સિદ્ધ અભેદમાં ભેદની કલ્પના જ્યાં દેખાય ત્યાં
તેવી બુદ્ધિના નાશ માટે જે પ્રયત્ન થાય તે જરૂરી પુરુષાર્થ છે.
સ્વરૂપમાં જે સ્વસંવેદ્યપણું છે તેને જ પ્રકૃતિ[illegible]
ની ચેષ્ટા રહે છે. જ્યાં દેહ નથી ત્યાં [illegible]
[illegible] ૧૬

આસુરી પ્રકૃતિવાળા માણસોને ક્રોધ આવ્યો. તેઓએ તેમની જીવતાં ચામડી ઉતારી તેમના શરીરના કટકા કરી નાખ્યા. ત્યારે પણ તે કટકામાંથી 'અનલ હક, અનલ હક' એ પ્રમાણે અવાજ નીકળ્યો હતો. તે પછી તે કટકાને બાળી નાખવામાં આવ્યા, ત્યારે પણ તેમની રાખમાંથી અવાજ નીકળ્યો કે, 'અનલ હક' अहं ब्रह्माऽस्मि।

આ આત્મા નાનો જીવ નથી. તેમાં પ્રકાશ છે, વિભુતા છે, શાંતિ છે. આ અનુભવમાં કરોડો જન્મની મુસાફરી પૂરી થાય છે. જ્ઞાન સમકાલ મુક્તિ છે. તેમાં ત્રિપુટીનો અભાવ થાય છે. અજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી અજ્ઞાનની સિદ્ધિ છે. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અજ્ઞાન સિદ્ધ નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન થયું એટલે બ્રહ્મભાવ ઉત્પન્ન થશે. આત્મામાં ભેદનો હેતુ નહિ રહેવાથી પ્રત્યક્‌જ્યોતિ અભિન્ન અનુભવમાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પહેલાં પણ અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય કલ્પિત છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી તે બાધિત થાય છે. એ જ હિંદની વિદ્યાકળાનો મહિમા છે. આર્યોના સંસ્કારનું ખરું ફળ છે.

" વાહ ! ગુણરાશિ એવા એ વિનય અને નમ્રતાની મૂર્તિઓ જ છે તો ! ! "

" જુઓ, પ્રભુજીએ થાળમાંથી ચૂર્ણની મુષ્ટિ ભરી. તથા ચારે તરફ સર્વ પરિષદોમાં એ ચૂર્ણ વ્હેંચવામાં આવે છે. પરંતુ વાહ ! શાંતિ કેટલી બધી છે ? વાહ ! અતિશય ! વાહ !"

" ગૌતમાદિ હે સર્વ મુનિઓ !

તમને સર્વને અનુક્રમે આચાર્ય પદથી વિભૂષિત કરી પોતપોતાના ગણની સર્વ આંતર્ વ્યવસ્થા ગોઠવી લેવાની સર્વ સત્તા સાથે ગણોના સ્વામી એવા ગણધર પદથી વિભૂષિત કરવામાં આવે છે. "

" અહો ! પ્રભુજીએ સર્વના મસ્તક પર ત્રણ વાર વાસ ચૂર્ણનો પ્રક્ષેપ કર્યો, એટલે સર્વ પરિષદોમાંથી યે ચારે તરફથી સમ્મતિસૂચક વાસ ચૂર્ણનો વરસાદ વર્ષી રહ્યો છે."

" હે ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ !

અતિશય (લબ્ધિ) સંપન્ન એવા તમને દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયથી સમગ્ર તીર્થની સંપૂર્ણ અનુજ્ઞા છે. અને યશસ્વી તથા દીર્ઘાયુષી **સુધર્મા** નામના પાંચમા ગણધરને સમગ્ર તીર્થના મહાન્ ગણનાયક પદની અનુજ્ઞા છે. તથા **વસુમતી આર્યા ચંદનબાળાને** સર્વ શ્રમણી વર્ગની પ્રધાન પ્રવર્તિની નિમવામાં આવે છે. "

" પ્રભુજીએ અનુક્રમે ત્રણવાર વાસક્ષેપ કર્યો કે જુઓ તો-ચારે તરફથી પરિષદોમાંથી યે અધાન્ય વૃષ્ટિ ચાલ્યા

ગુણુમાં આપણે તે સમરૂપી પરમા[illegible]
વ્યવહારમાં ભલા બીજા કોણુ આવી [illegible]
કરવો એ આપણો ધર્મ છે અને [illegible]
ભાવનો નિર્ણય કરી લીધા પછી [illegible]
પૃથક સત્તા કોઈની નથી અને [illegible]
જ્ઞાનમાં એકદમ સ્થિરતા આવતી [illegible]
હોવા છતાં જાણે કે અનેક [illegible]
તેમાં દોડ્યા કરે છે. તેથી [illegible]
માંથી છોડાવવું જોઈએ. [illegible]
અને વાસનાક્ષય છે. જ્યારે [illegible]
તેને સત્સંગ માટે અથવા [illegible]
કામ માટે બહાર કાઢવી [illegible]
પણ જો એક જ વસ્તુ [illegible]
અને સહજ સમાધિ [illegible]
ને બ્રહ્મદૃષ્ટિથી ભિન્ન ન [illegible]
છે. ભગવાન સિવાય [illegible]
થશે અને વહેવાં કે [illegible]
પડશે. તેને [illegible]
બ્રહ્મને પણ [illegible]
વસ્તુને બરાબર [illegible]

[illegible]

જાગ્રતના, સ્વપ્નના અને સુષુપ્તિના અનુભવનો વિચાર કરવો જોઇએ. જેઓ માત્ર એક જાગ્રત અવસ્થાનો વિચાર કરે છે તેમને તત્ત્વની પિછાન થતી નથી. તુરીય અવસ્થા અથવા જ્ઞાનીની સમાધિ એ કોઈ જુદી અવસ્થા નથી. પણ પહેલી ત્રણ દશામાં જે માયિક ભાવ છે તે બાદ કરીએ તો તે દશા પણ સમાધિરૂપ છે. આવી દશા સમજવા માટે હિંદુઓ એટલે આર્યો રોજ સંધ્યા વખતે ગાયત્રીનો જપ કરીને ભગવાન પાસે નવી બુદ્ધિ અને શુદ્ધ અંતઃકરણ માગે છે.

જ્ઞાન થતાં જણાશે કે એક અદ્વૈત તત્ત્વ જ સાચું છે, તેથી દ્રષ્ટા કે દૃશ્ય જેવું કાંઇ રહેતું નથી. પોતાના ભાનમાં બીજાની જરૂર નથી. શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આવરણ ભંગ કરે છે. જ્યાં દ્રષ્ટા બીજા કોઇને જુએ છે ત્યાં બંધન છે. આત્મા અને અનાત્મા એવી બે વસ્તુ ન હોવાથી સંબંધ બનતો નથી. એક જગ્યાએ ભગવાન અને બીજી જગ્યાએ સંસાર એવી વસ્તુસ્થિતિ નથી. તેથી ભગવાનની જગ્યાએ સંસાર દેખાય એ ભ્રાંતિ છે અને એ ભ્રાંતિ દૂર કરવી એ જ આત્મજ્ઞાનનું કામ છે. અનાત્મા દ્રષ્ટવ્ય એટલે દેખવા લાયક છે એમ વેદાન્તમાં કહેલ નથી. આત્મા જ દેખવા લાયક છે એમ કહેલ છે, તેથી અનાત્માને જોવો નહિ. સ્વપ્નમાંથી ઊઠેલો માણસ એમ તરત બોલી ઊઠે છે કે જે કાંઇ હતું તે હું જ હતો. જાગ્યા પછી એટલું જ્ઞાન થાય કે 'જે કાંઇ છે તે હું છું.' તો પોતાનું પર મટી ગયું.

સૂર્ય ઘણો મોટો છે છતાં અહીંથી એક હાથ જેવડો દેખાય છે, તેને સૂર્ય કહેવો એ આવરણ છે. ચંદ્ર એક છે

સાંભળો-પ્રભુજીના યશનો પ્રતિસ્પર્ધી દુંદુભિ વિગેરે વાદ્યોનો શ્રુતિમનોહર મધુર પ્રઘોષ "ભોલો ! લોકો કલ્યાણને ઇચ્છતા હો, તો આ મહાપુરુષને ભજો." એમ સમાચાર આપવા દિગન્તોમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેવા લાગ્યો છે.

કેમકે-પ્રથમ પૌરુષી પૂર્ણ થયે, ગણધરદેશનાની બીજી પૌરુષીનો સમય થયેલો જાણી, પ્રભુજી હવે સમવસરણના બીજા કિલ્લાના ઇશાન ખુણામાં રચેલા દેવચ્છંદમાં પધારે છે.' ઉભા થઈ સર્વ પાર્ષદો—

" જય ! જય ! જિનવર ! જય !
જય ! જય ! જિનવર ! જય !

રાગ ભૈરવ.

[જાગ મુજ વ્હાલા બાલ ! પંખી વન બોલે]

આનન્દ-કન્દ ! જિન-ચંદ ! હિંદ આજ ખીલે.
ગજે નદી કંઇ દિશા, ગઈ જ તે તમો-નિશા.
રૂપ વાણી—ચંદ્રિકાના તેજ વિશ્વ ઝીલે. આનન્દ૦ ૧
સંત જનોના માનસિક- રાજહંસ !-માલિક !
અસમ શાન્તિ સે હાસિક, જગ ખૂબ ખીલે. આનન્દ૦ ૨
ગેમાંય ધારા દેહમાં, અનુપે અણુ પ્રદેશમા
સંચાર દિલ—તેજના, નાથ ! આજ દીસે. આનન્દ૦ ૩
ભાવના વિધાયક ! માર્ગમાં સહાયક !
તત્ત્વના પ્રદાયક ! વિશ્વ-પ્રેમ ખીલે. આનન્દ૦ ૪
તું જ એક ગુણ-પાત્ર, દિવ્ય તારાં સર્વ-ગાત્ર,
જગનો પ્રકાશ માત્ર આમ; આજ દીસે આનન્દ૦ ૫"

મના અને સુષુપ્તિના અનુભવનો વિચાર કરવો.
માત્ર એક જાગ્રત અવસ્થાનો વિચાર કરે છે
પિછાન થતી નથી. તુરીય અવસ્થા અથવા
ધિ એ કોઈ જુદી અવસ્થા નથી. પણ પહેલી
જે માયિક ભાવ છે તે બાદ કરીએ તો તે દશા
ધિરૂપ છે. આવી દશા સમજવા માટે હિંદુઓ
રોજ સંધ્યા વખતે ગાયત્રીનો જપ કરીને
સે નવી બુદ્ધિ અને શુદ્ધ અંતઃકરણ માગે છે.

થતાં જણાશે કે એક અદ્વૈત તત્ત્વ જ સાચું છે,
કે દૃશ્ય જેવુ કાંઇ રહેતું નથી. પોતાના ભાનમાં
રૂર નથી. શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આવરણ ભંગ કરે
દા બીજા કોઇને જુએ છે ત્યાં બંધન છે. આત્મા
ત્મા એવી બે વસ્તુ ન હોવાથી સંબંધ બનતો
જગ્યાએ ભગવાન અને બીજી જગ્યાએ સંસાર
સ્થિતિ નથી. તેથી ભગવાનની જગ્યાએ સંસાર
ભ્રાંતિ છે અને એ ભ્રાંતિ દૂર કરવી એ જ આત્મ-
છે. અનાત્મા દ્રષ્ટવ્ય એટલે દેખવા લાયક છે
તમાં કહેલ નથી. આત્મા જ દેખવા લાયક છે એમ
તેથી અનાત્માને જોવો નહિ. સ્વપ્નમાંથી ઊઠેલો
મ તરત જાણી લે છે કે જે કાંઇ હતું તે હું જ
યા પછી એટલું જ્ઞાન થાય કે 'જે કાંઇ છે તે હું
પોતાનું ઘર મળી ગયું.

ર્ય ઘણો મોટો છે છતાં અહીંથી એક હાથ જેવડો
, તેને સૂર્ય કહેવો એ આવરણ છે. ચંદ્ર એક છે

કરી શકાય છે. જેમ સ્વપ્નું માયાની એક ખોટી દશા છે, તેમ જાગ્રત પણ માયાની એક ખોટી દશા છે. છતાં આત્મભાવે જાગે તો જગત પોતાનું સ્વરૂપ લાગે છે. તે જ ખરી જાગ્રતિ છે. બીજી જાગ્રતિ એટલે જે જ્ઞાનથી હું અને બીજા દેખાય એ નિશા છે, ઊંઘ છે, એમ ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે. વ્યાવહારિક નિદ્રામાં રાત્રે બીજા દેખાતા નથી પણ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં બીજા દેખાય છે. ત્યાં અજ્ઞાન એ નિદ્રા છે. જે ખોટું છે તે ખોટું છે એમ ન સમજાય એ દુઃખનું કારણ છે. દોરડીમાં ભૂલથી સર્પ દેખાય અને સ્વપ્નામાં ભૂલથી વાઘ દેખાય તે વસ્તુ ન હોવા છતાં દુઃખનું કારણ બને છે. ભૂલ જીવનમાં નથી પણ જ્ઞાનમાં છે. જેમ સ્વપ્નામાંથી જાગતાં તે દશાનું બધું જગત નાશ પામે છે, તેમ જાગ્રત દશામાં અજ્ઞાનમાંથી જાગતાં તે દશાનું જગત રહેતું નથી. દરેકનું દરેક દશાનું જગત દરેક દશા સાથે રહે છે. જો જગત સાચું હોય તો નિદ્રામાં અને સમાધિમાં દેખાવું જોઈએ. જાગ્રત દશામાં આવ્યા પછી તે દશાનું જગત દેખાય છે અને તે પણ સૌને સરખું દેખાતું નથી. ભૂલની દશામાં રહીને ભૂલ સુધારી શકાતી નથી તેથી સત્સંગની જરૂર છે. જેમ સ્વપ્નમાં રહીને સ્વપ્નની ભૂલની ખબર પડતી નથી તેમ જાગ્રતમાં દ્વૈતની ભાવનાથી રહેતાં તે જીવનની ભૂલની ખબર પડશે નહિ. ભૂલ જેણે દૂર કરી હોય તેના સંબંધી ભૂલ કાઢવાનો રસ્તો મળી શકે છે.

આપણે બીજા ઉપર પ્રેમ શા માટે કરવો જોઈએ તેનો જવાબ એ છે કે, પ્રેમ કરવાથી ખબર પડશે કે બીજા

કરતા હોય તેમ જણાય છે. ”

ખરેખર, આપણે એ પણ સાંભળિયે ત્યારે. ”

“

૧

નમું હું, નમું હું—
મહાવીર: મહાભાગ:
મહાયશ: મહાનુભાવ:
તીર્થંકર પ્રભૂ— નમું૦
નમું હું, નમું હું—
જગદાધાર: જગત્પિતા:
જગત્પૂજ્ય: જગદ્‌ગુરુ:
જગદ્‌બંધૂ— નમું૦
નમું હું, નમું હું—
સર્વ શક્તિથી: સર્વ ભક્તિથી:
જે દેવાધિદેવ છે જીવન-
સર્વસ્વ મ્હારૂં— નમું૦
નમું હું, નમું હું, નમું હું.

૨

અહો ભવ્યો !

ચરમતીર્થંકર ભગવાન્ શ્રી મહાવીર દેવના સ્વયં પ્રકાશી આત્મજ્યોતિઃમાંથી સર્વજન મનોહર, સર્વગ્રાહ્ય, સર્વશ્રાવ્ય, સર્વહિતકર, સર્વગુણોપેત, અતિ ગંભીરાર્થ અને સંક્ષિપ્ત વાક્યરચનાત્મક વાણી રૂપે ફુટેલા તેજસ્વી પ્રકાશના પ્રવાહનો જે પ્રપ્રગાટ અહીં વિસ્તરી રહ્યો છે, તેની છા-

કોઈ કહે કે અદ્વૈતનો નિશ્ચય કર્યો છતાં વાસનાના જોરથી દ્વૈત સાચું હોય એવું થઈ જાય છે; તો તેનો ઉપાય એ છે કે ફરીફરી દ્વૈત મિથ્યાત્વનો નિશ્ચય કરવો. દેહ હું છું એવું જ્ઞાન જેમ વારંવાર ટેવથી થઈ ગયું છે, તેમ તે જ્ઞાનને બાધ કરે એવું જ્ઞાન નવી ટેવથી થઇ જાય તો તેની ઇચ્છા ન હોય તો યે તેની મુક્તિ થાય છે. જનકની માફક જેને દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેને પ્રવૃત્તિ બાધક થતી નથી. તેને પ્રવૃત્તિ પહેલાં, પ્રવૃત્તિ વખતે અને પછી એક જ તત્ત્વ અનુભવમાં આવે છે. અજ્ઞાનીને ખોટા ભોગમાં સત્યની ભ્રાંતિથી વ્યસન થાય છે. જ્ઞાનીને તેમાં સત્યની ભ્રાંતિ ન હોવાથી તે નિજ–લાભ–તુષ્ટ થઈ રહે છે.

પ્રારબ્ધકર્મથી સુખદુઃખ આવે છે પણ તેમાં જ્ઞાનીને સત્યત્વની ભ્રાંતિ થતી નથી. જેનું મન નિર્વાસન થઇ ગયું છે તેને કોઈ કામ કરવાથી લાભ નથી અને કોઈ કામ છોડી દેવાથી લાભ નથી. તેને મનના નિરોધથી કે જપ વગેરેથી લાભ નથી પણ પોતાના સ્વરૂપના સ્પષ્ટ સ્વપ્રકાશપણાથી લાભ છે. જેટલું અહંકારનું વિસ્મરણ તેટલો નિજાનંદ પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે. જ્યાં દ્વૈત નથી, નિદ્રા નથી, તે દશામાં પરમાનંદ છે. એમ ભગવાને ગીતામાં પણ કહેલ છે. સાચી સ્ફૂર્તિ એ જ આનંદ છે. અજ્ઞાનીને અશુદ્ધ સ્ફૂર્તિ રહે છે. જ્ઞાનીને શુદ્ધ સ્ફૂર્તિ રહે છે. યોગીને જે જે દેખાય છે, તે ભાસ્ય કોટીનું હોવાથી શુદ્ધ તત્ત્વ નથી. શુદ્ધ તત્ત્વ ભાસક કોટીમાં રહે છે. જ્ઞાની અન્વયભાવે બધું બ્રહ્મરૂપે અનુભવી શકે છે. તેને ભાસ્ય–ભાસક જેવું નથી.

ક્યાંથી આવી અને ઘડનારો કોણ છે ? એ બધાની ગણતરી નકામી છે, તેમ જાગ્રતમાં જગત નથી તો તેનો કર્તા શા માટે શોધવો ? સ્વપ્નમાં કુંભાર, માટી, ચાકડો બધું પોતે છે. તેમ જાગ્રતમાં પણ છે. સ્વપ્નમાં કુંભારે ઘડો બનાવ્યો એમ જોયું; જાગતાં લાગ્યું કે કુંભાર અને ઘડો બધા પોતે બનાવ્યા હતા તેવું જાગ્રતમાં છે. માટે કાર્ય–કારણ ભાવ ખોટો છે. ઈ.સ.૧૯૨૭ની સાલમાં જર્મન પ્રોફેસર હીસનબર્ગે 'ક્વાન્ટમ થીઅરી'ની શોધ કરી છે. તેમાં પણ 'કોઝેશન' એટલે કાર્ય–કારણ ભાવને ગણિતથી મિથ્યા ઠરાવેલ છે. જેની ઉત્પત્તિ નથી તેની સ્થિતિ નથી. પોતાનો સ્વપ્નામાંથી જાગવા માટે બીજા મદદ કરી શકે નહિ. પોતે જ જાગવું જોઇએ. કોઈ ક્રિયાથી વૃત્તિને વાળવી એ નિદિધ્યાસન છે. સહજવૃત્તિ બ્રહ્માકાર થઈ રહે એ સહજાવસ્થા છે. કારણનું જ્ઞાન થયા પછી કાર્યના જ્ઞાનથી જરૂર નથી, તેમ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થયા પછી જગતના જ્ઞાનની જરૂર નથી. કારણ કે જગતનું વાસ્તવ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. મૂર્ખની દૃષ્ટિમાં જગત છે, જો જગતમાં કોઈ મૂર્ખ ન હોય તો જગત દેખાય નહિ પણ બધું બ્રહ્મરૂપ દેખાય. જેને સત્તા નથી તેને અસ્તિત્વ પણ નથી. એકનો જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે એવું ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. ત્યાં સર્વ શબ્દમાં સત્તાની દૃષ્ટિએ બધું સમાવી શકાય છે કારણ કે ભિન્ન સત્તા નથી. વૃત્તિ જાય છે સતમાં કારણ કે સત્ જ છે; અસત્ લાગે તે ભ્રાંતિ છે. જેમ શરીરમાં શરીરવાળી વૃત્તિ થયા પછી સહજ સ્ફુરે છે તેમ આત્મામાં વૃત્તિ ગયા પછી આત્માકાર થયા રહે છે. તેનો અર્થ એમ નથી કે આત્મામાં આકાર છે પણ વૃત્તિથી આવરણ ભંગ થાય છે, તેથી આત્માકાર બોલાય છે.

અમુક કોઇ વખતે ન્હોતી જ ? યદ્યપિ એ કલ્પના સર્વથા અસંભવિત જ છે, તોપણ કાળ અને સ્થળની વિવિધ અસરોને લીધે માનવ સૃષ્ટિમાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા કલ્પી શકાય છે. અને સાથે સાથે એટલું વિશેષ પણ સમજી શકાય છે કે—પ્રાણી માત્રના સર્વ પ્રકારના જીવન કરતાં માનવ જીવન કેમ જાણે સર્વ જીવનોનું કેન્દ્રભૂત એક વિશિષ્ટ જીવન હોય !

૫. પ્રવાહથી ચાલ્યા આવતા અનાદિનિધનાત્મક આ માનવ-જીવનની અનેકવિધ જરૂરીયાતોમાંની નિવૃત્તિની ઈચ્છા -નિર્વેદ-મુમુક્ષાઃ એ પણ એક એવી જ મહત્ત્વની જરૂરીયાત છે.

યુવાવસ્થાનું ઘેન ઉતરી ગયા પછી, જ્યારે જાગ્રત માનવ પશ્ચિમ વયના સ્થિર જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે, અને જ્યારે પામર માનવ મહા મહા વિટંબનાઓ અને કષ્ટોથી ઘેરાય છે, ત્યારે તો પ્રાયઃ તેના માનસમાં નિર્વેદ-સંવેગ-નિવૃત્તિની ઈચ્છા અને શાંતિની પિપાસાના અંકુરો ફૂટે છે. આ અનુભવ જેઓને થયો હોય, તેવા આ જગતમાં અને અહીં પણ ઘણાયે માનવ જીવાત્માઓ દષ્ટાંતરૂપે મળી શકે તેમ છે.

નિવૃત્તિની ઈચ્છાના પાત્ર ભેદે અનેક પ્રકારો પડી જાય છે, અને તે રીતે છેવટનો પ્રકાર તદ્દન નિર્વાંછેચ્છા સુધી જઈ પહોંચે છે.

૬. પ્રાણી માત્રની અનેકવિધ અનેક જરૂરીયાતો જેમ

નિષ્ઠા ન થાય ત્યાં સુધી કાંઈક વિક્ષેપ લાગ્યા કરશે. આપણે સંસારને છોડીએ તો એ સંસાર આપણને છોડતો નથી કારણ કે ઘણા કાળ સુધી આપણે તેને પોતાનો માની રાખ્યો હતો. બ્રહ્મ વસ્તુતંત્ર છે, ઉપાસના પુરુષતંત્ર છે. જે વસ્તુતંત્ર છે તેમાં નિષ્ઠા કરવી એ કર્મ નથી. એ સ્વાભાવિક ધર્મ છે. બ્રહ્મમાં ક્રિયા રહે નહિ, અને જો રહે તો બ્રહ્મ વિકારવાન થઇ જાય.

લોકસેવામાં અનાત્મભાવના વિચાર રાખવા પડે છે અને તે વિચારને પોષવા માટે બીજા અનાત્મભાવના વિચાર બાંધવા પડે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે પણ સંસારમાં રહેવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરેલ છે. વિદ્યાર્થીનું મન જો રમતમાં હોય તો અભ્યાસ બરોબર થઈ શકતો નથી. તેવી જ રીતે જેને સંસારમાં આસક્તિ છે તે આત્મજ્ઞાન મેળવી શકે નહિ. જ્યાં સુધી લેશ માત્ર રાગ છે ત્યાં સુધી અજ્ઞાન દૂર થશે નહિ. તેથી રાગવાળા પુરુષોનો સંગ છોડવો જોઈએ. સંસારમાં વિષય ન મળે તો દુઃખ થાય છે અને વિષય મળે તો વિવેકદૃષ્ટિનો નાશ થાય છે. લીંબડાનાં પાન ખાધા પછી સાકરની મધુરતા લાગતી નથી. મધ્યકાળનો સૂર્ય પણ જેને નેત્ર નથી તેને માટે આવૃત્ત લાગે છે. તેમ પરમાનંદરૂપ આત્મા અજ્ઞાનીને અનુભવમાં આવતો નથી. રાગ અને અજ્ઞાન દુઃખકર છે પણ તેમાં સુખ માનેલ હોવાથી તેના સંસ્કારથી તરત દુઃખરૂપ લાગતાં નથી.

તેથી દ્વૈતપ્રપંચની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. સંપૂર્ણ ચરાચરાત્મક વિશ્વને તમારું સમજો. તે પછી કર્મની ગરબડ

ાય તો તે બોધ સરળ થઈ શકે છે. અપ્રાપ્તનો નિષેધ
, તેથી સૃષ્ટિની કલ્પના કરીને નિષેધ કરવાની રીત છે.

ે-સૃષ્ટિવાદ એ ઉત્તમ અધિકારી માટે છે. તેમાં જાગ્રત
અનુભવ સ્વપ્નની માફક ભ્રમરૂપ છે. કારણ કે
l સત્તા સંભવે નહિ. તેથી દૃષ્ટિ-કાલમાં જાગ્રત-
સૃષ્ટિ છે. તેનાથી ઉત્તરકાળમાં નથી. તેથી સ્વપ્ન-
ક જાગ્રતપ્રપંચનો અનુભવ પણ સાક્ષીરૂપ છે તેથી
પંચ પણ પ્રાતિભાસિક છે. શુદ્ધ આત્મા કલ્પક
મોક્ષમાં પણ સંસાર થવો જોઇએ તેથી અવિદ્યાની
ાળો આત્મા સંસારનો કલ્પક છે. એ અવિદ્યા ઉપા-
અંશમાં છે, આત્મામાં નથી, એ જ આશ્ચર્ય છે.
આ પક્ષમાં કાર્ય-કારણભાવ, પ્રમાણ-પ્રમેયભાવ
ાપ્યભાવ, દેવ-તીર્થંક અને મનુષ્યભાવ અને બંધ-
l વ્યવસ્થા બધું સ્વપ્ન જેવું છે.

જ્યારે દોરડીમાં સર્પ દેખાય છે ત્યારે જેની વૃત્તિ સર્પ
અધ્યસ્તમાં જાય છે તેને તે પ્રતીત થાય છે, બીજાને
તેથી જેવી વૃત્તિ તેવી સૃષ્ટિ દેખાય છે. અનધિગત
ાધિત અર્થનો બોધ કરે તે પ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ
ત્ર જડનું એટલે બાધ્યનું બોધક હોવાથી પ્રમાણ નથી
ણ પ્રમાણનો આભાસ છે. ઘટ વગેરે દ્વૈતનો મિથ્યાત્વ નિશ્ચય
જ [illegible]થી બાધ કહેવાય છે. ઘટાદિ દ્વૈતનું ભાન ભ્રાંતિ-
ન્ય વ્યાવહારિકવૃત્તિ આવરણ ઉત્પન્ન
ત્તિ આવરણની નિવર્તક છે.
જાણે છે તે વૃત્તિથી તે

વંદન કરીએ છીએ, એવા ભગવાન્ આદિપ્રભુના પૂજ્ય માતા મરુદેવા વિગેરે તીર્થની મદદ વિના પણ નિર્વાણને યોગ્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યાના વિરલ દાખલાઓ મળી આવે છે.

તીર્થ: એ એક એવી રચના છે કે–જેમાંથી નિર્વાણ પ્રાપ્તિના દરેકે દરેક સાધન યથાશક્તિ યથાયોગ્ય જરૂરીયાત પ્રમાણે પ્રાણી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સદા વન્દ્ય ભગવાન્ મહાવીર વર્ધમાન પ્રભુએ હમણાં જ પોતાના મહત્ત્વના અંગજ્ઞાન ધર્મોપદેશમાં મેઘજળની માફક સર્વ શ્રોતાઓની ભાષાઓમાં પરિણામ પામી જતી, અતિશાયિની અને યોજનગામિની વાણીદ્વારા ફરમાવ્યું છે કે–

"જગતમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાનો અમોઘ કોઈ પણ ઉપાય હોય, તો તે માત્ર સામાયિક ધર્મ જ છે."

અને હું કહું છું કે—

"તે સામાયિક ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાનો જગત્‌માં કોઈ પણ અમોઘ ઉપાય હોય, તો તે માત્ર આ તીર્થ જ છે." અને તેટલા જ માટે જેની પુનઃ સ્થાપના હમણાં જ આ સર્વ પરિષદોની સમક્ષ તેઓએ સ્વયં પોતે જ શ્રીહસ્તે કરી છે.

એ માંનવ સૃષ્ટિ અનાદિ છે, તો તેની સર્વ જરૂરીયાતો અનાદિ છે. એ તેની સર્વ જરૂરીયાતો અનાદિ છે, તો તેની નિર્વાણની ઈચ્છા યે અનાદિ છે. એ નિર્વાણની ઇચ્છા

પાકો ન થાય તો માયાના કારણથી અનેકરૂપ પ્રતીત થાય છે. પ્રતીત થાય છે એટલે સાચા થતા નથી. અગ્નિમાં લાકડાં નાખવાં બંધ કરીએ તો અગ્નિ શાંત થઈ જાય છે, તેમ આત્મબોધ થયા પછી જગતની જગ્યાએ બ્રહ્મ રહે છે. જગતનો અત્યંત અભાવ કરવા માટે ચિત્તને નષ્ટ કરી દેવું જોઈએ. ચિત્ત રહેશે તો ફરીથી જગતની ઉત્પત્તિની બીક લાગ્યા કરશે. જેના ચિત્તમાં રાગ છે તે અપવિત્ર શરીરને પવિત્ર ગણે છે અને જેના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય છે તે હિરણ્યગર્ભ સુધી બધા સુખને તૃણ સમાન માને છે.

વૈરાગ્યની સાથે અભ્યાસ જોઈએ. અભ્યાસ એટલે અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન. તે સિવાય મિથ્યાની નિવૃત્તિ થઈ શકશે નહિ. રજ્જુમાં કલ્પેલ સર્પ રજ્જુના જ્ઞાન વગર મનોવિરોધ વગેરે હજારો ઉપાયથી પણ નિવૃત્ત થશે નહિ. દ્વૈતદર્શન મિથ્યા છે. જાગ્રતમાં દ્વૈતદર્શનથી ભય થાય છે અને સુષુપ્તિમાં દ્વૈતદર્શન મટી જતાં ભયનો અભાવ સૌને અનુભવસિદ્ધ છે.

બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વ પ્રપંચના અસાધારણ રૂપનું જ્ઞાન સંભવે નહિ. કાર્યપ્રપંચનું વાસ્તવ સ્વરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન માનીએ તો પ્રતિજ્ઞાનો વિરોધ આવે. પ્રતિજ્ઞા એવી છે કે એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. બ્રહ્મથી ભિન્ન કાર્યપ્રપંચનું વાસ્તવરૂપ છે નહિ અને તેથી એક બ્રહ્મના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે. ઘટનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ મૃત્તિકા છે. મૃત્તિકાથી ભિન્ન ઘટનું વાસ્તવ સ્વરૂપ નથી. તેથી મૃત્તિકાના જ્ઞાનથી વાસ્તવરૂપથી ઘટ વગેરેનું અજ્ઞાન રહે નહિ, [illegible]

બોધ અપાય તો તે બોધ સરળ થઈ શકે છે. અપ્રાપ્તનો નિષેધ થાય નહિ તેથી સૃષ્ટિની કલ્પના કરીને નિષેધ કરવાની રીત છે.

દૃષ્ટિ–સૃષ્ટિવાદ એ ઉત્તમ અધિકારી માટે છે. તેમાં જાગ્રત પદાર્થનો અનુભવ સ્વપ્નની માફક ભ્રમરૂપ છે. કારણ કે કલ્પિતની સત્તા સંભવે નહિ. તેથી દૃષ્ટિ–કાલમાં જાગ્રત-પ્રપંચની સૃષ્ટિ છે. તેનાથી ઉત્તરકાળમાં નથી. તેથી સ્વપ્ન-ની માફક જાગ્રતપ્રપંચનો અનુભવ પણ સાક્ષીરૂપ છે તેથી જાગ્રતપ્રપંચ પણ પ્રાતિભાસિક છે. શુદ્ધ આત્મા કલ્પક હોય તો મોક્ષમાં પણ સંસાર થવો જોઈએ તેથી અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો આત્મા સંસારનો કલ્પક છે. એ અવિદ્યા ઉપાધિના અંશમાં છે, આત્મામાં નથી, એ જ આશ્ચર્ય છે. તેથી આ પક્ષમાં કાર્ય–કારણભાવ, પ્રમાણ–પ્રમેયભાવ ગુરુ–શિષ્યભાવ, દેવ–તીર્યક અને મનુષ્યભાવ અને બંધ–મોક્ષની વ્યવસ્થા બધું સ્વપ્ન જેવું છે.

જ્યારે દોરડીમાં સર્પ દેખાય છે ત્યારે જેની વૃત્તિ સર્પ વગેરે અધ્યસ્તમાં જાય છે તેને તે પ્રતીત થાય છે, બીજાને નહિ. તેથી જેવી વૃત્તિ તેવી સૃષ્ટિ દેખાય છે. અનધિગત અબાધિત અર્થનો બોધ કરે તે પ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માત્ર જડનું એટલે બાધ્યનું બોધક હોવાથી પ્રમાણ નથી પણ પ્રમાણનો આભાસ છે. ઘટ વગેરે દ્વૈતનો મિથ્યાત્વ નિશ્ચય એ જ યુક્તિથી બાધ કહેવાય છે. પટાદિ દ્વૈતનું ભાન ભ્રાંતિ-રૂપ કહેવાય છે. સામાન્ય વ્યાવહારિકવૃત્તિ આવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, જેવી વસ્તુ છે તેવી વૃત્તિ આવરણની નિવર્તક છે. આવરણવાળી વૃત્તિમાં જેટલા પદાર્થ ભાસે છે તે વૃત્તિથી તે

ઉત્સર્પિણી અવસ્થામાં અને અવસર્પિણી અવસ્થામાં પ્રથમથી જ તીર્થની ઉત્પત્તિથી લઇને તદ્દન તીર્થ વિચ્છેદ સુધીનો અને તે તે તીર્થંકરની તીર્થ સ્થાપનાથી લઇને પછી પછી થના તીર્થંકરના તીર્થ સુધીનોઃ એમ તીર્થ પ્રવર્તન કાળ બે રીતે છે.

જે અનવસ્થિતકાળે, જે ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ માનવ હૃદયમાં અમુક ચોક્કસ હદ સુધીની અલ્પમાં અલ્પ નિવૃત્તિની ઇચ્છા જાગ્રત્ થાય છે, ત્યારે તીર્થને યોગ્ય સામગ્રીઓની ઉત્પત્તિ થવા માંડે છે, અને જ્યાંસુધી કોઇ પણ માનવ હૃદયમાં અમુક ચોક્કસ હદ સુધીની અલ્પમાં અલ્પ નિવૃત્તિની ઇચ્છા ચાલુ હોય છે, ત્યાં સુધી જ તે ક્ષેત્રમાં તીર્થ પ્રવર્તે છે.

૯. કૃષિ ક્ષેત્રોમાં જેમ મર્યાદિત કાળે કસની વધ-ઘટ થાય છે; તેમ, ઉત્સર્પિણી કાળે પ્રકૃતિની અનુકૂળતા પ્રમાણે વાસક્ષેત્રોમાં શરીર, આયુષ્, શુભ પરિણામઃ વિગેરેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને અશુભ પરિણામોમાં હાનિ થાય છે. અને અવસર્પિણી કાળે પ્રકૃતિની પ્રતિકૂળતા પ્રમાણે વાસ ક્ષેત્રોમાં શરીર, આયુષ્, શુભ પરિણામઃ વિગેરેમાં ઉત્તરોત્તર હાનિ, અને અશુભ પરિણામોમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

તે બન્નેના છ છ વિભાગો છે. પ્રત્યેક વિભાગ આરક નામથી ઓળખાય છે. અર્થાત્ બન્નેના મળીને બાર આરકનું એક અનવસ્થિત કાળચક્ર થાય છે.

બોધ અપાય તો તે બોધ સરળ થઈ શકે છે. અપ્રાપ્તનો નિષેધ થાય નહિ તેથી સૃષ્ટિની કલ્પના કરીને નિષેધ કરવાની રીત છે.

દૃષ્ટિ–સૃષ્ટિવાદ એ ઉત્તમ અધિકારી માટે છે. તેમાં જાગ્રત પદાર્થનો અનુભવ સ્વપ્નની માફક ભ્રમરૂપ છે. કારણ કે કલ્પિતની સત્તા સંભવે નહિ. તેથી દૃષ્ટિ–કાલમાં જાગ્રત-પ્રપંચની સૃષ્ટિ છે. તેનાથી ઉત્તરકાળમાં નથી. તેથી સ્વપ્ન-ની માફક જાગ્રતપ્રપંચનો અનુભવ પણ સાક્ષીરૂપ છે તેથી જાગ્રતપ્રપંચ પણ પ્રાતિભાસિક છે. શુદ્ધ આત્મા કલ્પક હોય તો મોક્ષમાં પણ સંસાર થવો જોઈએ તેથી અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો આત્મા સંસારનો કલ્પક છે. એ અવિદ્યા ઉપાધિના અંશમાં છે, આત્મામાં નથી, એ જ આશ્ચર્ય છે. તેથી આ પક્ષમાં કાર્ય–કારણભાવ, પ્રમાણ–પ્રમેયભાવ ગુરુ–શિષ્યભાવ, દેવ–તીર્યંક અને મનુષ્યભાવ અને બંધ–મોક્ષની વ્યવસ્થા બધું સ્વપ્ન જેવું છે.

જ્યારે દોરડીમાં સર્પ દેખાય છે ત્યારે જેની વૃત્તિ સર્પ વગેરે અધ્યસ્તમાં જાય છે તેને તે પ્રતીત થાય છે, બીજાને નહિ. તેથી જેવી વૃત્તિ તેવી સૃષ્ટિ દેખાય છે. અનધિગત અબાધિત અર્થનો બોધ કરે તે પ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માત્ર જડનું એટલે બાધ્યનું બોધક હોવાથી પ્રમાણ નથી પણ પ્રમાણનો આભાસ છે. ઘટ વગેરે દ્વૈતનો મિથ્યાત્વ નિશ્ચય એ જ યુક્તિથી બાધ કહેવાય છે. ઘટાદિ દ્વૈતનું ભાન ભ્રાંતિ-રૂપ કહેવાય છે. સામાન્ય વ્યાવહારિકવૃત્તિ આવરણ ઉત્પન્ન કરે છે, જેવી વસ્તુ છે તેવી વૃત્તિ આવરણની નિવર્તક છે. આવરણવાળી વૃત્તિમાં જેટલા પદાર્થ ભાસે છે તે વૃત્તિથી તે

થાય છે. તેથી ન્યૂન–અધિક ભાવથી અંધકારનો અભિભવ થાય છે, પછી પદાર્થનો પ્રકાશ પણ ન્યૂન–અધિક ભાવથી થાય છે, તે જ પ્રમાણે પુણ્યવશથી ઉત્કૃષ્ટ–અપકૃષ્ટ વિષયનો સંબંધ થાય ત્યાં સુખાકારવૃત્તિ પણ ઉત્કર્ષ–અપકર્ષ સહિત થાય છે. તેનાથી આવરણનો અભિભવ પણ ન્યૂનાધિકભાવથી થાય છે. તે પછી ન્યૂન–અધિકભાવથી આનંદનું ભાન થાય છે, એકરૂપથી નહિ. માયા એ એક પ્રકારની ઓઢણી છે. તેને જેટલી ઓઢવી હોય તેટલી વધારે–ઓછી ઓઢી શકાય છે. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે વાસ્તવમાં આનંદ એક છે. પરંતુ ઉપાધિભેદથી તેનો ભેદ થવાથી સ્વરૂપાનંદનો અને વિષયાનંદનો ભેદ અને વિષયાનંદનો પરસ્પર ભેદ સિદ્ધ થાય છે. તેથી જો જ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય તો નિરાવરણ આનંદ મળે છે અને તે જ સ્વરૂપાનંદ કહેવાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનથી કાર્યસહિત અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષરૂપ અધ્યાસ ન રહેતાં, આનંદરૂપ બ્રહ્મના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી કૃતકૃત્યતા આવે છે.

જેમ ભાસમાન દીવાની પ્રભા તીવ્ર વાયુરૂપ વિક્ષેપથી સ્પષ્ટ ભાસતી નથી અને વાયુ ન હોય તો સ્પષ્ટ ભાસે છે, તેમ સંસારદશામાં આનંદનું ભાન જરૂર થાય છે; પણ મિથ્યા જ્ઞાન અને તેના સંસ્કારરૂપ વિક્ષેપથી તે આનંદ સ્પષ્ટ ભાસતો નથી. તાત્પર્ય કે અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખી અને અનાત્મામાં નિત્ય, શુચિ, સુખ અને આત્મબુદ્ધિ એ મિથ્યાજ્ઞાન છે. તેથી જાગ્રત વિગેરે અવસ્થામાં ભાસમાન આનંદ સ્પષ્ટ ભાસતો નથી. તેના સંસ્કારથી સુષુપ્તિમાં પ્રકાશમાન આનંદ પણ

ત્તિને યોગ્ય સામગ્રી ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. અને તીર્થ ઉત્પન્ન થઈ પંચમ આરકના અંત સુધી પ્રવર્તીને વિચ્છેદ પામે છે. અને ઉત્સર્પિણી કાળના તૃતીય આરકમાં તીર્થ ઉત્પન્ન થઈ ચતુર્થ આરકના અંત સુધી પ્રવર્તીને વિચ્છેદ પામે છે. આ શાશ્વત્ સ્થિતિ છે.

આ ભારતવર્ષમાં આ ચાલુ અવસર્પિણી કાળમાં—સુષમ-સુષમા આરક વ્યતિક્રાંત થયો, એમ સુષમ આરક પણ વ્યતિક્રાંત થયો. એમ સુષમ-દુઃષમા આરક પણ ઘણો વ્યતિક્રાંત થઈ ચૂકયો, અને ચોરાશી લાખ પૂર્વ અને નેવ્યાશી પખવાડીયા જેટલો બાકી રહ્યો ત્યારે **આષાઢ વદી ચોથને** દિવસે ચંદ્ર જ્યારે ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં બિરાજમાન હતો, ત્યારે ઇક્ષ્વાકૂ ભૂમિમાં **નાભિકુલકરને** ત્યાં **મરુદેવાની** કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયેલા આદિ તીર્થપ્રવર્તકનો જીવાત્મા સંક્રાંત થઇને નવ માસ અને સાડાસાત દિવસ વ્યતિક્રાંત થયા ત્યારે **ચૈત્ર વદી અષ્ટમીને** દિવસે અર્ધરાત્ર સમયે ત્યારે પણ જ્યારે ચંદ્ર ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં બિરાજમાન હતો—ત્યારે જન્મેલા આદિ રાજા, આદિ માનવ-સમાજ વ્યવસ્થાપક, આદિ મુનિ અને આદિ તીર્થપ્રવર્તક એવા **નાભિકુલકરના પુત્ર** ભગવાન **શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુએ** વ્યાશીલાખ પૂર્વ સુધી ગૃહસ્થ ધર્મ પાળી પછી સામાયિક ધર્મ અંગીકાર કરી એક હજાર વર્ષ સુધી છદ્મસ્થ મુનિપર્યાય સમાપ્ત કરી **પુરિમતાલ**

પરિશિષ્ટ

આ પરિશિષ્ટમાં કેટલાક મુખ્ય ધર્મમાં પ્રચલિત સાધનની ભૂમિકાઓ ટૂંકમાં આપેલી છે. આવા સાધન-ક્રમને પ્રણાલિકા કહે છે. એ પ્રણાલિકાઓ જોતાં જણાશે કે કેટલાક મુખ્ય ધર્મોનાં મુખ્ય સાધન લગભગ સમાન છે અને તેમનું ફળ બધા ધર્મમાં આત્માના નિરતિશય આનંદની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ છે.

વળી, આ પરિશિષ્ટમાં આપેલ ક્રમ બધા જિજ્ઞાસુઓ માટે સમાનપણે લાગુ પડતો નથી. જે માણસનું અંતઃકરણ પૂર્વજન્મના અને આ જન્મના પુણ્યથી અને ઉપાસનાથી શુદ્ધ થયેલ છે, એવા સારા અધિકારી ઊંચી ભૂમિકાથી પણ શરૂઆત કરી શકે છે; પણ લક્ષ્ય બરાબર બંધાયું ન હોય તો ગમે તે ભૂમિકાથી થતી શરૂઆત ફળ આપતી નથી અને લક્ષ્ય બરાબર બંધાયું હોય તો પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શરૂઆતની ભૂમિકા મળી રહે છે. જેને લાગે છે કે મારે મારા કલ્યાણ માટે કાંઈક કરવું જોઈએ, તેને માટે શરૂઆતની ભૂમિકાઓ કામની છે. જેને નિત્ય એમ વિચાર આવે છે કે 'હું કોણ?' તેને માટે જ્ઞાનમાર્ગની છેલ્લી ત્રણ ભૂમિકા કામની છે.

છતાં આત્માનો વધારે પરિચય મહાત્માઓના સંગથી થાય છે અને સૌથી વધારે ઓળખાણ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયે થાય છે.

આત્મજ્ઞાનના વિકાસ માટે કાંઈક સાધન કોઈને આ પરિશિષ્ટમાંથી મળી શકશે અને ક્રમસર આત્મવિકાસની શ્રેણી ઉપર ચડતાં ચડતાં આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિ થતાં અંતે પૂર્ણ બ્રહ્માનંદ મળી શકે છે, એ બધા ધર્મનું અંતિમ રહસ્ય છે અને દરેક પાને છેવટે તે જ ફળ બધા ધર્મો આપે છે એમ જણાશે છે; પણ તે ફળ મેળવવામાં પોતાના લક્ષ્ય ઉપર ખરા પ્રેમની જરૂર છે.

કેટલેક ઠેકાણે એક ધર્મવાળાના પુસ્તકમાં બીજા ધર્મનું ખંડન જોવા-માં આવે છે. પણ હવે ખંડનને બદલે જેટલો બને તેટલો સમન્વય કરવા-ની જરૂર છે. એવો સમન્વય આ નાના પરિશિષ્ટમાં વાંચનારને મળી શકશે.

જેણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લીધેલો છે, તેમને માટે આખું જગત નંદનવન છે, સર્વ વૃક્ષ કલ્પવૃક્ષ છે, સર્વ જળ ગંગાજળ છે; તેની બધી ક્રિયા પવિત્ર છે. તેની વાણી પ્રાકૃત હોય કે સંસ્કૃત હોય છતાં તેમાં વેદ-નો સાર છે. તેને માટે આખી પૃથ્વી કાશી છે અને તેની બધી ચેષ્ટા પરમાત્મામય છે.

ક્ષત્રિયકુંડગ્રામવાસી સિદ્ધાર્થ નરેન્દ્રના કુળદીપક અને ચૈત્ર શુદી ૧૩ ને દિવસે જન્મેલા **ત્રિશલાદેવીના** નાના પુત્ર નામે **શ્રી વર્ધમાનકુમાર,** તે જ શ્રમણ ભગવાન્ **શ્રી મહાવીર દેવ.**

માતા-પિતાના અનુરોધથી ૩૦ વર્ષ ગાર્હસ્થ્યનો અનુભવ કરી, વડિલ બંધુ મહારાજ શ્રી **નન્દિવર્ધન દેવની** અનુમતિ મેળવી, નિઃસાર અને જન્મ જરા મરણથી પિડિત જગતને અશરણ સમજી, રાજકુટુંબના વિપુલ વૈભવો છોડી, અશુભનું શામક અને કલ્યાણનું સાધક શ્રમણલિંગ ધારણ કરી નિર્વાણને ઉદ્દેશીને અણગાર મુંડ થયા, અને અનેક ભવોમાં નિરંતર શુભ કર્મની આસેવનાથી સંસ્કારસંપન્ન જે આત્મબાનું અચળ સત્ત્વ પ્રાણીઓના હિતને માટે જાગી ઉઠયું છે, એવા એ સ્વયંબુદ્ધ મહાપુરુષ, મન-વચન-કાયાથી કરણ, કારણ અને અનુમોદનના પ્રકારે કરી પંચ મહા-અવિરતિઓના પ્રત્યાખ્યાન રૂપ પંચ મહાવ્રત સાથે-શીળ રૂપ સામાયિક ધર્મનું આરાધન કરવા માટે મહાપ્રતિજ્ઞા લઈ એકાકી બહાર નિકળી પડ્યા હતા.

એ મહા સાધનાને પરિણામે, સાડાબાર વર્ષને અંતે શુદ્ધ-દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને સમાધિના અપૂર્વ બળથી મોહાદિકનો નાશ કરી, ગઈ સાંજે જ જાંભક ગ્રામની પાસે વ્હેતી **ઋજુપાલિકા નદીને** કિનારે શુદ્ધ, બુદ્ધ, સ્નાતક અને કૃતકૃત્ય સર્વજ્ઞ-કેવળી થઈ તેમણે મહા

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે સાધનઃ—(૧) વિવેક, (૨) વૈરાગ્ય, (૩) સંપત્તિ—એટલે—શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન;) મુમુક્ષુતા, (૫) નિષ્કામ કર્મદ્વારા મળ દૂર કરે, (૬) ઉપાસનાથી વિક્ષેપ દૂર કરે, (૭) આત્મજ્ઞાનથી આવરણ દૂર કરે.

ભૂમિકા

૧. શુભેચ્છાઃ—શ્રવણનો ક્રમ, સંસાર તરફ અરુચિ, આત્માના કલ્યાણનો માર્ગ શોધવાની જિજ્ઞાસા, એકાંત ગમે અથવા શાસ્ત્ર અને સત્સંગ ગમે.

૨. વિચારણાઃ—મનનનો ક્રમ, પ્રસ્થાનત્રયનો અભ્યાસ, દૈવી પ્રકૃતિનું પાલન અને આસુરી પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા, ગુરુનું શરણ, આત્મ—સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા.

૩. તનુમાનસાઃ—નિદિધ્યાસન, એટલે સજાતીય પ્રવાહ વધે અને વિજાતીય પ્રવાહ ઓછો થાય, જ્ઞાનની શરૂઆત.

૪. સત્વાપત્તિઃ—ઉપરની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી આત્મામાં સ્થિતિ બંધાવા લાગે, માન—અપમાન સમાન જાણે, મિત્ર અને શત્રુમાં સમાનતા, જગત મૃગજળ સમાન લાગે, મન અને વાસનાનો કેટલેક અંશે ઉપશમ. આત્મા, દેહ, પ્રાણ અને મનથી જુદો લાગે, બ્રહ્મવિત્.

જ્ઞાનની નિષ્ઠા (અવિચળ સ્થિતિ) માટે ભૂમિકાક્રમ

ગુણાતીત અવસ્થાઃ -

૫. અસંસક્તિઃ—સમાધિના સુખની શરૂઆત, શક્તિ વધે, મન અને વાસનાનો ઉપશમ, સુખદુઃખમાં સમાનવૃત્તિવાળો, સ્વસ્થ, લોઢું અને સોનું સમાન ગણે, પર વૈરાગ્યવાળો, સમાધિમાંથી પોતાની મેળે વ્યુત્થાન થાય, પ્રિય અને અપ્રિયમાં તુલ્ય, ધીર, બહારની વેદના થાય પણ સહન કરે, જગત સ્વપ્ન જેવું લાગે, બ્રહ્મવિદ્વર.

૬. પદાર્થાભાવિનીઃ—પ્રપંચનો અભાવ એટલે પ્રપંચ બ્રહ્મમય લાગે, બીજા માણસ ભેદ જણાવે ત્યારે પ્રયત્નથી ખબર પડે, મન અને વાસનાનો ક્ષય, વ્યુત્થાનદશામાં કર્તવ્ય દેખતો નથી, ગુણોથી ચલાયમાન થતો નથી, દેહાની જેવો, સ્તબ્ધ, બીજા માણસ સમાધિમાંથી ઉઠાડે ત્યારે ઊઠે, અહં હં એક લાગે, બ્રહ્મવિદ્વરીયાન.

૭ તુરીયાઃ—ભાવ—અભાવ રહિત એક આત્મ—સ્વભાવમાં નિષ્પ્રકંપ સ્થિત. પ્રકાશસ્વરૂપ, આનંદઘન, નિત્ય સમાધિસ્થ, વ્યુત્થાન પામે નહિ,

સાધનઃ—શમ, દમ, દીનતા, વૈરાગ્ય, જપ, ઉપાસના, યોગ, જ્ઞાન, ભગવાન માટે વ્યાકુળતા, શરણાગતિ, સરળતા વગેરે, અન્યાશ્રય કરે નહિ.

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण स्थितिः।

ભૂમિકા

૧ પ્રવાહઃ—સંસારના પ્રવાહમાં પડેલ જીવ, વ્યવહારમાંથી ફુરસદ મળે ત્યારે ભગવાનને યાદ કરે, ધનથી સેવા કરે, પ્રતિકોપાસના કરે, પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય પાસે બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લે, તેણે આપેલ મંત્રનો જપ કરે.

૨. મર્યાદાઃ—પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયનો અભ્યાસ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, શ્રવણ, કીર્તન, મન અને વાસનાના નિરોધની શરૂઆત.

૩. વ્યસનઃ—ભગવાનમાં આસક્તિ, મનથી તેનું જ સ્મરણ, વાણીથી તેની જ વાત, શરીરથી તેની જ ચેષ્ટા, તદાત્મિકા ભાવ, માનસિક શાંતિ, નિર્ગુણબ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે એવો અનુભવ થવા લાગે.

જીવમાં અતિશય વિરહ—અને ભગવાનના અનુગ્રહની શરૂઆત

ભૂમિકા

૪. પ્રવાહપુષ્ટિઃ—ભગવાનની કૃપા એ જ સાધન, શક્તિ અને આનંદની શરૂઆત, ભગવાન ભક્તને અલૌકિક ભાવનું પોષણ આપે.

૫. મર્યાદાપુષ્ટિઃ—નિર્બંધતા, ભગવાનના વિરહમાં અન્યની વિસ્મૃતિ, મનમા ભગવદ્‌ભાવનો પ્રવેશ, નિષ્ઠાની શરૂઆત, આત્મ-રતિ.

૬. પુષ્ટપુષ્ટિઃ—પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોમા અલૌકિક આનંદનો આવિર્ભાવ, સાધક, સાધન અને સાધ્ય બ્રહ્મરૂપ, કોઇને ઉપદેશ આપે જ આ' આત્મક્રીડ, બે અણુ હતો ને બિન્દુ થયો.

૭. પુષ્ટિશિખરઃ—ભક્તના શરીર, મન અને પ્રાણના આનંદરૂપ થવ, आनंदमात्र करपादमुखोदरादि। ૨ થવ, ભક્તનુ દેવ ભગવાનની [illegible] रसो

ૂતિઓ અને સુંદરતાના સંગ્રહસ્થાન જેવું છે, તે આ
ર્થના તંત્રની સ્થાપના, પ્રચાર અને વ્યવસ્થા વિગેરે કાર્યો
ાવવા માટેનું કેન્દ્રભૂત એક મહાન્ કાર્યાલય છે.

જેના મધ્ય ભાગમાં બેસીને મહાન્ તીર્થપ્રવર્તકો
યાણકર ઉપદેશ અને માર્ગ ઉચ્ચારે છે. જેમાં બેસીને
કત્ર થયેલા સર્વ સત્પાત્ર પ્રાણીઓ "પોતાનું કલ્યાણ
રનાર છે," એમ સમજીને એ ઉપદેશ સાચા દિલથી શ્રવણ
રે છે, અને કેટલાક અધિકારી પાત્રો જેના આશ્રયમાં રહી
જગતમાં તેનો પ્રચાર કરવા નિકળી પડે છે.

આ સિંહાસનઃ કે જેની ઉપર, અને તેની વચ્ચે રહેલા
ચૈત્યવૃક્ષની નીચે બેસીને મહાન્ તીર્થપ્રવર્તકો ઉપદેશ ઉચ્ચારે
છે તે, તીર્થના સર્વ કાર્યો ચલાવવા માટેનું કાર્યાસન છે,
સમવસરણનું કેન્દ્ર છે, અનાદ્યનન્ત ભાવ તીર્થનું ક્ષેત્રાકારે
મૂર્તસ્વરૂપ કેન્દ્ર છે; કે જેને નમસ્કાર કરવા દ્વારા ખુદ
તીર્થપતિ અને બીજા પણ તીર્થાનુયાયિઓ ત્રણ પ્રદક્ષિણા
આપી "નમો તિત્થસ્સ" કહી અનાદ્યનન્ત ભાવ તીર્થને
જ વંદન કરે છે અને પછી જ સિંહાસન પર બેસી ઉપદેશ
ઉચ્ચારે છે.

ગણધર, આચાર્યાદિક આર્હત્ તીર્થના અધિકારસંપન્ન
ઉપદેશકોના ઉપદેશની આપ્તોપજ્ઞતા અને શાસન તંત્રના
જવાબદાર પ્રતિનિધિ તરીકેની પ્રતીતિ ખાતર તેઓના ઉપ-

સાધનઃ-શમ, દમ, દીનતા, વૈરાગ્ય, જપ, ઉપાસના, યોગ, જ્ઞાન, ભગવાન માટે વ્યાકુળતા, શરણાગતિ, સરળતા વગેરે, અન્યાશ્રય કરે નહિ.

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण स्थितिः ।

ભૂમિકા

૧ પ્રવાહઃ-સંસારના પ્રવાહમાં પડેલ જીવ, વ્યવહારમાંથી ફુરસદ મળે ત્યારે ભગવાનને યાદ કરે, ધનથી સેવા કરે, પ્રતિકોપાસના કરે, પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય પાસે બ્રહ્મસંબંધની દીક્ષા લે, તેણે આપેલ મંત્રનો જપ કરે.

૨. મર્યાદાઃ-પ્રધાન ચતુષ્ટયનો અભ્યાસ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, શ્રવણ, કીર્તન, મન અને વાસનાના નિરોધની શરૂઆત.

૩. વ્યસનઃ-ભગવાનમાં આસક્તિ, મનથી તેનું જ સ્મરણ, વાણીથી તેની જ વાત, શરીરથી તેની જ ચેષ્ટા, તદાત્મિકા ભાવ, માનસિક શાંતિ, નિર્ગુણબ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે એવો અનુભવ થવા લાગે.

જીવમાં અતિશય વિરહ-અને ભગવાનના અનુગ્રહની શરૂઆત

ભૂમિકા

૪. પ્રવાહપુષ્ટિઃ-ભગવાનની કૃપા એ જ સાધન, શક્તિ અને આનંદની શરૂઆત, ભગવાન ભક્તને અલૌકિક ભાવનું પોષણ આપે.

૫. મર્યાદાપુષ્ટિઃ-નિર્ભયતા, ભગવાનના વિરહમાં અન્યની વિસ્મૃતિ, મનમાં ભગવદ્‌ભાવનો પ્રવેશ, નિષ્ઠાની શરૂઆત, આત્મ-રતિ.

૬. પુષ્ટપુષ્ટિઃ-પ્રાણ અને ઇંદ્રિયોમાં અલૌકિક આનંદનો આવિર્ભાવ, સાધક, સાધન અને સાધ્ય બ્રહ્મરૂપ, કોઇને ઉપદેશ આપે જ આપી શકે, આત્મક્રીડ, જે અપૂ [illegible] તે વિનુ થશે.

૭. પુષ્ટિશિખરઃ-ભક્તના શરીર, મન અને પ્રાણના આનંદરૂપ [illegible] आनंदमात्र करपादमुखोदरादि । [illegible] ભાવ, [illegible] ભગવાનની [illegible] रसो

[illegible]

[illegible]

ભૂમિકા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ગમે તેવા કઠોર અસત્પાત્ર આત્માઓને પણ અલ્પમાં અલ્પ અસર તો થયા વિના રહેતી જ નથી, તો પછી સત્પાત્ર આત્માઓની તો વાત જ શી કરવી ?

જેમ મેઘધારાહન કદંબ પુષ્પોમાં વિકાસ થાય છે, તેમ તમામેતમામ સ્ત્રી અને પુરુષ રૂપ એવા દેવ, માનવ અને તીર્યંચો ઉપર એ કલ્યાણમય ઉપદેશની જે અસર થાય છે, તેથી પ્રત્યેક શ્રોતા પ્રાણીના આત્મામાં જરૂર કંઈક ને કંઈક વિકાસ થાય જ છે.

તે વિકાસની ભૂમિકાઓના પાત્રભેદે અનેક પ્રકારો પડી જાય છે—જેવા કે—અપૂર્વ કરણી, અનિવૃત્ત, દર્શનાસ્વાદી, મિશ્રદર્શની, ઉપશમાદિક સમ્યગ્દર્શની [શ્રાદ્ધ], શ્રાવક, દેશવિરત, સર્વવિરત,—તેમાં પણ—અનંતવિયોજક, દર્શનમોહક્ષપક, મોહોપશમક, ઉપશાન્ત મોહ, મોહક્ષપક, ક્ષીણમોહ, અને જીન [કેવળી] તેમાં પણ સયોગ, અયોગ અને સિદ્ધ.

૧૬. સમ્યગ્દર્શની પાત્રથી લઈને સર્વ સામાયિક ધર્મના આરાધકો છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તીર્થ અને ધર્મારાધન માટેની મુખ્ય ભૂમિકા છે.

૧. સમ્યગ્દર્શક સામાયિક ધર્મના આરાધક, ૨. શ્રુત સામાયિક ધર્મના આરાધક, ૩. દેશવિરત સામાયિક ધર્મના આરાધક, ૪. અને સર્વ વિરતથી માંડીને વિકાસભૂમિના શેષ સર્વ પગો સર્વવિરત સામાયિક ધર્મના આરાધકો છે.

સાધનઃ–યમ (એટલે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ) નિયમ (એટલે, શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઈશ્વરપ્રણિધાન), આસન (શરીર સ્થિર અને શાંત રહે તેવું), પ્રાણાયામ (રેચક, કુંભક, પૂરક), ૐકારનો જપ (અર્થની ભાવનાસહિત), તીવ્ર ઉત્સાહ, વિવેક ખ્યાતિ વગેરે.

ભૂમિકા

૧. **પ્રત્યાહારઃ**–પાંચે ઇન્દ્રિયોના સુખમાં વૈરાગ્ય, ચિત્તવૃત્તિમાંથી મળ દૂર થાય.

૨. **ધારણાઃ**–દીર્ઘકાળ નિરંતર અભ્યાસદ્વારા ચિત્તવૃત્તિની એક દેશમાં સ્થિતિ, ચિત્તવૃત્તિનો વિક્ષેપ દૂર થાય.

૩. **ધ્યાનઃ**–દ્રષ્ટાનું પોતાના સ્વરૂપ તરફ વળવું, દૃશ્યથી દ્રષ્ટા જુદો લાગે, અસંગ લાગે, સર્વાર્થતાનો ક્ષય, એકાર્થતાનો ઉદય, આવરણભંગની શરૂઆત.

ઋતંભરા પ્રજ્ઞા–આત્મજ્ઞાનની શરૂઆત

૪. **સંપ્રજ્ઞાત સમાધિઃ**–પર વૈરાગ્ય, બુદ્ધિની કૃતાર્થતા, આત્માના જ્ઞાનના સંસ્કારથી અજ્ઞાનના સંસ્કારનો નાશ, ધ્યેય સારૂપ્ય, ક્લેશ અને કર્મની નિવૃત્તિ.

૫. **સંયમઃ**–ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનું ઐક્ય, સિદ્ધિઓની ઉત્પત્તિ, આત્માના સ્વાભાવિક આનંદની શરૂઆત, પ્રજ્ઞાપ્રકાશ.

૬. **અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિઃ**–સિદ્ધિઓના સંસ્કારનો નિરોધ, સિદ્ધિઓમાં નિર્મોહપણું, નિર્બીજ સમાધિ, ચિત્તવૃત્તિનો ક્ષય, વ્યુત્થાન સં[illegible] સ્કારનો અભિભવ અને નિરોધ સંસ્કારનો પ્રાદુર્ભાવ, આત્મા [illegible] રૂપ લાગે.

૭ **કૈવલ્યઃ**–સ્વરૂપમાં પૂર્ણ સ્થિતિ, નિત્યમુક્ત, [illegible]

રચના કરે છે.

અલ્પમાં અલ્પ શ્રુતથી માંડીને સંપૂર્ણપણે એ પ્રવચન શ્રુત-જ્ઞાનના આરાધકો શ્રુત સામાયિક ધર્મના આરાધકો કહેવાય છે.

મહાદંડક-સામાયિક સૂત્રાદિક આવશ્યકાદિકના અધ્યેતાથી માંડીને યાવત્ યથાયોગ્ય અનેક પ્રકારના શ્રુતના શ્રોતા શ્રાવકથી માંડીને, તથા આચારાંગથી માંડીને સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીના અધ્યેતા શ્રમણો સુધીમાં-શ્રુત સામાયિક ધર્મના આરાધકોના-પદજ્ઞાતા, પદસમુદાય જ્ઞાતા, ઉદ્દેશ જ્ઞાતા, ઉદ્દેશ સમુદાય જ્ઞાતા, અધ્યયન જ્ઞાતા, અધ્યયન સમુદાય જ્ઞાતા, અંગ જ્ઞાતા, અંગ સમુદાય જ્ઞાતા, યાવત્ એકાદશાંગધર, પ્રાભૃતપ્રાભૃતજ્ઞ, પ્રાભૃતપ્રાભૃત સમુદાયજ્ઞ, વસ્તુજ્ઞ, વસ્તુ સમુદાયજ્ઞ, પૂર્વજ્ઞ, પૂર્વ સમુદાયજ્ઞ, યાવત્ ન્યૂનદશપૂર્વધર, દશ પૂર્વધર, ચતુર્દશ પૂર્વધર અને છેવટે સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીધારકઃ એવા અનેક પ્રકારો પડી જાય છે.

૧૮. આ રીતે સામાયિક ધર્મારાધકોના જુદી જુદી અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારો પડી જાય છે-સ્ત્રી અને પુરુષ રૂપે તથા અગારિ અણગારિ રૂપે પ્રકારો પડે છે.

ઉપશમદર્શની, ક્ષાયોપશમિકદર્શની, વેદકદર્શની અને ક્ષાયિકદર્શનીઃ એ રીતે પણ ચાર પ્રકારો પડે છે.

મતિજ્ઞાની-શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની,

દશ દોષ-ક્રોધ, તૃષ્ણા, દંભ, અશ્રદ્ધા, સ્વાર્થ, લોકેષણા, અજ્ઞાન, ઇંદ્રા, મોહ, રૂપરાગ.

તે દૂર કરવાનાં સાધન-દયા, તપ, નિશ્ચય, સંયમ, મૌન, ત્યાગ, દાન, સમતા વિગેરે.

ભૂમિકા

૧. અંધપૃથુજ્જન-સાધારણ દશ દોષવાળો માણસ.

૨. કલ્યાણ પૃથુજ્જન-સત્સંગ પ્રાપ્ત કરેલ, સંસારમાં વૈરાગી, સર્વ ક્ષણિક અને દુઃખમય દેખે.

૩. સોતાપન્ન-સત્ય જિજ્ઞાસાવાળો થાય, સાત જન્મમાં મોક્ષ પામે.

૪. સકૃદાગામી-રાગદ્વેષ અને મોહની ઉપશાંતિ, ધર્મના જ્ઞાનવાળો, ધ્યાન કરી શકે, એક જન્મમાં મોક્ષ પામી શકે.

૫. ઔપપત્તિક-દૃઢ વૈરાગ્યની શરૂઆત, પાંચ દોષનો ક્ષય અને પાંચની ઉપશાંતિ.

૬. અરહા-દશ દોષનો ક્ષય, જીવન્મુક્ત યોગી, બધામાં એક પ્રાણ-શક્તિનો અનુભવ કરી શકે.

૭. નિર્વાણ-પરમ સુખ, જ્ઞાન અને પ્રેમ પ્રાપ્ત કરેલ સર્વોત્તમભાવ-વાળો, અહં ઇદં એક લાગે, અતિશય મધુર સુખ મળે.

શ્રી રામાનુજ સંપ્રદાયનો મુખ્ય સિદ્ધાંત

મુખ્ય સાધન

ઉપાસના-પ્રપત્તિ, તૈલ ધારાવત્ ઉપાસ્ય દેવનું સતત સ્મરણ; આ સ્મરણ દર્શનરૂપ થાય છે.

મુખ્ય ફળ

આત્મદર્શન—અજ્ઞાનનો ક્ષય, બ્રહ્મજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ.
સર્વ કલ્યાણગુણમય શ્રીપતિની પ્રાપ્તિ.
નિત્યાનંદની લહેર.

માટેની અલ્પમાં અલ્પ છતાં ખાસ અગત્યની પ્રાથમિક યોગ્યતા છે. તે ન હોય તો, ગમે તેવા શ્રુતધર કે આચાર-સંપન્ન કે તપસ્વી વ્યક્તિને તીર્થના સભ્ય તરીકે પણ સ્થાન મળી શકતું જ નથી. અર્થાત્ તે વ્યક્તિનો તીર્થમાં પ્રવેશ થઇ શકે નહીં. પ્રવિષ્ટ હોય તો તેમણે પોતાના અને તીર્થના શ્રેય: માટે બહાર રહેવું જોઇએ, બહાર થવું જોઈએ.

૨૨. તીર્થની જવાબદારીના અલ્પમાં અલ્પ અધિકારથી માંડીને તીર્થંકર સુધીના સર્વ અધિકારો શ્રમણલિંગી વર્ગને જ છે. એટલે કે ગૃહી કરતાં શ્રમણલિંગીને પ્રધાન અધિકારો માટે ખાસ કરીને વધારે યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. કારણ કે શ્રમણલિંગીનું આખું જીવન આત્મસાધના ઉપરાંત તીર્થને માટે જ હોય છે તેથી જ જવાબદારીઓ ઉપાડવાને તે સમર્થ થઇ શકે છે. માટે જ તેમને શિર સર્વ જવાબદારીઓ મૂકવામાં તીર્થના તંત્રની વધારે સુવ્યવસ્થા છે. અને-ગૃહી વર્ગને તો માનવ તરીકે, આર્યસંસ્કારસંપન્ન વર્ગ તરીકે, વૃત્તિ સંપાદક તરીકે, કુટુંબીજન તરીકેઃ એમ અનેક જવાબદારીઓમાંથી પસાર થવાનું હોય છે, ઉપરાંતઃ-તીર્થના અનુયાયિ અને સભ્ય તરીકેની જવાબદારીમાંથી પણ પસાર થઈ તીર્થની મદદથી આત્મગત કલ્યાણ સાધવાનું હોય છે. તેથી તેને તીર્થના સર્વ અધિકારો અને સત્તા સંભાળવાને અશક્ત ગણવામાં આવે છે.

૨૩. તીર્થ તરફ જે અને જેટલી ફરજ શ્રી તીર્થંકર